

Львівський науково-практичний центр
Інституту професійно-технічної освіти НАПН України

На правах рукопису

ВАСИЛИНА СВІТЛАНА ІВАНІВНА

УДК 377.36.011.33(043.5)

**ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ ПРАВОВОЇ
ПІДГОТОВКИ УЧНІВ ПРОФЕСІЙНО-ТЕХНІЧНИХ
НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ**

13.00.04 – Теорія і методика професійної освіти

**Дисертація
на здобуття наукового ступеня
кандидата педагогічних наук**

Науковий керівник:
доктор педагогічних наук, професор
Литвин Андрій Віленович

Львів – 2017

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
Розділ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ПРАВОВОЇ ПІДГОТОВКИ УЧНІВ ПРОФЕСІЙНО-ТЕХНІЧНИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ.....	12
1.1. Правова підготовка учнів професійно-технічних навчальних закладів як науково-педагогічна проблема.....	12
1.2. Аналіз базових понять правової підготовки.....	32
1.3. Історико-педагогічний аналіз проблеми правової підготовки майбутніх фахівців.....	48
1.4. Стан і особливості правової підготовки учнів професійно-технічних навчальних закладів.....	59
Висновки до першого розділу.....	79
Розділ 2. МЕТОДИЧНІ ОСНОВИ ПРАВОВОЇ ПІДГОТОВКИ УЧНІВ ПРОФЕСІЙНО-ТЕХНІЧНИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ.....	82
2.1. Модель правової підготовки учнів професійно-технічних навчальних закладів.....	82
2.2. Психолого-педагогічні умови правової підготовки учнів професійно-технічних навчальних закладів.....	99
2.3. Методика вивчення курсу «Основи правових знань» у професійно-технічних навчальних закладах.....	135
Висновки до другого розділу.....	150
Розділ 3. ПЕРЕВІРКА ЕФЕКТИВНОСТІ ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНИХ УМОВ ПРАВОВОЇ ПІДГОТОВКИ УЧНІВ ПРОФЕСІЙНО-ТЕХНІЧНИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ.....	153
3.1. Методика дослідження правової підготовки учнів професійно-технічних навчальних закладів.....	153
3.2. Аналіз результатів правової підготовки учнів професійно-технічних навчальних закладів.....	163

3.3. Узагальнення результатів упровадження моделі та психолого-педагогічних умов правової підготовки учнів.....	168
Висновки до третього розділу.....	187
ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ.....	190
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	195
ДОДАТКИ.....	231

ВСТУП

Актуальність теми. Світові глобалізаційні й інтеграційні тенденції у XXI ст. зумовлюють потребу переходу до стратегії сталого розвитку, передумовою реалізації якої є суспільний договір між владою, бізнесом і громадянським суспільством, де кожна сторона має свою зону відповідальності. Водночас державотворчі процеси, які нині відбуваються в Україні, потребують гуманізації та демократизації суспільного життя, підвищення правової культури населення. Це актуалізує регулятивну функцію права, його цінність як інструмента організації та впорядкування соціального життя, засобу розв'язання завдань, пов'язаних із різними царинами життєдіяльності, у тому числі промисловістю та сферою послуг, що зумовлює зростання потреби в якісній правовій підготовці фахівців. Подальші соціально-економічні перетворення в суспільстві, зміцнення державності, входження України в європейське співтовариство неможливі без модернізації професійної освіти, спрямованої на відтворення виробничого персоналу, рівень якого відповідає світовим стандартам. Оскільки економічне піднесення суттєво залежить від конкурентоздатності фахівців, то професійно-технічні навчальні заклади (ПТНЗ) мають максимально враховувати вимоги ринку праці до трудових ресурсів, зокрема сучасні кваліфіковані робітники різного профілю повинні мати належну професійно орієнтовану правову підготовку, котра є важливою складовою їхньої компетентності.

Концептуальні положення щодо правової підготовки майбутніх кваліфікованих робітників під час навчання у ПТНЗ викладені в Законах України «Про освіту», «Про професійно-технічну освіту», Постанові Верховної Ради України «Про стан і перспективи розвитку професійно-технічної освіти в Україні», Концепції розвитку професійно-технічної (професійної) освіти в Україні, Концепції національно-патріотичного виховання дітей і молоді, Національній доктрині розвитку освіти України у XXI столітті, Національній стратегії розвитку освіти в Україні на 2012–2021 роки, Національній програмі правової освіти населення.

Аналіз теорії та практики правової підготовки учнів ПТНЗ, а також вимог, які ставлять роботодавці до кваліфікації робітників і фахівців, свідчить про наявність *суперечностей між*: вимогами, що висуваються до майбутніх кваліфікованих робітників як суб'єктів правової діяльності та чинною системою організації їхньої правової підготовки у ПТНЗ; необхідністю розроблення ефективної методики формування різних компонентів правової підготовки учнів і застосуванням у системі професійно-технічної освіти традиційних методів правового навчання; зорієнтованістю професійно-технічної школи на гуманістичну парадигму освіти і нові методологічні підходи та неготовністю викладачів права до використання в навчально-виховному процесі сучасних психолого-педагогічних теорій; інтегративним характером професійної освіти та відсутністю професійно спрямованого формування в майбутніх кваліфікованих робітників правової свідомості, правового мислення, правової відповідальності тощо. Подолання цих суперечностей актуалізує теоретичне обґрунтування психолого-педагогічних умов правової підготовки учнів і оновлення методики вивчення предмета «Основи правових знань» у ПТНЗ.

Різні аспекти правової підготовки досліджували: В. Басай [10], Г. Васянович [57], А. Гетьман, О. Данильян [239; 320], Л. Зеліско [10], В. Котюк [151], Н. Осипова [214], В. Струтинський [298] (методологічні та загальнотеоретичні основи викладання правових дисциплін); В. Владимірова [64], М. Городиський [79], С. Гурін [86], І. Дарманська [87], Г. Кашкар'ов [120], Л. Мацук [176], В. Одарій [207], В. Олійник [210], О. Панова [219], М. Подберезський [226], І. Романова [264; 265], М. Рябенко [272], В. Смирнова [290], С. Соколова [291], І. Федоров [317] (формування правової культури педагогічних працівників); Б. Андрусишин [0; 4], В. Головченко [74], М. Городиський [79], Я. Кічук [126], Н. Клокар [31], О. Пометун [238], Л. Рябовол [273; 274], О. Скакун [286], Т. Смагіна [289], О. Сулова [301], М. Фіцула [322], М. Щербань [339] (формування правової культури учнів і студентів); Г. Дегтяр'ова [88; 89; 90], П. Гнатенко [216], Ю. Сурмяк [300], Н. Ткачова [309], О. Шевчук [333] (правове навчання і виховання учнів ПТНЗ).

Проте, незважаючи на безперечну значущість цих досліджень, важливі теоретико-методологічні та методичні аспекти вдосконалення правової підготовки у ПТНЗ вивчені недостатньо, що зумовило вибір теми дослідження *«Психолого-педагогічні умови правової підготовки учнів професійно-технічних навчальних закладів»*.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано відповідно до плану науково-дослідних робіт Львівського науково-практичного центру професійно-технічної освіти НАПН України

«Теоретичні і методичні засади професійно-технічної підготовки кваліфікованих робітників за професіями, що користуються сталим попитом на ринку праці» (РК № 0110U000017). Тема дисертації затверджена вченою радою Львівського науково-практичного центру професійно-технічної освіти Національної академії педагогічних наук України (протокол № 8 від 28.10.2009 р.) й узгоджена в Міжвідомчій раді з координації наукових досліджень з педагогічних і психологічних наук в Україні (протокол № 8 від 22.12.2009 р.).

Мета дослідження полягає в теоретичному обґрунтуванні й експериментальній перевірці моделі та психолого-педагогічних умов правової підготовки учнів ПТНЗ.

Об'єкт дослідження – підготовка учнів професійно-технічних навчальних закладів.

Предмет дослідження – психолого-педагогічні умови правової підготовки учнів ПТНЗ.

Гіпотеза дослідження: ефективність правової підготовки учнів ПТНЗ зростатиме за таких умов: цілеспрямованого підвищення мотивації учнів щодо правової підготовки; урахування особливостей професійної освіти у процесі правової підготовки; взаємодії із соціальними партнерами у правовому вихованні; удосконалення навчально-методичного забезпечення курсу «Основи правових знань» відповідно до профілю підготовки кваліфікованих робітників.

Завдання дослідження:

1. З'ясувати сучасний стан проблеми в педагогічній теорії і практиці, виявити особливості та концептуальні підходи до правової підготовки учнів ПТНЗ.

2. Визначити компоненти, критерії та рівні правової підготовки майбутніх кваліфікованих робітників.

3. Обґрунтувати і побудувати модель правової підготовки учнів ПТНЗ.

4. Теоретично обґрунтувати й експериментально перевірити психолого-педагогічні умови правової підготовки учнів ПТНЗ.

5. Розробити авторську методику вивчення курсу «Основи правових знань» і апробувати методичні рекомендації для учнів і викладачів ПТНЗ.

Для досягнення мети і виконання поставлених завдань використовувалися такі **методи дослідження**: *теоретичні* – вивчення навчально-нормативної документації, психолого-педагогічної та методичної літератури для виявлення сучасного стану дослідженості проблеми та зіставлення різних поглядів на неї; логіко-педагогічний аналіз змісту правової підготовки; аналіз результатів підготовки учнів із метою визначення найпродуктивніших механізмів формування професійно-правової компетентності; проектування змісту, форм і методів правової підготовки у ПТНЗ; моделювання правової підготовки учнів ПТНЗ для вивчення закономірностей розвитку освітнього процесу й обґрунтування необхідних педагогічних умов; *емпіричні* – спостереження, бесіда, інтерв'ю, анкетування, опитування, тестування, аналіз продуктів діяльності учнів ПТНЗ для визначення рівня сформованості компонентів правової підготовки; констатувальний і формувальний педагогічний експеримент із метою виявлення ефективності психолого-педагогічних умов правової підготовки учнів ПТНЗ, апробації моделі та розробленої методики; математичні та графічні методи оброблення результатів для визначення кількісних залежностей між показниками дослідження, методи математичної статистики для перевірки їх достовірності.

Експериментальною базою дослідження були: Львівське МВПУ автомобільного транспорту та будівництва, Львівське МВПУ залізничного транспорту, МВПУ автомобільного транспорту та будівельної механізації

(м. Київ), Луцьке вище училище, Луцьке ВПУ будівництва та архітектури, Нововолинське ВПУ, Одеське ВПУ автомобільного транспорту, ВПУ № 34 м. Стрия, ВПУ № 8 м. Стрия, Стрийське ВХПУ, Золочівський професійний ліцей, Угнівський аграрно-будівельний ліцей, Одеське професійне училище залізничного транспорту та будівництва, Одеське ПТУ машинобудування.

Теоретико-методологічною основою дослідження є теоретичні праці з проблем: філософії та методології освіти (В. Андрущенко, Г. Васянович, Б. Гершунський, С. Гончаренко, В. Загвязінський, І. Зязюн, В. Кремень, О. Новіков); загальні засади підготовки педагога (Ю. Бабанський, Н. Кузьміна, І. Підласий, В. Сластьонін), концептуальні ідеї педагогіки професійної освіти (С. Батишев, В. Безрукова, В. Беляєва, Р. Гуревич, Й. Гушулей, М. Козяр, А. Литвин, Л. Лук'янова, М. Махмутов, Н. Ничкало, В. Радкевич, А. Шкляр); психолого-педагогічні засади професійного розвитку особистості (Г. Балл, Е. Зеєр, І. Зимня, О. Леонтьєв, А. Маркова, В. Рибалка, С. Рубінштейн, Л. Руденко, І. Якиманська); удосконалення навчального процесу (В. Безпалько, Є. Бондаревська, Г. Дутка, М. Кадемія, М. Коваль, М. Ковтонюк, Ю. Колісник-Гуменюк, І. Лернер, Л. Мітіна, О. Пометун, П. Сікорський, В. Третько, Б. Шуневич); методологічні та загальнотеоретичні основи правових дисциплін (В. Басай, Г. Васянович, А. Гетьман, О. Данильян, Л. Зеліско, В. Котюк, О. Наровлянський, Н. Осипова, В. Струтинський); удосконалення правової підготовки учнів ПТНЗ (Г. Дегтярьова, П. Гнатенко, Ю. Сурмяк, Н. Ткачова, О. Шевчук).

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що: *вперше* теоретично *обґрунтовано* психолого-педагогічні умови правової підготовки учнів ПТНЗ (цілеспрямоване підвищення мотивації учнів щодо правової підготовки; урахування особливостей професійної освіти у процесі правової підготовки; взаємодія із соціальними партнерами у здійсненні правового виховання; удосконалення навчально-методичного забезпечення курсу «Основи правових знань» відповідно до профілю професійної підготовки кваліфікованих робітників); *розроблено* модель правової підготовки учнів ПТНЗ, що дає можливість підвищення професійно-правової компетентності випускників;

конкретизовано концептуальні підходи до правової підготовки учнів ПТНЗ і теоретичні засади методики правової підготовки; *систематизовано* інноваційні методи правової підготовки; *уточнено* кваліфікаційні вимоги до професійно-правової підготовки кваліфікованих робітників будівельних і транспортних професій, критерії, показники та рівні правової підготовки майбутніх фахівців; *подальший розвиток одержало* поняття «правова підготовка учнів ПТНЗ» на основі визначених компонентів правової підготовки кваліфікованих робітників.

Практичне значення дослідження визначається тим, що: розроблено та впроваджено в практику ПТНЗ авторську методику та навчально-методичне забезпечення курсу «Основи правових знань», зокрема експериментальна програма, професійно спрямований правовий практикум (на прикладі професій будівельного і транспортного профілів), а також методичні рекомендації та матеріали для учнів і викладачів ПТНЗ щодо вдосконалення правової підготовки; апробовано психолого-педагогічні умови правової підготовки учнів ПТНЗ; запропоновано методику комплексного оцінювання правової підготовки учнів ПТНЗ; упроваджено інноваційні методи правової підготовки (активізувальні, мотиваційні, створення сприятливої атмосфери, обміну діяльностями, рефлексивні), спрямовані на активізацію пізнавальної діяльності та розвиток критичного мислення учнів.

Результати дослідження можуть бути використані в навчально-виховному процесі ПТНЗ, для розроблення посібників, підручників, методичних матеріалів, інноваційних засобів, післядипломної освіти і підвищення кваліфікації викладачів правознавства, а також проведення науково-педагогічних досліджень.

Упровадження результатів дослідження. Наукові положення та навчально-методичні матеріали впроваджено в освітню діяльність навчальних закладів: ДНЗ МВПУ автомобільного транспорту та будівельної механізації м. Києва (довідка № 200/1 від 06.05.2015 р.), ДП МВПУ автомобільного транспорту та будівництва м. Львова (довідка № 298 від 26.10.2015 р.), Львівського МВПУ залізничного транспорту (довідка № 02-347 від 24.12.2015 р.), Золочівського професійного ліцею (довідка № 563 від 28.12.2015 р.), Угнівського

аграрно-будівельного ліцею (довідка № 94 від 16.11.2015 р.), ВПУ № 8 м. Стрия (довідка № 442 від 23.12.2015 р.), ВПУ № 34 м. Стрия (довідка № 392-а від 30.11.2015 р.), ВПУ № 35 м. Стрия (довідка № 293-а від 13.11.2015 р.), Стрийського ВХПУ (довідка № 562-а від 20.11.2015 р.), НМЦ ПТО у Львівській області (довідка № 11/1-291 від 25.12.2015 р.), Нововолинського ВПУ, Луцького ВПУ будівництва та архітектури, ДПТНЗ Луцьке вище училище (довідка НМЦ ПТО у Волинській області № 241 від 24.12.2015 р.), Одеське професійне училище залізничного транспорту та будівництва, Одеське професійно-технічне училище машинобудування, Одеське ВПУ автомобільного транспорту (довідка НМЦ ПТО в Одеській області № 146 від 23.12.2015 р.).

Апробація результатів дослідження. Основні положення та результати роботи обговорено на 23 науково-практичних конференціях, зокрема *міжнародних*: «Соціально-правові засади захисту прав дітей» (Кременець, 2011), «Сучасні освітні технології у професійній підготовці майбутніх фахівців» (Львів, 2011), «Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання в підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми» (Вінниця, 2010, 2012), «Subject and object of cognition in projection of educational techniques and psychological concepts» (Лондон, 2014); *всеукраїнських*: III Всеукраїнському педагогічному конгресі (Львів, 2009), «Дидактичні умови загальноосвітньої підготовки учнів професійно-технічних навчальних закладів» (Львів, 2010), «Педагогічні інновації у фаховій освіті» (Ужгород, 2011), «Сучасна професійна педагогіка: стан і перспективи розвитку» (Львів, 2012); *регіональних*: «Сучасні проблеми правового виховання студентської та учнівської молоді» (Стрий, 2009), «Педагогічна взаємодія середніх загальноосвітніх, професійно-технічних і вищих навчальних закладів» (Львів, 2010), «Психологічна служба в ПТНЗ: досвід, проблеми, перспективи» (Львів, 2010), «Психологічне забезпечення правової підготовки учнів ПТНЗ» (Львів, 2011), «Акмеологічний підхід у становленні професійної компетентності викладача суспільно-гуманітарних дисциплін» (Львів, 2013), «Взаємозв'язок суспільно-гуманітарної та професійної підготовки учнів у ПТНЗ» (Львів, 2014), «Сучасні технології у суспільно-гуманітарній

підготовці кваліфікованих робітників у ПТНЗ» (Львів, 2015); звітних наукових конференціях Львівського НПЦ ІПТО НАПН України (2011–2015), педагогічних читаннях «Розвиток професійно-технічної освіти на регіональному рівні: проблеми, рішення, перспективи» (2011–2014); засіданнях відділу гуманітарної освіти Львівського НПЦ ІПТО НАПН України; навчально-методичних семінарах і круглих столах НМЦ ІПТО у Львівській області.

Публікації. Основні положення та результати дослідження висвітлено у 32 публікаціях, із яких 30 одноосібних, у тому числі: 2 посібники, 13 статей (із них 5 – у вітчизняних наукових фахових виданнях, 1 – в іноземному періодичному виданні), 17 тез і матеріалів конференцій. Загальний обсяг особистого внеску – 11,5 авт. арк.

Особистий внесок автора. Усі викладені в дисертації наукові результати одержані самостійно. У посібнику, підготовленому в співавторстві з Г. Дегтярьовою [1], авторськими є положення та висновки, пов'язані з організацією правової підготовки учнів ПТНЗ. У спільній статті з Ю. Сурмяком [12] автору належать концептуальні ідеї співпраці профтехосвіти із соціальними партнерами у правовому вихованні учнів.

Ідеї співавторів у дисертаційній роботі не використовувалися.

Структура дисертації. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків до розділів, загальних висновків, списку використаних джерел із 357 найменувань (із них 10 – іноземними мовами), 5 додатків на 80 сторінках. Повний обсяг дослідження – 311 сторінок, основна частина – 194 сторінки. Робота містить 25 рисунків і 6 таблиць на 11 сторінках.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ПРАВОВОЇ ПІДГОТОВКИ УЧНІВ ПРОФЕСІЙНО-ТЕХНІЧНИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ

1.1. Правова підготовка учнів професійно-технічних навчальних закладів як науково-педагогічна проблема

Проблеми правової підготовки учнів ПТНЗ в умовах соціально-економічних змін і переходу до нової стратегії розвитку суспільства та творення економічно незалежної правової держави є надзвичайно важливими. Суттєві перетворення в глобалізованому світі, входження України у європейське та світове співтовариство, зміцнення державності та економічне зростання потребують модернізації системи професійної освіти, спрямованої на підготовку висококваліфікованих кадрів для виробництва і сфери обслуговування, рівень компетентності яких відповідає вимогам часу. Сучасний фахівець будь-якого рівня має бути освіченим із різних питань права, мати належний рівень правової культури – вагомого компонента загальної культури сучасної людини.

У Національній доктрині розвитку освіти України підкреслюється, що «система освіти має забезпечувати виховання людини демократичного світогляду і культури, яка дотримується прав і свобод особистості й міжособистісних відносин» [195, с. 1]. Вимоги Національної доктрини ставлять нові завдання перед українською педагогічною наукою в галузі правової освіти і виховання молоді в процесі її соціалізації. Адже найважливішим правом кожного громадянина є рівний і справедливий доступ до якісної та ефективної освіти відповідно до своїх потреб і можливостей [22, с. 14]. Зазначимо, що Національна стратегія розвитку освіти в Україні на 2012–2021 роки серед основних завдань, спрямованих на сталий розвиток суспільства та держави проголошує забезпечення системного підвищення якості освіти на інноваційній основі, оновлення сучасного психолого-педагогічного та науково-методичного супроводу навчально-виховного процесу, а також «посилення мовної, інформаційної, екологічної, економічної, правової підготовки учнів та студентів» [196, с. 11].

Проблема становлення та розвитку особистості учнів ПТНЗ як продуктивного виробничого потенціалу суспільства має розглядатися на державному рівні й вирішуватись шляхом реалізації концепції професійного навчання та виховання. Правова освіта покликана забезпечити достатню орієнтацію молодих громадян України в їхніх соціальних правах, можливостях і обов'язках. У сучасних наукових дослідженнях наголошується на доцільності розроблення нового напрямку правового навчання та виховання – гуманістичної правової педагогіки, яка створює можливість для опанування людиною соціально значущими правовими знаннями в їх ціннісному розумінні, а отже, забезпечення її ціннісною шкалою, необхідною для формування гуманістичної правосвідомості, духовного світу, соціокультурного самовизначення, без чого неможлива побудова правової держави, правового громадянського суспільства. Важливість правового виховання як соціального явища передбачає також розширення базової правової освіти за межі загальноосвітніх правових знань у виробничу сферу.

Нині зростає вагомість науково-практичного напрямку правової соціалізації особистості, що розвивається на основі світового гуманітарного, у тому числі соціально-педагогічного, досвіду з використанням національної специфіки і багатоманітності освітніх підходів. Глибокі соціально-політичні перетворення актуалізують цілісну систему правової соціалізації, що охоплює всі групи учнів від початкових до старших класів, студентство та молодь і спрямована на виховання громадян демократичного суспільства, підвищення рівня політико-правової культури українського суспільства. У Конституції України зазначено, що кожна людина має право на вільний розвиток своєї особистості, не порушуючи права і свободи інших, та має обов'язки перед суспільством, в якому забезпечується всебічний розвиток його членів, що гарантується державою, її інституціями, передусім освітніми.

Проблема правового виховання та правової освіти молоді особистості завжди перебувала в центрі уваги не лише юристів і суспільствознавців, а й педагогів, психологів, соціологів. Вона має велике значення як для розвитку соціально-педагогічних теорій, так і для практики освіти й виховання [225].

Відомо, що здатність людини розуміти норми моралі та законів і відповідним чином поводитися не є вродженою. Ці якості формуються під впливом виховних заходів, у спілкуванні людини з іншими, у процесі її участі в різних видах суспільної активності та професійної діяльності [296, с. 1].

Основи сучасної концепції правової освіти у ПТНЗ закладені в законодавчих актах: у Законах України «Про освіту» [249], «Про професійно-технічну освіту» [250], Постанові Верховної Ради України «Про стан і перспективи розвитку професійно-технічної освіти в Україні» [251], Концепції розвитку професійно-технічної (професійної) освіти в Україні [144], Концепції національно-патріотичного виховання дітей і молоді [246], Національній доктрині розвитку освіти України у XXI столітті [195], Національній стратегії розвитку освіти в Україні на 2012–2021 роки [196], Національній програмі правової освіти населення [248]. У реалізації викладених у цих документах положень ключову роль відіграє освіта як система, що покликана сформувати високий рівень суспільної свідомості. Зокрема, Національна програма правової освіти населення спрямована на:

- підвищення рівня правової культури та правосвідомості громадян;
- формування поваги до права, гуманістичних правових ідей, загальнолюдських і національних правових цінностей;
- подолання правового нігілізму;
- підвищення рівня правової інформативності населення [248].

Розглядаючи правову підготовку майбутніх фахівців, ми виходимо з того, що сучасна модель дидактичного процесу у професійній освіті побудована на врахуванні нових соціально-економічних і технологічних умов, передбачає зміну вербалізму й енциклопедизму в навчанні професії на «дидактику мислення», яка є визначальною для підготовки випускників навчальних закладів до розв'язання складних, непередбачуваних професійних проблем. Це спонукає по-новому оцінювати основні елементи дидактичного процесу в професійній освіті.

Важливим інтегративним компонентом системи освіти є її мета. Це зумовлено педагогічними закономірностями, відповідно до яких вона є основним

важелем, що визначає напрям розвитку, зміст, організаційні форми, методи і результати навчання. У ХХІ ст. по-іншому слід розглядати мету професійної освіти як загальноосвітньої підсистеми; загальні та конкретні дидактичні цілі; роль викладача в процесі навчання і професійної підготовки; зміст навчання, його суть і можливості структурування; методи і технології навчання; методи контролю й оцінювання процесу і результатів професійної підготовки. Формулювання дидактичних цілей у процесі професійної освіти вимагає їх оперативного опрацювання. Проте цілі професійної освіти безперервно зазнають різноманітних трансформацій. Нині їх важко конкретизувати, можна лише визначити тенденції цих змін [337, с. 28]. Основою цього процесу є аналіз суспільно-економічного стану країни й окремих її регіонів, а також аналіз технічних і технологічних новацій у виробництві. Стосовно цілей і завдань конкретного предмета, забезпечити їх усвідомлення учнями має кожен викладач уже на етапі добору навчального матеріалу. Відсутність оперативних цілей стосовно конкретної теми вносить у процес навчання, особливо професійного змісту, стихійність, випадковість і хаотичність. Отже, передусім необхідне чітке усвідомлення цілі та завдань правової підготовки майбутніх кваліфікованих робітників педагогічними працівниками системи профтехосвіти.

Нагальною є проблема чіткого визначення мети і завдань правової підготовки у процесі становлення в Україні громадянського суспільства, загострення економічної кризи, значної трудової міграції та боротьби за державність в умовах чужоземної експансії на двадцятьп'ятому році незалежності нашої країни. Правова підготовка як цілеспрямоване формування правової культури населення набуває особливого змісту у зв'язку з виробленням принципово нової освітньої парадигми, в основі якої – гуманістична, особистісно орієнтована, людиноцентриська методологія [274]. Оскільки показники якості освіти громадян впливають на розвиток країни, на становлення правової держави, в сучасному українському суспільстві правова підготовка і правове виховання є загальнодержавним завданням.

У процесі наукового пошуку ми з'ясували основні напрями наукових розробок досліджуваної проблеми. Так, методологічні та загальнотеоретичні основи викладання правових дисциплін а також загальні питання правової освіти розглянули С. Алексєєв [0], П. Баранов [9], В. Булгакова [38], Н. Бура [40], С. Гарькавець [70], А. Гетьман, О. Данильян [239; 320], В. Головченко [75], О. Дзюбань [93], В. Іова [113], О. Іоффе [110], В. Кахній [119], О. Коломійцев [136], С. Максимів [172], О. Менюк [181], В. Оксамитний [208], Л. Омельченко [211], Н. Осипова [214], Н. Пархоменко [220], А. Стаканков [296], В. Струтинский [298], О. Суслова [301], О. Татаринцева [303], І. Турло [313], Ю. Шемшученко [334], Л. Удовенко [314], І. Яковюк [347].

Проблеми формування правової культури педагогічних працівників вивчали О. Болотова [25], Г. Васянович [57], В. Владимірова [64], М. Городиський [79], С. Гурін [86], І. Дарманська [87], Г. Кашкар'єв [120], Ю. Кислицька [124], Я. Кічук [126 ; 127], Л. Мацук [176], В. Одарій [207], В. Олійник [210], О. Панова [219], М. Подберезський [226; 227], І. Романова [264; 265], М. Рябенко [272], А. Саломаткін [275], В. Смирнова [290], С. Соколова [291], І. Федоров [317]. Методичні підходи до викладання загальноосвітнього курсу «Основи правознавства» та правовиховної роботи зі школярами запропонували Б. Андрусишин [3; 4], Д. Бойко [23], А. Булда [39], Т. Головань [73], В. Дубровський [95], В. Загрева [100], І. Запорожан [101], А. Киричук [123], Н. Клокар [31], В. Комар [137], І. Котюк [151], В. Машіка [178; 179; 180], С. Нетьосов [198], Е. Певцова [221], О. Пометун [238], Т. Ремех [273; 274], Л. Рябовол [273; 274], Т. Смагіна [289], Л. Твердохліб [305], В. Терещенко [307], М. Фіцула [322]. Правову підготовку студентів ВНЗ досліджували А. Будас [36], В. Головченко [74], С. Микитюк [184], М. Никифорак [199], І. Серяєва [282], Р. Палтієвич [109], Н. Шишкіна [336], М. Щербань [339] та ін. Окремі аспекти правової підготовки та правового виховання учнів ПТНЗ розглядали Г. Дегтярьова [88; 89; 90], А. Морозов [189], Ю. Сурмяк [300], Н. Ткачова [309], О. Шевчук [333].

Зазначимо, що зміст правової підготовки старшокласників і майбутніх фахівців розкрито в низці сучасних підручників і посібників:

❖ «Основи правознавства» – Ю. Бондаря [29], Р. Калюжного [277], В. Квасова [122], І. Котюка [152], О. Наровлянського [191], В. Пічі [217], О. Святокума [278], Н. Ткачової [310], І. Усенко [143];

❖ «Основи правових знань» – П. Гнатенка [216]; Н. Ткачової [311];

❖ «Основи держави і права» – Ф. Брецько [34; 35], В. Ортинського [215]; П. Рабіновича [257];

❖ «Правознавство» – А. Берлача [241], В. Копейчикова, А. Колодія [243], Т. Литвиненка [167], В. Молдавана [188], О. Наровлянського [192 ; 193], В. Опришка [242], О. Пометун [233; 234; 235], С. Тимченка [240];

❖ «Правознавство та правове виховання» – Н. Граната [81];

❖ «Практичне право» – О. Пометун [236];

❖ «Права людини» – О. Пометун, Т. Ремех [231; 232];

❖ «Теорія держави і права» – А. Олійника [209];

❖ «Конституційне (державне) право зарубіжних країн» – В. Бесчастного, О. Філонова, В. Суботіна [141] та ін.

Теоретичний аналіз психолого-педагогічної літератури з питань правової підготовки і правової культури свідчить про те, що більшість їх належить фахівцям-юристам. Тому тлумачення сутності цього питання має правознавчий характер, де правова освіта та правова культура визначаються з погляду попередження протиправних дій шляхом роз'яснення і застосування різних форм примусу. Такий підхід викладено у працях О. Саломаткіна [233], Е. Татарінцева [259], М. Фіцули [275] та ін. Разом із тим Г. Васянович слушно наголошує, що педагогіка «вимагає чіткого і послідовного визначення і дотримання методологічних засад її функціонування» [58, с. 9].

Роль права як одного з найважливіших інструментів соціального управління, регулятора суспільних відносин очевидна, – стверджував В. Сперанський. Він писав: «...право виступає одним з найважливіших

інструментів соціального управління, який виконує саме функцію регулятора. Право, як найважливіший інструмент управління суспільством, у багатьох випадках спонукає людей до активної поведінки, зумовлює її, спрямовуючи в той же час у необхідне русло, забезпечуючи відповідність активної поведінки інтересам суспільства» [295, с. 38-87, 42].

На ролі права та його значенні у формуванні інститутів громадянського суспільства наголошувала також О. Проскуріна, підкреслюючи, що саме право обмежує силу, чинить перепону її експропріаторським вторгненням у господарські відносини. Право створює простір передбачуваності – гарантії того, що продукт економічних зусиль не буде вилучений в один момент під будь-яким приводом, і цим стимулює ініціативну та високопродуктивну працю. Французький економіст Л. Лепепс з цього приводу зазначав, що теорія росту – це теорія людських відносин, передусім, правових [253, с. 60].

Формування правової культури показує, що вона передбачає не лише оволодіння правовими навичками і вміннями, а й психолого-педагогічну готовність до пропаганди правових знань. Це питання розглянули А. Котов [149], В. Струтинський [298], В. Яковлєв [345] та ін. Важливість правової освіти та правового виховання особистості, його державне значення та необхідність для кожного громадянина спричинили появу багатьох наукових публікацій із цієї тематики: формування правової компетентності особистості: С. Воєводина [66], С. Гурін [86], Я. Кічук [127], П. Лежньов і Е. Мигаль [162], О. Панова [219], Н. Саприкіна [276], І. Серяєва [282]; формування правової культури старшокласників: В. Дубровський [95], Л. Твердохліб [305]; формування правової свідомості учнів у закладах професійно-технічної освіти: Н. Ткачова [309] та ін.

В Україні до проголошення незалежності питання правової освіти і правового виховання особистості розглядалось переважно із позицій правової культури. Така тенденція в цілому притаманна і дослідженням 90-х років ХХ ст., котрі мали високий ступінь теоретизації, залишаючи поза увагою практичні аспекти процесу формування правової компетентності особистості.

М. Городиський у монографії «Правова освіта майбутнього вчителя» подає ґрунтовний теоретичний аналіз розвитку правової освіти як складової правової культури, де проявляється сучасний функціональний підхід. У ньому зовнішні форми прояву правової культури взаємодіють із внутрішніми (органічними) якостями суб'єктів права. Поняття зв'язку між правом і особистістю розглядається крізь призму «правової держави», зокрема через відношення до особи, її прав у державі. У цьому контексті озброєння правовими знаннями є нагальним завданням усієї системи освіти і виховання [79, с. 35]. Зазначається, що визначення змісту правової підготовки – це проблема інтегративності, яка передбачає забезпеченні синтезу та інтеграції знань у процесі формування наукових понять та їх систем у навчальному пізнанні [132, с. 27]; комплексного вирішення завдань розумового, морального, естетичного, економічного, правового, фізичного розвитку, а також формування елементів наукового світогляду майбутнього фахівця.

Важливим аспектом правової підготовки особистості на сучасному етапі, на нашу думку, є формування вмінь пізнавати правові явища та зв'язки між ними, тобто правового мислення. Тут доцільно відзначити підхід К. Баханова, який вважає, що правове мислення і правова свідомість специфікується особливостями самого суб'єкта, насамперед його віком, і показує це на прикладі формування історичного мислення особистості, вихованні духовних ціннісних орієнтацій, передусім національних, і формуванні основ правових знань [12, с. 22].

Правова свідомість, окрім правових знань, охоплює систему цінностей, установок і переконань особистості в галузі регулювання суспільних відносин правом. Правову свідомість розглядають як правову ідеологію (систему поглядів, ідей, принципів, теорій, концепцій) і правову психологію (правові почуття, емоції, оцінки, уявлення і настанови). Складові правосвідомості ґрунтуються на правових знаннях і виражають ставлення індивіда до минулого та сучасного дослідження права, а також до діяльності, пов'язаної з ними. Теза про те, що правосвідомість є самостійною сферою свідомості – суспільної, групової, індивідуальної, доведена у працях О. Скакун [286, с. 14].

І. Голосніченко характеризує соціальну практику як емпіричну діяльність, у процесі якої виражається суб'єктивне ставлення людей до чинного права, уявлення про справедливість і несправедливість норм права, про сутність і припинення правової організації суспільства, почуття, настрої, емоції, пов'язані з оцінкою чинного правового режиму [76, с. 24].

На основі систематизації теоретичних надбань і практичного досвіду становлення й розвитку правового виховання в історії вітчизняної педагогічної думки другої половини XIX – початку XX ст. А. Стаканков обґрунтував витoki правового виховання, розкрив зміст офіційної політики в галузі правового виховання та еволюцію ставлення суспільства до цієї проблеми, проаналізував найбільш суттєві особливості змісту, принципів, методів, форм правового виховання та його специфіку [296].

Вивченню генези викладання правових дисциплін у ВНЗ України другої половини XIX – початку XX ст. присвячено дослідження С. Микитюк. Аналіз історико-педагогічної літератури, архівних матеріалів, офіційно-правових документів дав змогу автору висвітлити етапи розвитку вищої юридичної освіти в Україні, встановити внесок вітчизняних педагогів, громадських діячів, викладачів університетів у розроблення теоретичних засад правової підготовки у вищих навчальних закладах України. Якісну правову підготовку молоді має забезпечити високий рівень професійно-педагогічної компетентності професорсько-викладацького складу, використання різноманітних форм і методів викладання правових дисциплін, здійснення контролю навчально-пізнавальної діяльності студентів, науково-методичне забезпечення викладання правових дисциплін [184]. У цьому дослідженні досить вдало, на наш погляд, накреслено перспективи впровадження прогресивних ідей викладачів вищої школи щодо викладання правових дисциплін у практиці роботи сучасних ВНЗ.

Надзвичайно важливою для нашого дослідження є монографія Г. Васяновича «Морально-правова відповідальність педагога: теоретико-методологічний аспект», присвячена взаємозв'язку моральної та правової відповідальності педагогічних працівників, у якій простежено генезу,

становлення, сутність і зміст понять моральної та правової відповідальності, встановлено універсальність їх взаємозв'язку на різних етапах суспільного розвитку. Враховуючи нагальні потреби гуманізації та гуманітаризації освіти та спираючись на накопичені людством духовні цінності, автор обґрунтовує концепцію гуманістичної морально-правової відповідальності [57]. Провідну роль у процесі виховання компетентної та відповідальної особистості учений відводить правовим знанням, потребам, ідеалам, переконанням, самосвідомості. Такий підхід вважаємо надзвичайно актуальним і застосовуємо в нашій роботі.

Правова підготовка, як складова освіти, полягає у здійсненні комплексу навчальних заходів, спрямованих на створення належних умов для набуття громадянами обсягу правових знань і навичок, необхідних для реалізації своїх прав і свобод, а також виконання покладених на них обов'язків. Крім того, вона сприяє формуванню у громадян поваги до законів, гуманістичних правових ідей, загальнолюдських і національних правових цінностей, а також подоланню правового нігілізму. Саме тому, як наголошується у Національній доктрині розвитку освіти України, необхідність розбудови правової держави, формування громадянського суспільства в Україні вимагає реформування системи вищої правової освіти, орієнтованої на входження у світовий освітній простір. Вище зазначене зумовлює необхідність удосконалення викладання правових дисциплін і поглибленого вивчення національного законодавства й міжнародного права.

Правова освіта потребує розроблення теоретико-методологічних засад викладання правових дисциплін з урахуванням вітчизняного та світового досвіду. Сьогодні «педагогічна наука і практика вищої школи прагнуть знайти оптимальні шляхи реалізації творчої самодіяльності особистості, демократизації, гуманізації навчального процесу, перебудови стилю взаємовідносин між викладачем і учнем, що поглибить особливий інтерес до вітчизняної освіти, зокрема правової, а також до викладання правових дисциплін» [184, с. 3].

Деякі проблеми правової соціалізації молодшої особистості та шляхи їх вирішення були предметом вивчення П. Плотнікова. На його думку, важливість дослідження цих проблем для сучасної України визначається специфікою

ринкової економіки, становлення демократичного суспільства і правової держави. Ціннісні орієнтації значної частини молодих українців мають витoki у традиційній українській культурі, в ідеологічних установах недавнього минулого. Вони відрізняються від системи демократичних цінностей, що виникли й утвердилися на певному етапі розвитку західної цивілізації. Ця очевидна обставина детермінує цілі, завдання, засоби, форми і методи правової соціалізації в нашій країні.

Покращення правової соціалізації молоді, на думку П. Плотнікова, вимагає розкриття соціально-педагогічної сутності цього феномену та її базових правових категорій; забезпечення освітніх установ інформаційно-законодавчою базою, у тому числі спеціальною літературою; розроблення спеціальних методик дій щодо об'єкта професійної діяльності педагогів, соціологів, психологів, юристів і працівників правоохоронних органів, особливо в період протиправної поведінки молодшої людини; вивчення діяльності суб'єктів, що вступають у правовідносини з молоддю, а також їх психолого-педагогічного та психічного стану в момент здійснення правопорушень; удосконалення правового законодавства і правового регулювання у сфері реалізації державної молодіжної політики в Україні [225].

Інтегрований підхід до структурування змісту правових знань у професійно-педагогічному коледжі запропонувала В. Смирнова [290]. Вона обґрунтовує, що цей підхід у процесі навчання суттєво підвищує якість правової підготовки майбутніх фахівців, сприяє розвитку їхньої правової культури, правосвідомості, стимулює мотивацію учіння, рівень задоволеності від одержаних правових знань, підвищує їх дієвість, формує практичні уміння і навички щодо їх застосування у майбутній професійній діяльності та життєвих ситуаціях. Науковець вважає, що структурування змісту правових знань має передбачати об'єднання змісту теоретичних знань, знань про способи діяльності, знань, що регулюють правову поведінку, в єдину систему, яка базується на чіткому інтегрованому зв'язку між складовими і сприяє формуванню соціально-правової обізнаності та правової поведінки. Інтеграція правових знань виявляється у зростанні логічної, методологічної, гносеологічної, організаційної, інформаційної єдності, що сприяє

розширенню та поглибленню знань, умінь, навичок з правознавства та реалізується через технологічне забезпечення засвоєння інтегрованих знань у ситуаціях, максимально наближених до професійних.

В. Смирнова виділяє такі чинники впливу на формування змісту правових знань майбутніх фахівців: цілеспрямована політика держави щодо рівня актуальності й напрямів розвитку правової освіти і навчання майбутніх фахівців; загальний рівень і динаміка розвитку правової системи держави, що включає знання національного та міжнародного законодавства; специфіка напрямів функціонування галузі, для якої здійснюється підготовка майбутніх фахівців, що містить загальні законодавчі вимоги щодо професійної підготовки та зміст навчального плану підготовки фахівців певного профілю; рівень наукового та методичного забезпечення процесу викладання права [290].

Проблему формування правової свідомості студентів вищих педагогічних навчальних закладів дослідила І. Романова. Заслугує на увагу розроблена нею система критеріїв для визначення рівнів правової свідомості. У ході дослідження вона встановила, що нині не існує єдиної класифікації форм навчальної діяльності, оскільки за її основу вчені беруть різні ідеї. Переважна більшість авторів взагалі не визначає основи для класифікації. У працях багатьох учених колективна форма навчальної діяльності підмінюється фронтальною, якій властиві інші ознаки. Так, при фронтальній формі навчальної діяльності перед студентами стоїть однакова мета, а при колективній – спільна; фронтальні форми роботи зорієнтовані на середнього студента і не враховують індивідуальних особливостей, а в колективній засвоєння матеріалу відбувається в індивідуальному темпі та на основі індивідуального рівня підготовки; під час спільної роботи між членами колективу створюються відносини взаємовідповідальності та взаємозалежності, що не притаманно фронтальній роботі. Важливим моментом є встановлення закономірності, що колективні та групові форми навчальної діяльності мають більший вплив на формування таких елементів правової свідомості студентів, як оцінні судження та правові установки і переконання, порівняно з індивідуальною формою навчальної діяльності [265].

Особливості формування змісту правової підготовки майбутніх учителів початкової школи в умовах ступеневої освіти дослідила І. Дарманська. Зміст правової підготовки фахівця будь-якої галузі, у тому числі правової підготовки вчителя, залежить від багатьох чинників. Автор слушно виділяє чотири основні напрями впливу:

- політика держави щодо рівня актуальності й напрямів розвитку правової освіти і навчання фахівців;
- загальний рівень і динаміка розвитку правової системи держави, що включає національне та міжнародне законодавство;
- специфіка напрямів функціонування галузі, для якої здійснюється професійна підготовка фахівців, що містить загальні законодавчі та специфічні вимоги щодо цієї підготовки;
- рівень наукового та методичного забезпечення процесу викладання права.

У правовому вихованні майбутніх учителів І. Дарманська робить акцент на посиленні норм і принципів природного права, що носить абсолютний характер. Своїм існуванням ці норми підтверджують, що людина не може жити у світі, де все відносне та спирається лише на договірні, тобто сформульовані самою людиною, основи. Природне право зі своєю системою природно-правових цінностей, таких, як життя, особистість, свобода, гідність, запозичує свої принципи зі сфер релігії, моралі, культури, що є нормами загальнолюдського плану. Виходячи з цього, у викладанні правознавчої дисципліни у вищому педагогічному навчальному закладі обов'язково мають творчо використовуватися тісні міждисциплінарні зв'язки. Підкреслюється, що правова система є найбільш сприятливою та прийнятною для людини, в якій позитивні права не заперечують, а навпаки, спираються на норми природного права. Міжнародні нормативно-правові акти є такими документами, на прикладі яких можна показати логічне поєднання в їх змісті проголошених норм позитивного права з нормами природного права [87].

Значна увага в сучасних дослідженнях правової культури як компонента підготовки фахівців останнім часом приділяється підвищенню рівня правової

культури працівників правоохоронних органів, формуванню їхнього позитивного іміджу, поліпшенню суспільної думки та міжнародної репутації. Зокрема, в роботі А. Морозова підкреслюється, що знання психолого-практичних основ функціонування права охоплює широкий спектр питань, без урахування яких не можливо здійснювати професійні кроки щодо налагодження правових відносин. Серед цих питань слід виділити такі, як трансформація правового досвіду суспільства у сферу життєдіяльності окремої категорії людей, накопичення правових знань на різних вікових етапах становлення особистості, використання актуалізованого у правосвідомості людини досвіду правових відносин.

Правова культура працівника поліції відображає соціально-ціннісні, юридичні та психолого-педагогічні основи правових відносин. Правова ідея знаходить свою основу в соціальній практиці, отримує понятійно-логічне та концептуальне оформлення в юридичній теорії, втілюється у сфері життєдіяльності конкретної людини. Розуміння цих процесів є важливим для організації відповідних заходів правоохоронної спрямованості, створення необхідних умов для послідовного розвитку правової відповідальності українського суспільства. Саме тому актуальним є питання передання майбутнім працівникам поліції знань, понять і уявлень, які забезпечують належний рівень формування правової культури молоді [189, с. 145-150].

Вивчення формування професійної правової культури керівників органів внутрішніх справ, проведене В. Безбородим, дало можливість встановити, що формування професійної правової культури у процесі управлінської діяльності значно покращується в разі оптимізації професійної підготовки керівників, зміст якої визначається державним освітнім стандартом, типовими посадовими обов'язками, кваліфікаційними характеристиками, навчальними планами і програмами та іншими нормативними документами. Оптимізація професійної підготовки керівників територіальних підрозділів органів внутрішніх справ включає вибір оптимального варіанту кожного з основних його елементів: цілей, змісту (сутність компонентів професійної правової культури та управлінської діяльності та ін.), методів (тренінги, моделювання ситуацій та ін.), засобів

(інформаційні технології, технічні імітаційні комплекси та ін.), форм (інтегровані навчальні заняття, дистанційне навчання та ін.), умов і результатів. Правова культура забезпечує гнучке реагування на мінливі потреби суспільства та орієнтована, передусім, на підготовку фахівців до роботи в умовах складної криміногенної обстановки, у надзвичайних обставинах, на розвиток здібностей вирішувати завдання в екстремальних ситуаціях, спілкуватися з представниками різних соціальних, культурних, етнічних груп тощо [13].

Заслуговує на увагу, що підготовка керівників органів внутрішніх справ передбачає впровадження багаторівневої системи, яка містить такі елементи: внесення змін у зміст підготовки відповідно до завдань формування професійної правової культури; використання нових методик і технологій організації навчального процесу; реорганізацію порядку добору кандидатів на службу; ефективно контролювання знань тих, кого навчають. Особлива увага приділяється формуванню високої моральної культури і гуманізму, необхідності врахування суспільної думки, поваги до конституційних прав і свобод громадян, готовності до захисту їхнього життя, вихованню почуття власної гідності, здібностей до саморозвитку та самовдосконалення, підвищенню престижу своєї професії в очах громадян.

Як показало дослідження В. Безбородого, основними напрямками оптимізації професійної підготовки керівного складу органів внутрішніх справ є: навчання керівників умілому виконанню службових обов'язків відповідно до вимог законності; забезпечення постійної готовності для виконання повсякденних оперативно-службових завдань, до дій в умовах складної оперативної обстановки і цивільної оборони; вдосконалення умінь, навичок і якостей керівників у навчанні й вихованні підлеглих, щодо впровадження у практику службової діяльності досягнень науки і техніки, новітніх форм і методів роботи, основ наукової організації праці та управління [13].

Вагомими для досліджуваної нами проблеми є організаційно-правові та концептуальні засади взаємодії вищих професійних училищ та органів внутрішніх справ у правовому вихованні учнів, які дослідив Ю. Сурмяк. У результаті

тривалого наукового пошуку він довів, що ефективне вирішення завдань правового виховання учнів може бути забезпечене за умови налагодження системи партнерських відносин між педагогічними колективами ПТНЗ і територіальними органами внутрішніх справ. Зміст правового виховання автор розкриває через формування в учнів певного обсягу знань про право, законодавство та правову дійсність, головні положення галузевих норм права; прищеплення молоді поваги до права, закону; виховання у неї правових переконань та ідеалів, подолання явищ правового нігілізму; формування навичок правомірної поведінки і соціально-правової активності [300].

Цікавим є дослідження М. Щербань, пов'язане із формуванням правової культури студентів вищих аграрних навчальних закладів. Автор доводить, що необхідність формування правової культури, як однієї зі складових культури суспільства, зумовлена трансформаційними процесами і новими вимогами до сучасного фахівця. У процесі аналізу сутності правової культури акцентується увага на психолого-педагогічних аспектах цієї проблеми, зокрема, на формуванні правової культури майбутніх молодших спеціалістів аграрного профілю. На думку автора, правова культура особистості охоплює: юридично-правові знання, правосвідомість, розуміння принципів права, повагу до законів, юридичні права і обов'язки, правове мислення і правові дії. Під час її формування в майбутніх аграріїв М. Щербань особливу увагу приділяє рівню сформованості правової свідомості, аспектам духовно-національного і професійно-правового почуття та правничої етики майбутніх молодших спеціалістів. Автор доводить, що правове виховання є активним засобом підвищення правосвідомості майбутніх фахівців, а правова культура – це єдність професійно-правової компетентності, відповідальності та практики впровадження права [339].

Важливими для нашого дослідження є соціально-психологічні чинники формування правової поведінки молоді, визначені О. Коломійцевим. Теоретичний аналіз зарубіжних і вітчизняних наукових праць щодо основних соціально-психологічних підходів до проблеми правової поведінки особистості дає підстави автору стверджувати, що:

- особистість продукує соціально-правову поведінку з одного боку, внаслідок постійних відчутних зовнішніх впливів, а з іншого, внаслідок внутрішнього сприйняття певних соціально-правових категорій, які превалюють у суспільстві;

- правова поведінка особистості значно залежить від моральних приписів, що існують у суспільстві та визначають, що є просоціальною та доброю, а що – антисоціальною та поганою поведінкою;

- правова поведінка має визначальними критеріями норми соціальної відповідальності, взаємності та соціальної справедливості, які у процесі соціалізації засвоюються людиною та в подальшому спрямовують її поведінку;

- люди не завжди відтворюють у своїй правовій поведінці інтерналізовані соціальні норми, оскільки вони диференціюють свої відносини з оточуючими відповідно до уявлень про себе та довкілля;

- такі особистісні риси, як інтровертованість, низький рівень тривожності та низький рівень психотизму значно впливають на поведінку особистості з боку її соціально-правового визначення;

- найбільш важливими соціально-психологічними чинниками, які зумовлюють поведінку особистості у правовому вимірі є когнітивний, ціннісно-смысловий, емоційно-вольовий, мотиваційний і соціальний.

Отже, соціально-правова поведінка особистості залежить від впливу низки соціально-психологічних чинників. Водночас, поведінку особистості можуть змінювати психокорекційні впливи на когнітивному та ціннісно-смысловому рівнях. Такі впливи дають змогу вдосконалити самоствавлення учнів і підвищувати загальний рівень їхніх смисложиттєвих орієнтацій [136].

Для обґрунтування психолого-педагогічних умов правової підготовки учнів ПТНЗ важливими для нашого дослідження є педагогічні основи формування правосвідомості учнів у закладах професійно-технічної освіти, розроблені Н. Ткачовою. У дослідженні науковця обґрунтовано стверджується, що такими основами є: специфіка змісту правової освіти у ПТНЗ; формування професійної правосвідомості учнів ПТНЗ шляхом їх озброєння спеціалізованими знаннями

правових норм, що регулюють правовідносини у відповідних галузях господарсько-економічної та організаційної діяльності; відмінність дидактичних вимог стосовно змісту навчального матеріалу з правознавства для закладів професійно-технічної освіти від загальноосвітніх шкіл. З урахуванням цих положень обґрунтовано й апробовано модель структурування правових знань для ПТНЗ різного профілю, яка охоплює широкий спектр правовиховного педагогічного впливу на формування правосвідомості особистості: від навчання й виховання до самовдосконалення та саморегуляції поведінки. Це дало можливість цілісно розглянути складові, що визначають напрями правовиховної діяльності та становлять базу для побудови оптимальної ціннісно-діяльнісної педагогічної моделі процесу формування правосвідомості учнів ПТНЗ. Планомірне, цілеспрямоване, послідовне формування структурних компонентів правосвідомості учнів ПТНЗ відбувається шляхом науково обґрунтованих педагогічних форм і методів, виокремлення «вузлових» питань у самому процесі формування правосвідомості особистості учнів [309].

Важливо, що на основі системно-комплексного підходу автор запропонувала методику формування правосвідомості особистості та здійснення правовиховної роботи з учнями ПТНЗ, що, на її думку, забезпечує засвоєння учнями правових знань, формування в них вольового компонента правосвідомості, здатності давати правову оцінку подіям соціального життя, робити правильні висновки і керуватися ними у практичній діяльності та повсякденному житті. Такий підхід до правової підготовки забезпечує сформованість юридичних знань, умінь, навичок, ціннісне ставлення до права, його норм, готовність діяти відповідно до них [309].

Як показують дослідження Я. Кічука, ефективність правової підготовки учнів ПТНЗ тісно пов'язані із якістю формування правосвідомості педагогічних працівників. Оскільки правова аксіологія є теоретичною базою формування в учнівської молоді відповідального та поважного ставлення до права як фундаментальної цінності, автор провів компонентно-структурний аналіз феномену «правова свідомість особистості майбутнього вчителя». З урахуванням

теоретико-методологічних аспектів модельного підходу Я. Кічук розробив теоретичну модель соціально-педагогічної системи формування позитивної правової свідомості студентів в умовах педагогічного коледжу як своєрідне джерело набуття педагогічної інформації про процес та соціально-педагогічні умови, які забезпечують його позитивну динаміку. Це дозволило йому визначити характеристику рівнів правової свідомості студентів педагогічного коледжу [127, с. 55-56].

С. Соколова слушно вказує, що продуктивна робота педагога професійного навчання вимагає цілеспрямованої, послідовної правової підготовки під час навчання у ВНЗ. На її погляд організаційно-педагогічними умовами формування правової культури майбутніх педагогів є: «чітке, послідовне педагогічне розроблення цілей і завдань формування правової культури; розроблення й упровадження в навчальний процес навчального курсу «Теоретико-правові основи освіти», що розглядає питання правової культури педагога професійного навчання й виконує інтегративну функцію; створення програмного й навчально-методичного забезпечення; створення правового освітнього простору, який відбиває специфічні характеристики правової культури й служить універсальним освітнім середовищем її формування; забезпечення єдності прав і обов'язків суб'єктів освітнього процесу; педагогічний контроль і корекція процесу формування правової культури; комплексне діагностування й оцінювання формування правової культури; оптимального взаємозв'язку суб'єктів навчально-виховного процесу; цілеспрямоване використання інтерактивних форм і методів реалізації технології формування правової культури майбутніх інженерів-педагогів» [291, с. 186].

Узагальнений аналіз розглянутих нами сучасних науково-педагогічних досліджень дав змогу виокремити:

- сформульовані в них основні *критерії сформованості правової свідомості* майбутніх фахівців: змістовий, що відображає знання права і правові переконання; емоційно-оцінний, що віддзеркалює ставлення особистості до правових явищ крізь призму поведінкових установок; діяльнісно-функціональний,

який свідчить про готовність до ціннісно-правової діяльності громадсько-педагогічного характеру.

- *соціально-педагогічні умови результативного формування позитивної правової свідомості майбутніх фахівців*: збагачення духовності студентів шляхом стимулювання ціннісно-правової мотивації навчання та громадсько-педагогічної діяльності; усвідомлення особистістю цінностей права на рівні переконань через включення у діяльність, спрямовану на розв'язання соціально і професійно значущих правових регіональних проблем; орієнтація на саморозвиток майбутнього фахівця у процесі виховання його соціально-правової відповідальності.

Таким чином, огляд психолого-педагогічної літератури з проблеми дослідження показав, що правовій підготовці майбутніх фахівців приділяється значна увага, зокрема розглядаються різноманітні теоретичні питання правової освіти. Водночас, практично відсутні розробки, що стосуються:

- комплексної проблеми правової та професійної підготовки особистості, що забезпечує цілісну професійно-правову готовність і правову компетентність фахівця;
- організації правової підготовки майбутніх кваліфікованих робітників (за винятком дослідження Н. Ткачової);
- обґрунтування психолого-педагогічних умов правової підготовки учнів ПТНЗ;
- професійної спрямованості правової підготовки майбутніх кваліфікованих робітників і фахівців різного профілю;
- конкретних методик, спецкурсів і практикумів правової підготовки фахівці, зокрема у професійно-технічній освіті.

Це визначає спрямування нашого дослідження на з'ясовані проблеми правової підготовки у системі професійній освіті.

1.2. Аналіз базових понять правової підготовки

Правова підготовка майбутніх фахівців передбачає оперування низкою універсальних правничих понять. Розглянемо детальніше сутність дефініцій, які визначають спрямованість правової підготовки особистості та напрям нашого дослідження. Це такі поняття: правова свідомість, правова відповідальність, правова установка, правова поведінка, правові знання, правові почуття, правові цінності та ідеали, правова культура, правова освіченість, правова розвиненість, правова вихованість, правова компетентність. Вказані поняття представлені та проаналізовані в певній послідовності, котра дає змогу продемонструвати їх підпорядкованість і взаємозв'язки.

Правова підготовка в загальній системі професійної освіти розв'язує властиві їй завдання, до яких передусім належить формування *правосвідомості* підлітка. Цей процес відбувається з урахуванням правових знань, уявлень, поглядів, переконань, цінностей, які утвердилися в нашому суспільстві та увійшли в суспільну свідомість, що має вирішальний вплив на формування правосвідомості особистості. У теорії К. Роджерса «Я»-концепція як фундаментальний компонент структури особистості формується у процесі взаємодії суб'єкта із соціальним оточенням та є вираженням сутності особистості в її самосвідомості, суб'єктивності, здатності діяти свідомо й відповідально [356].

Правова свідомість, крім правових знань, включає систему цінностей, установок і переконань особистості у галузі регулювання суспільних відносин правом (А. Колодій [135], В. Копейчиков [146], А. Олійник [209], Н. Пархоменко [220], О. Скакун [286] та ін.). Вчені розглядали правову свідомість особистості як:

- правову ідеологію (систему поглядів, ідей, принципів, теорій, концепцій),
- правову психологію (правові почуття, емоції, оцінки, уявлення і настанови).

Представники педагогічної науки визначають правосвідомість особистості як інтелектуально-розумове утворення, в якому втілюється її вміння мислити правовими категоріями і зіставляти їх із реальним досвідом правової поведінки і правових відносин, що встановлюються між людьми. Окрему увагу в цьому

процесі, на думку вчених, слід приділяти вмінно давати правову оцінку ситуаціям, проблемам, поведінці, діям як право-, так і протиправного характеру [273].

Правова свідомість є результатом відображення чинних у суспільстві законів правового порядку, різновиду правової діяльності держави, її органів, правової поведінки громадян та інших осіб. Як якість особистості, правосвідомість є результатом її ознайомлення з чинним правом і практикою його реалізації. Я. Кічук довів, що правова свідомість пронизує всі основні сфери особистості – когнітивну, емоційно-вольову та самопізнання, виступаючи інтегральною, складною особистісною якістю. Елементами правової свідомості педагога є: знання права, правові переконання, уявлення про правові явища, суб'єктивні вимоги до права, ставлення до права через поведінкові установки [127, с. 55-56].

Таким чином, правосвідомість особи формується на основі правових знань, уявлень, переконань, поглядів, почуттів, які склалися в суспільстві та становлять суспільну свідомість. На цьому шляху неабиякого значення набуває якість засвоєння правових знань, яка залежить, на нашу думку, від рівня організації правової підготовки, як у системі навчання в цілому, так і в навчанні кожної конкретної особистості. Ці питання вивчалися низкою дослідників.

Ю. Калиновський вважає, що громадянське суспільство за своєю сутністю є системою відносин, що базуються на механізмах саморегуляції та самокорекції. Одним із таких механізмів є суспільна правосвідомість, яка відображається у поведінці громадян та загальному рівні правової культури. Правосвідомість трансформується під впливом економічних і політичних змін в українському суспільстві [116].

Структурними елементами правосвідомості відповідно до пізнавального (раціонального) й оцінного (емоційного) рівнів є поведінкові установки – установка **правової відповідальності**, а також **правова установка** (вольовий – поведінковий рівень). На пізнавальному (раціональному) й оцінному (емоційному) рівнях формується ціннісне ставлення, повага до права, правові

ідеали – основа правових переконань, ціннісно-правових орієнтацій, які реалізуються через систему правових установок, мотивів – обрання певного напрямку правомірної поведінки, прийняття правових деонтологічних рішень.

Як стверджує Г. Васянович, однозначного підходу до розуміння правової відповідальності особистості немає [57]. Одні вчені розуміють під нею заходи примусової дії, застосовані до суб'єкта правопорушень [110, с. 314; 205, с. 419], інші – «небажання особистості порушувати норми і правила» [32, с. 8-26] тощо. Правова відповідальність визначається як покарання, державний примус до виконання вимог права, тобто застосування до особи, винної в порушенні юридичного обов'язку, передбачених законом санкцій [26, 605]. Такий підхід і нині залишається пріоритетним серед абсолютної більшості вчених–юристів. Проте, «правова відповідальність – це така особистісна якість, а також форма зв'язку між державою, суспільством і особистістю, яка віддзеркалює свідоме виконання останньою вимог законів та інших підзаконних актів, її готовність прийняти примусові дії з боку держави за порушення норм права» [57, с. 39].

Відповідальність людини визначається не тільки мотивом вчинку, а й результатом діяльності. В сучасних умовах спостерігається послаблення почуття відповідальності в суспільстві, що викликає занепокоєння. У літературі правова відповідальність розглядається у двох аспектах: перспективному (позитивному, активному) і ретроспективному (негативному, пасивному).

Викликає закономірний інтерес дослідження відповідальності в перспективному аспекті, тому що підвищення значущості та ролі позитивної відповідальності сприятиме ефективності боротьби з правопорушеннями. Як відзначає В. Тархов, «...недооцінка перспективного аспекту відповідальності призводить до ототожнення відповідальності з осудженням і покаранням, хоч навіть у ретроспективному аспекті таке ототожнення неприпустиме, бо воно знецінює самостійне поняття відповідальності, знижує його виховне значення. Виходить, начебто, якщо немає покарання, особливо суворого, немає й відповідальності. Таке ототожнення слушно характеризується в літературі як криміналізація поняття відповідальності» [302]. Головну мету та цінність правової

пропаганди В. Тархов вбачає у тому, щоб «не тільки повідомляти про чинне правове регулювання, а й роз'яснювати кожному існування його відповідальності, незалежно від того, чи знає хто-небудь про те, як він виконує свої обов'язки, притягнуть його до відповідальності чи ні, вселити кожному почуття відповідальності – почуття, якому воістину немає ціни» [302, с. 78].

Ось чому не можна погодитись із думкою В. Сперанського, який розглядає правову відповідальність лише в ретроспективному плані та вважає її далеко не найефективнішим чинником формування соціальної відповідальності людини, розвитку в неї почуття обов'язку, моральних якостей [298]. Розгляд правової відповідальності лише у ретроспективному плані призводить до нівелювання її виховного значення, знецінення ролі права в цілому як соціального регулятора суспільних відносин. Наслідками такого однобічного розгляду правової відповідальності можуть бути порушення обов'язку, ототожнення юридичної відповідальності з санкцією, що призводить до заперечення правової відповідальності в перспективному, позитивному аспекті.

Прикладом позитивної відповідальності є закріплення в Основному Законі нашої держави – Конституції України, обов'язків громадян та організацій, що відповідно, передбачає відповідальність за їх невиконання. Виконання ж цих обов'язків тим успішніше, чим вища свідомість громадян, зокрема правова.

Правова відповідальність, як різновид соціальної відповідальності, значно впливає на формування свідомості особистості. Почуття правової відповідальності, розуміння молодими людьми правильного співвідношення переконання і примусу в праві, усвідомлення своїх обов'язків перед державою і суспільством є показником формування правосвідомості та поведінки особистості. Ось чому формування правової відповідальності як основи соціально правомірної поведінки, є одним із найважливіших аспектів формування правосвідомості молоді.

Слід враховувати, що на процес перетворення знань у переконання суттєво впливає установка. Саме поняття «установка» можна характеризувати як спрямованість і орієнтованість особистості. Психологічна установка правової

відповідальності забезпечує свідому, належну щодо правових соціальних вимог поведінку, і є найважливішим показником сформованості правосвідомості особистості, зумовлює її соціальну значущість, відповідність поведінки вимогам суспільства з метою його подальшого розвитку.

Без установки правової відповідальності (тобто готовності діяти відповідально), яка виникає на базі засвоєння емоційно сприйнятих індивідом правових знань як значущих, цінних для нього, на базі сформованого ціннісного ставлення до права та особистісної системи ціннісних орієнтацій, не сформується правова установка, що спрямовує, регулює поведінку особистості. Ці цінності стають внутрішніми детермінантами поведінки, її постійними провідними мотивами, поєднаними із системою ціннісних орієнтацій індивіда.

Отже, установка правової відповідальності опосередковує взаємозв'язок таких процесів формування правосвідомості, як формування знань, ставлення до цих знань і вплив правосвідомості на діяльність людини. Установка правової відповідальності – це й умова, і принцип, за яким механізм правосвідомості приводиться до робочого стану. У виробленні в особистості установки правової відповідальності беруть участь мислення і воля. Так, Ш. Надірашвілі на підставі експериментальних даних дійшов висновку, що «установка, як цілісний психофізичний стан людини, що визначає її свідомість і дію, спонукає до взаємної узгодженості, гармонізації окремих психічних процесів. Ця загальна установочна тенденція, яка зумовлена цілісністю установки, дозволяє визначити напрям, у якому відбудеться формування і зміна думок, емоцій, волі та орієнтацій особистості» [190].

Оскільки, за визначенням Д. Узнадзе, установка є основою волі, то, відповідно, установка правової відповідальності є внутрішньою інтелектуальною основою регуляції діяльності, що забезпечує її правомірність і соціальну корисність, тобто установка є основним, найважливішим моментом у діяльності людини, на якому вона зростає [315, с. 277]. Отже, установка правової відповідальності є головним чинником вибору мотивів поведінки особистості,

здійснює вплив на весь механізм соціально-психічної регуляції поведінки і діяльності.

Правову відповідальність доцільно розглядати як соціальну цінність, втілену в праві. Молоді люди мають зрозуміти співвідношення категорій свободи і відповідальності, усвідомити, що безмежна свобода без соціального контролю, правових обмежень породжує свавілля й анархію, зумовлює злочинну, протиправну поведінку, порушує права та інтереси інших осіб і суспільства в цілому. У молоді необхідно виховувати відповідальне ставлення до своїх обов'язків, навчання, колективу, переконаність у необхідності свідомої дисципліни; розуміння і сприйняття ідей совісті, честі, соціально-правових принципів справедливості, обов'язку, відповідальності. Виховна роль правової відповідальності полягає в її високоморальному і справедливому змісті, яка передбачає покарання за суспільно небезпечні дії. Саме відповідальне ставлення до своїх обов'язків створює надійну базу для формування відповідальності як ідейно-правової категорії, переконаного нетерпимого ставлення до порушень правопорядку і законності. Відповідальність – необхідна умова відновлення справедливості.

Формування правосвідомості учнів має передбачати таку передачу, сприйняття, засвоєння ними системи правових знань, які б сприяли перетворенню їх у переконання в необхідності поводитися відповідно до вимог правових настанов, бо основним критерієм, за яким слід визначати рівень сформованості правосвідомості, є правові переконання особистості. Воно передбачає два етапи: опанування системи правових знань та перетворення знань у переконання. Це означає виховання ціннісного ставлення й поваги до права, сформованості правових ідеалів, готовності діяти згідно з правовими настановами, протистояти правопорушенням.

Якщо самосвідомість особистості є сформованою, то процес формування правосвідомості завершується таким позитивним результатом: знанням чинного права і законодавства, правовими переконаннями й установками, правовим мисленням, правовими мотивами, орієнтаціями і позиціями, які синтезуються в

прийнятих рішеннях у процесі правової діяльності у сфері правовідносин [150, с. 8].

Ю. Тодик зазначає, що «у цивілізованому суспільстві немає такої іншої системи соціальних норм як правові, яка могла б забезпечити (причому на засадах, що поєднують нормативне та індивідуальне опосередкування поведінки людей) доцільне регулювання економічних, державно-політичних, організаційних та інших відносин, втілюючи при цьому духовні, моральні цінності» [312, с. 11]. Дослідник підкреслює, що право є «унікальною соціальною цінністю».

У відомих трактуваннях правосвідомості та її структури недооцінюється проблема правової відповідальності особистості, а також, значення вольових зусиль у вчинках. Для того, щоб викликати певну вольову активність, необхідно сформуванню установку правової відповідальності, яка має базуватися на правових знаннях і усвідомленому ціннісному ставленні до них. Установка правової відповідальності, таким чином, є містком від знань, почуттів до волі під час поступового переходу правових знань у переконання, що, в кінцевому підсумку, втілюється у поведінці. Так, професор В. Оксамитний, розкриваючи сутність правомірної поведінки, підкреслює, що найважливішою рисою, яка визначає її соціальну цінність, є «переконаність і відповідальність особистості в своїх діях» [208, с. 28]. Правомірність поведінки базується на основі правових переконань і впевненості в істинності правових знань, їх внутрішньому сприйнятті, усвідомленні доцільності та необхідності дотримання правових норм.

Психологічний виховний вплив суті та змісту права зумовлює виховання у молоді внутрішньої переконаності у справедливості та доцільності вимог законодавства, сприяє усвідомленню гуманної, соціальної сутності правової відповідальності, її справедливості, доцільності та неминучості, формує чітке уявлення про принципи поведінки, юридичні наслідки вчинку, ступінь суворості санкції закону. Виховання впевненості у доцільності правових вимог, які відповідають ціннісним критеріям справедливості, законності, рівності, сприяє формуванню в молоді позитивних правових установок, правової відповідальності,

вміння співвідносити свої вчинки, бажання, плани з настановами держави і суспільства.

Слід підкреслити примусовий виховний вплив правових норм, зокрема їх санкцій, які під час прийняття рішень, вибору варіанта поведінки мають суттєвий превентивний, профілактичний вплив. Санкції (передбачена в них загроза покарання) здатні здійснити попередній вплив, переконати в тому, що у випадку невиконання нормативних правил буде застосований примус. Саме так формується відповідальне ставлення молоді до своєї поведінки, усвідомлення необхідності виконання правових настанов. Це сприяє тому, що вихованці починають відповідально оцінювати свої вчинки, виявляти більш сувору вимогливість до себе і своїх товаришів.

Суттєве значення має усвідомлення покарання як основного засобу боротьби із злочинністю, бо тільки ціннісне сприйняття покарання учнем є дієвим результатом правовиховної роботи. Отже, формування установки правової відповідальності як важливого елемента структури правосвідомості, доцільність засвоєння, глибокого усвідомлення змісту правової відповідальності, зумовлюється її превентивно-виховною роллю, запобіжним заходом попередження правопорушення.

Проблема *правової поведінки*, попри її різнобічне вивчення з позицій соціології, філософії, кримінології, юридичної психології, багато в чому ще залишається недостатньо вивченою. Зростання кількості різних правопорушень, їх якісне оновлення у зв'язку з ринковими перетвореннями в українському суспільстві стають могутнім поштовхом до перегляду багатьох соціально-правових явищ, які раніше були відправною точкою у визначенні поняття правослухняної або правомірної поведінки. У суспільстві відбулися настільки глибокі перетворення, що те, що раніше вважалося протиправним, сьогодні вже визначається як правомірне, а те, що було ще кілька років тому, правовим – стало розглядатися як антисоціальне або навіть злочинне. Поза сумнівом, усе це не могло не позначитись і на детермінації правослухняної поведінки особистості [136, с. 3].

Значне місце у системі правового виховання займають *правові знання*. Тому критичне ставлення учнів ПТНЗ до інформаційних потоків у галузі права необхідно формувати завдяки ефективній правовій підготовці в навчальному закладі. Педагогічні працівники самі мають бути ознайомлені з особливостями правової інформації:

- правова інформація для громадян, на відміну від інформації для посадових осіб), більш різноманітна за змістом, адже, правова свідомість громадян повинна містити уявлення про норми державного, цивільного, трудового, сімейного права;
- нормативна інформація для громадянина на відміну від інформації, розрахованої на колектив, доступніша за часом дії і важливістю, бо у свідомості громадян одночасно існує кілька рівнів правових уявлень, від загальних принципів до конкретних тимчасових приписів;
- поширення правової інформації, необхідної для громадян, поки що не має досить чіткої та організованої системи [65].

Правові знання – це система знань людини про право і правові норми, а також відомості про конкретні правові норми, їх розуміння, усвідомлення сутності правових принципів. Правові знання виступають стрижнем усієї системи правової підготовки і виховання, завдяки чому людина може розмежовувати дозволене й заборонене [264, с. 8].

Правові знання допомагають краще орієнтуватися у складних процесах суспільного життя, брати активну участь у докорінних перетвореннях, що забезпечують успіх розбудови суверенної правової держави – України, бо право є певною ціннісною мірою для спілкування, упорядкування і формування в молоді правосвідомості, яка координує державні й особисті цілі, інтереси, мотиви та зумовлюється самою практикою перетворень суспільно-політичного життя.

Проте знань не досить для того, щоб особа діяла відповідно до вимог законів. Одним із завдань правового виховання є формування в учнів *правових почуттів*, які регулюють їхню поведінку: почуття законності обраної мети, правомірність засобів її реалізації, справедливість, відповідальність тощо. Ці правові поняття виконують роль психологічних чинників, сприяють подоланню

внутрішніх суперечностей духовного світу особистості, психологічного ставлення її до правових явищ та їх наслідків, мотивів правомірної поведінки, емоційних форм саморегуляції.

Ідеали мають освітлювати життя людини, стати для неї особистими внутрішніми вимогами, серйозною й високою метою. Так, В. Ядов зазначає: що прості когнітивно-емоційні структури – думки – через їх високу конкретність і ситуативну нестійкість, легко перебудовуються шляхом узгодження залежно від соціальної установки на предмет погляду і на джерело інформації (інша особа, яка висловлює думку). Зміни ж у віруваннях або ідеалах, з огляду на їх меншу ситуативність, відбуваються далеко не часто [343, с. 106-120]. Ось чому **правові цінності та ідеали**, які є основою усвідомлення права як соціальної цінності, виховання правових переконань щодо обов'язковості й доцільності дотримання законів, мають ключове, методологічне значення реалізації провідної концептуальної ідеї формування нової парадигми гуманістичної правосвідомості учнів ПТНЗ, орієнтованої на необхідність розбудови й розвитку демократичної правової держави – України, створення високоцивілізованого громадянського суспільства. Відповідно до цього, необхідним є створення засад гуманістичної правової педагогіки – цілісної теорії та методики, спрямованих на її реалізацію. Це дасть можливість виховувати в індивіда правову мотивацію, засновану на ціннісно-нормативних положеннях Конституції України, законодавства, в яких відображені правові ідеали, загальнолюдські правові цінності.

Розвиток інноваційної ідеї щодо створення гуманістичної правової педагогіки та її засад відповідає загальній логіці гуманізації освіти, пріоритетності загальнолюдських цінностей, що у контексті завдань професійного правового навчання дає можливість посилити виховний потенціал права, визначити професійну спрямованість правової дисципліни залежно від типу закладу професійно-технічної освіти (удосконалення змісту викладання курсу основ правових знань з урахуванням майбутньої професії учнів – наповнення його педагогічно адаптованим, соціопрактичним, професійним ціннісно-нормативним, правовим змістом, що ґрунтується на засадах загальнолюдської культури).

Пізнання й усвідомлення правових ідей, норм здійснюється правовими інформаційними і ціннісно-орієнтаційними каналами. Ціннісно-правові орієнтації особистості опосередковують становлення високоморальних, правових почуттів і ідеалів, правомірної поведінки, сприяють вихованню гармонійно розвиненої особистості, формуванню ідеального Я – ціннісного ядра особистості, яка досягає високого рівня духовного освоєння навколишнього світу. Ціннісне ядро доцільно розглядати як духовну систему, яка є морально-правовою установкою розвиненої, вільної особистості, здатної до розумного, самостійного відповідального вибору. Це джерело актуалізації духовної потреби особистості до самовдосконалення, витвір людського духу, закладеного в людях одвічного прагнення до Істини, Добра і Краси.

Разом із тим виховання в учнів ціннісного ставлення до права, висвітлення його норм в органічному зв'язку з життям виключає надмірну ідеалізацію, бо сприяє формуванню певного психологічно-правового критичного мислення стосовно того, наскільки чинне право відповідає вимогам справедливості, правовим цінностям та ідеалам, породжується прагнення до подальшого вдосконалення чинного законодавства. Таким чином, активна розумова та практична діяльність має сприяти більш глибокому усвідомленню ціннісної сутності права, його провідних ідей, ролі права як неодмінної умови існування держави, суспільства, людини, їх розвитку, що має ключове значення у вирішенні проблеми виховання правових переконань. Формування в учнів знань, умінь, залучення їх до активної розумової, практичної діяльності, яка базується на вихованні поваги до права, відкриває можливість для впливу на їхні розум, почуття та поведінку.

Правова культура формується насамперед завдяки системі знань із права, яка поетапно структурує відповідний тип поведінки громадянина у державі.

На думку В. Біблера, правова культура, а отже і правова підготовка, є системою цінностей, набутих людством у галузі права. У роботі «На гранях логіки культури» учений розкриває культуру як явище, що характеризується ступенем розвитку та юридичною захищеністю прав і свобод особистості та є

нормативним регулюванням спільного життя [19]. Інший видатний мислитель Дж. Брунер стверджує, що освіта має забезпечити шляхи адаптації культури до потреб суспільства та відповідність членів спільноти й укорінених способів пізнання до потреб культури [349, с. 43].

Правова культура виявляється у правовій свідомості особистості, що є тривалим і складним процесом, в основу якого покладені «правові почуття», що базуються на справедливості, провині, відповідальності, чесності [279]. Досліджуючи правову культуру, яка накладається на рівень морального судження людини, Л. Кольберг за допомогою методу моральних дилем обґрунтував, що схема морального судження включає три рівні: «конвенційний», на основі домовленості людей між собою; «доконвенційний», тобто ігноруючий традиції та соціальні потреби; «постконвенційний», що зорієнтований на високі моральні принципи, котрі можуть і не підтримуватись усім суспільством [354, с. 98]. Концепцію Л. Кольберга розвинула С. Нартова-Богавер, формулюючи її як диференціальну психологію [194]. Мікро- та макросистеми, що спричинюють зміни в житті суспільства, впливають також на правову культуру особистості та виявляються в її свідомості [38].

З іншого боку, правова культура є складовою професійної, під якою розуміють єдність знань, переконань, ціннісних орієнтацій і практичних дій фахівця. Ці компоненти залежать від рівня виховання, освіти і ефективності системи підготовки кадрів. Правова культура є внутрішнім імперативом особистості та виявляється в таких формах, як правові погляди, переконання, орієнтації, потреби, інтереси тощо. Сформованість правової культури фахівця передбачає правову освіченість, правову розвиненість і правову вихованість, які зумовлюють його правову соціалізацію.

Розглядаючи проблему негативного ставлення значної частини нашого населення до правової системи, І. Воронова вважає, що позитивна правосвідомість тісно пов'язана з належною правовою культурою особистості [68, с. 87]. І. Гетьман до цього додає, що досягнення високого рівня правової культури паралельно з формуванням громадянського суспільства отримає свій подальший

розвиток за умови втілення нового методологічного підходу до праворозуміння – правового спілкування [71]. У контексті нашої проблематики слід зазначити, що правова культура особистості тісно пов'язується з її професійною діяльністю, набуває психологічної спрямованості, є впливовим чинником взаємодії з іншими людьми [189].

Отже, правова культура тісно пов'язана з правосвідомістю та виступає відносно стійким поєднанням розумово-вольових і морально-психологічних інтегрованих компонентів, які гармонійно взаємодіють і виявляються у світоглядній професійній діяльності та в особистому житті людини [339]. Одним з основних елементів, що формують правову культуру особистості є правова освіта.

Правова освіченість характеризується наявністю правових знань, поглядів і переконань, які дозволяють фахівцеві розуміти правову сферу суспільства, роль права і правопорядку; оцінювати їх як необхідність для нормальної життєдіяльності; усвідомлювати свої права, обов'язки й свободи [13, с. 4]. Правова освіченість передбачає: знання нормативних документів, які регламентують життєдіяльність особистості; уміння та навички правомірної поведінки; знання можливостей і правил юридичного захисту своїх інтересів, прав і свобод. Правова освіченість є основою правосвідомості.

Правова розвиненість передбачає розвиток правосвідомості, яка дозволяє оцінювати дії, вчинки, поведінку; робити вибір; приймати рішення; а також розвиток якостей, які не допускають віктимну поведінку (провокуючу поведінку жертви); розвиток мотивів і потреб до самовдосконалення в аспекті правової культури.

Правова вихованість фахівця передбачає повагу до закону і законності, ставлення до них як до соціальних цінностей, дотримання норм життя; способів цивілізованого вирішення проблем і ситуацій; урахування надійної сили, що здатна захистити права і свободи людини; включає потребу й бажання вести себе правомірно; прагнення до вибору правомірних способів і засобів задоволення своїх потреб і вирішення проблем; прагнення до утримання інших людей від

правопорушень і девіантної поведінки; участь у підтриманні правопорядку в різних ситуаціях (вдома, на роботі, в навчальному закладі та ін.) [13, с. 6].

Рівень розвитку правової освіченості, розвиненості та вихованості визначає рівень сформованості професійної правової культури фахівця. У першу чергу це стосується викладачів правознавства, які, по-перше, здійснюють правову підготовку, а, по-друге, повинні бути взірцем сформованості правової культури, на власному прикладі демонструвати необхідність знання її сутності та застосування у процесі професійно-педагогічної діяльності. Тому вважаємо за доцільне розглянути поняття готовності до правового виховання.

У психолого-педагогічній літературі є цілий спектр підходів до визначення понять «підготовка» та «готовність». У Великому тлумачному словнику сучасної української мови це поняття визначається так: «підготовка – запас знань, навичок, досвід і т. ін., набутий у процесі навчання, практичній діяльності» [63, с. 767]. Найбільш вдалою і повною, на нашу думку, є дефініція поняття «підготовка» В. Онушкіна і Е. Огарьова: «загальний термін, що застосовується до прикладних завдань освіти, коли мається на увазі освоєння соціального досвіду в цілях його подальшого використання для виконання специфічних завдань практичного, пізнавального або навчального плану, зазвичай пов'язаних із певним видом регулярної діяльності» [213]. Спираючись на філософське розуміння сутності поняття підготовки як його внутрішнього змісту, що виражається в єдності різноманітних властивостей і відносин, А. Линенко розуміє підготовку як інтегроване системне утворення особистості, що характеризує її вибіркочну прогностичну активність щодо готовності та включення до діяльності. Готовність до діяльності виникає в результаті накопичення певного досвіду, який ґрунтується на реформуванні позитивного ставлення до діяльності, усвідомленні мотивів і потреб у даній діяльності [164].

Низка здійснених останнім часом психолого-педагогічних досліджень розширили і конкретизували поняття готовності до діяльності як складного утворення в структурі особистості [186, с. 364-368]. Термін «готовність» уживається в двох значеннях: формування готовності до виконання майбутніх

завдань; наявність компетентностей, потрібних для виконання поставлених завдань. Сутність готовності педагога визначається комплексом фахових, методичних і психолого-педагогічних знань і вмінь. Л. Кондрашова визначає морально-психологічну готовність викладача як «складне сполучення психічних особливостей і моральних якостей особистості, які становлять основу установки на усвідомлення функцій педагогічної праці, професійної позиції, оптимальних способів діяльності, співвіднесення своїх здібностей з подоланням труднощів, які виникають при вирішенні професійних завдань і досягненні спланованих результатів» [139].

Підготовка до правового виховання – складне новоутворення, що інтегрує найважливіші знання про людину та її виховання і розвиток (педагогіка), особливості її функціонування в системі міжособистісних відносин (психологія), специфіку визначення життєвої перспективи індивіда в сучасній суспільній практиці з окресленням ціннісних орієнтацій, дотичних до життя в соціумі (філософія і соціологія) та об'єднує їх у логічно завершене ціле. Це твердження мало не лише фундаментальне значення, яке зумовлене чіткою світоглядною спрямованістю, а й вимагало нового підходу до структури, змісту та методів правової освіти фахівця в навчальному процесі [176, с. 12].

Під **правовою компетентністю** розуміють форму відображення правових явищ, яка включає інтелектуальні, психічні, емоційні та поведінкові процеси і стани в межах правового поля, що в сукупності створюють систему правових знань, вмінь і навичок; правових емоцій і почуттів; правових позицій, мотивів, переконань і установок особи, які синтезуються у прийнятих рішеннях і спрямовані на пізнання, самовдосконалення, саморозвиток особистості у царині правовідносин. Рада Європи (1996 р.) визначила п'ять груп ключових (надпредметних, метапредметних, базових) компетенцій, необхідних кожній особистості [353, с. 11]. Вони «дають ключ для розв'язання широкого кола навчальних і життєвих завдань, тому формуються на міжпредметній основі» [324, с. 10], як «спеціально структурований комплекс характеристик (якостей) особистості, що дає можливість ефективно брати участь, діяти у різних життєвих

сферах діяльності та належить до загальногалузевого змісту освітніх стандартів», як інтегральна характеристика якості підготовки фахівця, що пов'язана зі здатністю цільового осмисленого застосування комплексу знань, умінь, навичок, стосунків щодо певного міжпредметного кола проблем [229].

Хоч серед ключових компетентностей не названо правової, дві перші групи мають прямий стосунок до правової підготовленості особистості, а саме:

«— політичні, соціальні компетенції (здатність приймати відповідальність, брати участь у прийнятті групових рішень, у підтримці, покращенні демократичних інститутів, вирішувати конфлікти ненасильницьки);

— компетенції, пов'язані з життям у багатокультурному суспільстві (прийняття відмінностей, повага інших, здатність жити з людьми інших культур, мов, релігій)» [353, с. 11].

Правова компетентність забезпечується формуванням в учнів ПТНЗ системи знань Конституції України та основних галузей права і законодавства; формуванням умінь і навичок практичного застосування норм права, навичок соціально активної правової поведінки; правових переконань особи, її індивідуальних здібностей і талантів [300, с. 11].

Таким чином, **правова підготовка учнів ПТНЗ** – це цілеспрямована, послідовна, систематична навчально-виховна діяльність викладачів навчального закладу та інших зацікавлених сторін (правоохоронними органами, органами місцевого самоврядування, громадськими організаціями, роботодавцями) щодо інформування, роз'яснення й усвідомлення майбутніми фахівцями положень права і законодавства з метою формування системи правових знань, правових переконань, правового мислення, правових якостей (поваги до права і закону, соціальних цінностей, які охороняються правом, законслухняності тощо), умінь і навичок самостійно захищати свої права та права інших правовими засобами, що забезпечують правомірну поведінку, соціально-правову активність і потребу в подальшому правовому самовдосконаленні кваліфікованих робітників. Правова підготовка у ПТНЗ буде дієвою та ефективною лише тоді, коли особистість

майбутнього фахівця буде формуватися з урахуванням усіх елементів (складників) правосвідомості, які є важливими компонентами світогляду людини.

Отже, ми розглянули базові поняття дослідження (правова свідомість, правова відповідальність, правові знання, правові почуття, правові цінності та ідеали, правова культура, правова поведінка, правова вихованість, правова компетентність тощо) і на їх основі сформулювали визначення ключового для нашої роботи поняття «правова підготовка учнів ПТНЗ». Для ефективного вирішення проблем правової підготовки у системі професійній освіті важливо дослідити різноманітні особливості та аспекти правової підготовки фахівців, зокрема становлення розглянутих базових понять, в історичному ракурсі.

1.3. Історико-педагогічний аналіз проблеми правової підготовки майбутніх фахівців

Педагогами та просвітителами минулого висунуто багато прогресивних ідей, які не втратили свого значення і в наш час. У їхніх працях можна знайти відповіді на багато запитань, які гостро стоять нині перед професійно-технічними навчальними закладами. Особливе зацікавлення викликають праці історико-педагогічного спрямування, адже в системі професійної підготовки вагоме місце повинно посісти вивчення історії, досвіду та традицій національного виховання [299]. Зокрема, окремі аспекти правової освіти і науки в ретроспективі висвітлені у працях дослідників – юристів і педагогів (А. Горшнева, Ф. Дудирева, С. Микитюк [183; 184], Є. Скрипільова, А. Стаканкова [296], А. Шебанова, Ю. Шемшученко [335]), а також істориків (П. Грабовського, С. Сірополка та ін).

Слід відзначити, що проблема правового виховання довгий час у педагогічній науці розглядалась, як правило, у зв'язку з пошуками шляхів морального вдосконалення особистості. Всебічний аналіз та узагальнення історико-педагогічних джерел, фундаментальних праць із цих питань свідчить, що правове виховання є одним із аспектів теорії виховання, головне завдання якого полягає у формуванні правосвідомості, правомірної поведінки, правової культури особистості.

Вивчення історії становлення і розвитку правового виховання показало, що воно має глибоке коріння; його витoki знаходимо ще в культурі Стародавнього світу, у філософських ідеях Аристотеля, Гельвеція, Демокріта, Дж. Локка, Л. Монтеск'є, Платона, Сократа, роботах просвітителів Ж. Кондорсе, Л. Лепелетьє, Б. Чезаре, видатних педагогів А. Дістервега, Й. Песталоцці та ін. Вагомим внеском у формування суспільно-правового ідеалу є праці Дж. Локка, який розробив сучасні принципи природного права: на життя, свободу та власність. Мислитель переконував у тому, що власність кожного є результатом його праці. Звідси, необхідним наслідком прийняття трьох невідчужених прав є правова рівність. Оскільки в основу права покладений інтерес окремого індивіда, то правопорядок, як система має забезпечити можливість отримання вигоди кожному разом із забезпеченням свободи і приватного інтересу для інших [61, с. 166].

В Україні правове виховання виникло та розвивалося на національному ґрунті. Про це свідчать усна народна творчість, літописи, видатні пам'ятки літератури («Повчання» Володимира Мономаха, «Слово про Закон і Благодать» митрополита Іларіона та ін.), діяльність і педагогічна спадщина І. Вишенського, М. Драгоманова, Я. Козельського, І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка, М. Максимовича, Ф. Прокоповича, Г. Сковороди [223], І. Франка [59; 325], М. Шашкевича, Т. Шевченка [321] та багатьох інших просвітителів. Аналіз наукових праць прогресивних представників педагогічної думки різних часів дозволив зробити висновок, що найголовнішими завданнями правового виховання є: формування почуття законності, свідоме виконання законів, правова освіченість особистості, профілактика правопорушень, попередження злочинів, формування моральних переконань особистості [296, с. 7].

На початку ХІХ ст. внаслідок освітньої реформи Олександра І на більшій частині українських земель у шкільні програми були введені правознавчі предмети з метою підготовки молоді до державної служби. Згідно з указом імператора від 6 серпня 1809 р. до цивільної служби, яка вимагає юридичних знань, не допускалися особи, що не отримали відповідну освіту в училищі та не

склали іспиту з правознавства, який передбачав: ґрунтовне знання права природного, римського та цивільного із застосуванням його в межах російського законодавства; відомості з деяких розділів загального права, політичної економії та кримінального права [338, с. 73].

Теоретичною основою правознавчих курсів початку XIX ст. були ідеї природного права. Відповідно до Статуту навчальних закладів від 1804 р. в училищах (гімназіях) упроваджувалося викладання природного і народного права та політичної економії. Елементарні уявлення про державно-правову систему в губернських училищах (гімназіях) вивчалися в четвертому класі на уроках природного та народного права як окремого навчального предмета. Крім того, в усіх гімназіях, із п'ятого по сьомий клас передбачалося викладання предмета «Закогнознавство» – особливого уроку для тих, хто готується до служби, обсягом п'ять годин на тиждень. І хоча ці предмети упроваджувалися у формі спрощеного курсу, вони створювали передумови для початкової підготовки до державної служби [338, с. 371].

Починаючи з 60-х рр. XIX ст. правова освіта в гімназіях і училищах мала прикладний характер, а вже наприкінці 80-х рр. – програма закогнознавства передбачала поєднання прикладних знань з різних галузей законодавства з теоретичними знаннями з історії держави і права.

Наукові основи вітчизняної теорії правової підготовки і виховання були закладені в другій половині XIX – початку XX ст. Причому вони розглядали у контексті морального та громадянського виховання, а самі терміни ще не використовувалися. Актуальність проблеми правового виховання особистості у цей час виникла у зв'язку з низьким розвитком почуття законності. Цьому сприяла реформа 1861 р. із відміною кріпосництва, що спричинило надзвичайне зростання потреби у шкільництві, а самій освіті надало виразної гуманістичної спрямованості. У той час значно зросла дитяча злочинність, однією з причин якої було руйнування родинної форми виробництва у процесі розвитку економіки. Прогресивні діячі та громадськість стали на шлях активної боротьби за реформи народної освіти, нові напрями вирішення актуальних питань навчання і

виховання, зокрема правового [296, с. 7]. Вагомий внесок у розвиток теорії правового виховання зробили видатні педагоги П. Каптерев, С. Миропольський, О. Острогорський, М. Пирогов [224], В. Стоюнін [297], К. Ушинський [316] та ін.

Вивчення їхньої педагогічної спадщини та напрацювань інших учених і педагогів дає можливість прослідкувати значний вплив на розроблення теоретичних засад і обґрунтування змісту правової підготовки. Так, розглядаючи діяльність викладача, спрямовану на організацію процесу оволодіння учнівською молоддю знаннями й уміннями, науковці вбачали мету викладання правових дисциплін в «ознайомленні слухачів із станом даної спеціальної правової науки, розкритті відомостей про методи і прийоми дослідження в галузі цієї науки» (С. Живаго), формуванні особистості майбутнього фахівця й позитивного ставлення до його навчально-пізнавальної діяльності (М. Пирогов), підготовці фахівців до управління господарською діяльністю (К. Ушинський), розвитку «індивідуальних здібностей» (А. Фатєєв) [184, с. 9].

Аналіз педагогічної спадщини М. Пирогова, зокрема його праць «Основні правила про провини і покарання учнів гімназій Київського навчального округу», «Про заходи виправлення в гімназіях», «Про підготовку вчителів для повітових і приходських училищ», «Звіт про наслідки введення по Київському навчальному округу правил про провини і покарання учнів гімназій» [224] показує, що видатний учений розглядав правове виховання як невід'ємний компонент громадянського. Значною заслугою М. Пирогова є розроблення концепції формування почуття законності, під яким він розумів формування в учнів поваги до норм міжособистісного спілкування, усвідомленого прагнення до виконання їх, а також неминучої відповідальності за провину. М. Пирогов вважав, що для формування почуття законності має бути реалізована низка заходів [224]:

1. Необхідний єдиний збір правил, які регламентували б стосунки в шкільному колективі, відповідальність вихованців за їх провину і вихователів при визначенні виховних заходів.

2. Усі начальники і наставники навчальних закладів при обговоренні вчинків і при визначенні нагород або покарань повинні дотримуватися одного відомого і точно визначеного правила і постанов.

3. Учні повинні бути добре обізнані з правилами і постановами і добре знати, що їх очікує за той чи інший вчинок.

4. Учні мають бути впевнені, що ніякий вчинок, ніякий відступ від прийнятих правил не залишиться прихованим і не обговореним і що кожне покарання виникає із сутності провини [296, с. 8].

Формування почуття законності М. Пирогов тісно пов'язував із моральним вихованням. Він рекомендує відмовитися від авторитарних методів правового виховання і переорієнтуватися на заходи морального впливу. Запровадження «Правил про провини і покарання», організація роботи Совісного суду свідчать про прагнення вченого на практиці показати учням дію закону та правопорядку, на який вони зможуть спиратися в подальшому житті та професійній діяльності. М. Пирогов довів, що зменшення кількості злочинів у суспільстві та підвищення рівня моралі залежить не стільки від суворості покарань, скільки від усвідомлення невідворотності правового стягнення, розповсюдження загальної переконаності, що жоден злочин не залишиться нерозкритим і безкарним [328].

Надаючи велику роль вихованню загалом, видатний учений-педагог К. Ушинський надавав також важливого значення правовому вихованню молоді. У працях «Про злочин в Англії і у Франції», «Дитячий світ», «Листи про виховання спадкоємця російського престолу» він показав необхідність правового виховання для кожної людини та потреби створення системи правової освіти [316]. При цьому причинами появи і розповсюдження злочинності К. Ушинський вважав не лише з низький рівень виховання, а й несприятливі соціальні чинники.

Подальше становлення та розвиток теорії правового виховання знаходимо у працях В. Стоюніна [297], який розкрив причини слабкої сформованості почуття законності та пов'язав їх із рівнем моральності індивіда. Роботи вченого сприяли утвердженню переконання, що саме шкільна освіта повинна бути опорою у здійсненні правового виховання населення. Фундамент правової підготовки мав

закладати загальноосвітній предмет «Законодавство», який сприяв пробудженню в учнів почуття законності та забезпечував їх системою знань із питань державності та права (правових знань).

Під час правового виховання велике значення надавалося формуванню моральних звичок учнів, для розвитку яких проводилась психологічна «гімнастика» з метою створення так званих «затримуючих центрів» у головному мозку. Крім того, у другій половині XIX – початку XX ст. була висловлена думка про те, що важливим компонентом правосвідомості особистості є воляова сфера. Згодом набуло поширення твердження, що саме воля дає змогу людині виконувати свідому саморегуляцію своєї поведінки і діяльності [297].

Період кінця XIX – початку XX ст. став новим етапом у розвитку шкільного законодавства. Програма на цьому етапі розвитку правової освіти передбачала поєднання теоретичних знань з курсу теорії та історії держави і права з прикладними знаннями з різних галузей законодавства. На початку XX ст. було порушено питання про необхідність відокремлення морального виховання від правового, адже перше передбачає свободу, при цьому примус, насильство в ньому неприпустиме; а друге – допускає та часто вимагає вимушених заходів. Відповідно, для цих напрямів навчання і виховання учнів мають використовуватися різні дидактичні та виховні принципи. Отже, необхідним є визначення особливих принципів правового виховання, що є актуальним і нині, як у шкільній, так і професійній освіті. Здійснюючи правову підготовку та правове виховання молоді, як тоді, так і зараз педагоги беруть за основу загальні закономірності навчання і виховання, застосовують принципи систематичності та послідовності, доступності, гуманізації, принцип урахування вікових, індивідуальних особливостей дітей, принцип єдності прав і обов'язків учнів.

Пошуки шляхів здійснення правового виховання спонукали вчених до активного вивчення зарубіжного досвіду. Пильна увага вітчизняних учених приділялася вивченню й аналізу зарубіжної теорії і практики, що знайшло своє відображення в педагогічних журналах і виявилось у значному збільшенні різнопланових публікацій зарубіжних учених, критичних статей і перекладних

видань, звітів про поїздки за кордон. Поява у вітчизняних виданнях фундаментальних праць іноземних авторів робила їх доступними не лише для обмеженого кола фахівців-теоретиків, а й для вчителів-практиків [296, с. 10].

З метою правового виховання застосовувались методи переконання, прикладу, передусім, прикладу вчителя. Одним із засобів, які сприяли розвитку правового почуття і правосвідомості, вважалось ознайомлення молоді з тим, як боролися їх предки за утвердження панування права в країні [296, с. 12-13]. Правове виховання здійснювалось і в позакласній роботі, наприклад під час проведення популярних читань і бесід. Зокрема, з метою популяризації правових знань було порушено питання про укладання юридичних посібників для народних бібліотек, де формувались невеличкі зібрання повчальних та інших корисних книжок.

А. Стаканков і деякі інші дослідники слушно визначили напрями творчо осмислення та реалізації педагогічних ідей і досвіду організації правового виховання в минулому в сучасній правовій підготовці учнів. Передусім удосконалення системи правової освіти доцільно розпочинати зі знайомства з основами правознавства в початковій школі та продовжувати його вивчення протягом усього навчання, відповідно до загальної тенденції неперервної освіти [350]. Активну в правовому сенсі людину необхідно формувати змалку, найбільш ґрунтовно та цілеспрямовано – в юнацькому віці. Тому перед школою та ПТНЗ стоїть завдання розширити правові знання молоді, сформувати в неї високу відповідальність перед суспільством і державою, виховати молодих людей у дусі безумовного дотримання норм права та моралі. Правова освіта повинна мати неперервний, системний і систематичний характер [296, с. 13].

У Радянський період елементи правових знань майбутні фахівці в ремісничих і заводських училищах вивчали в межах предмета «Суспільствознавство», зміст якого ґрунтувався на ідеях марксизму-ленінізму та був спрямований на формування в учнів комуністичних ідеалів. У 1923-1925 р. під керівництвом науково-педагогічної секції Державної вченої ради (рос. ГУС) було укладено нові програми, що отримали назву «Програми ГУСа». Прагнучи подолати відрив

теорії від практики, автори програм стали на шлях ліквідації предметної побудови навчального плану в школах і порушили цим систематичне вивчення окремих навчальних предметів. Це не забезпечувало учням систематичні та глибокі наукові знання [161, с. 46]. З метою поліпшення якості підготовки шкіл Радянський уряд ухвалив на початку 1929 р. запровадження десятирічного терміну навчання. Було затверджено новий навчального план, у якому підвищувалася питома вага такого предмета, як суспільствознавство.

І лише у 90-х рр. ХХ ст. в Україні визначено низку предметів для поглибленого вивчення, серед яких були й правознавчі. Зауважимо, що спеціалізованих програм і підручників для вивчення права в закладах професійно-технічної освіти, на жаль, не розроблялося, натомість правова підготовка майбутніх фахівців у ПТНЗ здійснювалася на основі курсів, розроблених для учнів старших класів загальноосвітніх шкіл: «Права людини» (автори: В. Денисов, П. Рабінович, Л. Заблоцька, І. Усенко, В. Семенов); «Правознавство» для шкіл (класів), гімназій, ліцеїв з поглибленим вивченням правознавства (автори: І. Усенко, І. Омельченко, С. Максимова, О. Наровлянський); «Конституція України» (автори: І. Усенко, О. Наровлянський); «Основи правознавства» (10-11 кл) для ліцеїв, гімназій, класів із поглибленим вивченням правознавства (автори: І. Котюк, О. Котюк). У контексті нашого дослідження на особливу увагу заслуговує курс «Основи правознавства» для 9-11 класів із поглибленим вивченням правознавства та вищих професійних училищ, запропонований Н. Ткачовою, як перша спроба надання методичної допомоги педагогічним працівникам ПТНЗ щодо покращення якості правової підготовки майбутніх фахівців [310, с. 16].

Зі значним зростанням вимог до кваліфікованих робітників і фахівців нині для професійно-технічної освіти стають актуальними напрацювання вищої школи стосовно різних аспектів професійної підготовки. У контексті нашого дослідження значний інтерес викликає період другої половини ХІХ – початку ХХ ст., що визначався суттєвими реформаторськими змінами та перетвореннями в

галузі правової освіти, зокрема щодо викладання правових дисциплін у вітчизняних вищих навчальних закладах [184].

Як зазначають дослідники, провідними осередками правової науки й освіти у той час в Україні були юридичні факультети університетів (Київський, Львівський, Харківський), які в цілому розвивалися на тих самих засадах і застосовували ті ж організаційні форми, що й університети інших країн [183]. Перші публікації, які торкалися питань удосконалення викладання правових дисциплін у вищій школі, з'явилися на початку ХХ ст. Це фундаментальні історико-педагогічні монографії та статті в університетських періодичних виданнях (Д. Багалій, А. Маркевич, П. Казанський, М. Чубинський, В. Шульгіна та ін).

Серед вимог, які названі вчені ставили до змісту правових дисциплін, доцільно виокремити: відповідність змісту правових дисциплін рівню розвитку науки (фундаментальність), практична спрямованість правових дисциплін, налагодження міжпредметних зв'язків, які забезпечували б реалізацію мети правової освіти, урахування єдності змістового та процесуального компонентів навчання. Оволодіння правовими знаннями й уміннями, на думку тогочасних учених, дозволяє розкрити сутність права як динамічного явища залежно від державних і економічних змін у суспільстві, посилити практично-діяльнісну основу правової підготовки, розвивати право як навчальну дисципліну на наукових засадах.

Стосовно методів навчання, за висновками С. Микитюк, представники педагогічної громадськості акцентували на таких положеннях, що визначають якість правової підготовки спеціалістів цієї галузі [184, с. 10]:

– міцному та систематичному засвоєнню знань із вітчизняного та зарубіжного законодавства, термінів і категорій права, напрямів і тенденцій розвитку публічного й приватного права тощо;

– свідомому ставленні до правових знань, морально-правових норм і законів, до застосування їх на практиці, зокрема на вміннях використовувати загальні поняття й категорії права, дотримуватися законності, захищати права

громадян незалежно від їхнього стану, пояснювати їх значення, своїми діями охороняти суспільну безпеку і правопорядок, аналізувати конкретні правові ситуації, оформляти юридичні папери тощо;

– викладання правових дисциплін має передбачати не лише надання відповідних предметних знань і вмінь, а й виховання особистості майбутнього фахівця як людини творчої, морально свідомої, відданої своїй справі та Батьківщині, створення умов для всебічного розвитку особистості майбутнього юриста («практичного діяча суду», адміністрації), сприяння «збагаченню вищих моральних ідеалів людського буття», формування любові та поваги до науки, тим самим спрямовуючи подальшу життєдіяльність випускників у правове русло.

У результаті аналізу наукової літератури виявлено, що рівень викладання правових дисциплін, на переконання педагогів і науковців (А. Загаровський, П. Карасевич, П. Казанський [114], В. Єсіпов [96], А. Коні [140], М. Пирогов [224] та ін.), залежить від особистості викладача, який повинен мати фундаментальні знання з основ права, прогностичне бачення розвитку правових дисциплін, дидактично-методичну підготовку (знання й уміння красномовно доводити ідею до слухачів, розробляти, складати програми і правильно реалізовувати їх на практиці, готувати посібники тощо), сформовані комунікативні вміння (налагоджувати тісні зв'язки, ділові стосунки і взаємодію з кожним учасником освітнього процесу), власну професійно-громадську позицію, сміливість і бажання відстоювати її, а також організаційні вміння, що забезпечують підготовку, побудову та реалізацію навчальних планів і програм навчальних занять [184, с. 10-11].

Для вдосконалення правової підготовки, зокрема вивчення правових дисциплін (цивільних, кримінальних, державно-адміністративних, адміністративно-економічних, загальнонаукових), учені та викладачі пропонували різні форми організації навчально-пізнавального процесу у ВНЗ. Окрім усного викладення матеріалу (лекцій), проведення практичних занять (бесід, дискусій, письмових вправ), самостійної роботи (робота з книгою, підготовка доповідей, наукових пошуків), розроблялися нові методологічні підходи та навчально-

методичні положення, пропонувалися різні методи навчання (пояснювальні, евристичні, дослідницькі), що допомагали розкрити майбутнім спеціалістам сенс, напрям і мету вивчення правових дисциплін.

Організація практичних занять в тогочасних університетах передбачала виконання слухачами завдань-вправ практичного характеру як безпосередньо під керівництвом викладача, так і самостійно. Змістом практичних занять і основними вправами, що виконували студенти, було: пояснення джерел права, коментування та детальний розгляд історичних законодавчих пам'яток; тлумачення й аналіз стародавніх і сучасних кодексів; розв'язання завдань, заснованих на реальних широковідомих випадках із судової практики; реферування студентами наукових робіт; диспути з наукових питань; обговорення судових справ; бесіди, що доповнювали і пояснювали матеріали з підручників і посібників, спрямовували, корегували знання та мислення студентів; виконання студентами письмових робіт, які полягали в самостійному опрацюванні окремих наукових питань; складання канцелярських справ, паперів, «опорних справ із частини цивільного суду», журналів засідання правління університету, ухвал, постанов тощо.

Упровадження та поширення в університетах практичних занять актуалізувало завдання організації належної науково-практичної підготовки викладачів права, підвищило та конкретизувало вимоги до них, посилило значення підготовки викладачів до занять як складової їхньої педагогічної діяльності. Проведення практичних занять вимагало від науково-педагогічного працівника не лише володіння певним обсягом теоретичних знань у галузі права, ерудиції, необхідних організаційних умінь щодо управління навчально-пізнавальною діяльністю студентів, а й посилення впливу особистісних якостей і характеристик (досвідченість, педагогічний такт, майстерність, авторитет), а також вироблення власної професійно-громадянської позиції та її виявлення під час навчальних диспутів і дискусій [184, с. 14].

Проте аналіз першоджерел свідчить, що тогочасна офіційна політика добору смиренних, покірливих керівництву викладачів призводила до комплектування

юридичних кафедр старанними, педантичними але безвольними, нерішучими, пасивними педагогами, що знижувало рівень правової підготовки в університетах. зазначимо, що подібна простежувалась і в радянські часи. Водночас високий рівень правової підготовки забезпечує лише творча та злагоджена діяльність сумлінних, компетентних, упевнених і сміливих у судженнях, незаангажованих і креативних викладачів.

Творче переосмислення минулого та сучасного досвіду викладання правових дисциплін в університетах дало змогу виявити і запропонувати шляхи вдосконалення професійної підготовки та правового навчання учнів ПТНЗ цінними ідеями і напрацюваннями: посилення загальнокультурного чинника правової підготовки; підвищені вимоги до змісту навчання та рівня навчально-методичного забезпечення (підготовка та застосування авторських програм, курсів, посібників, підручників); широкий діапазон різноманітних методів і технологій навчання правових дисциплін; максимальне використання музеїв, бібліотек, навчальних лабораторій як компонентів навчально-методичного комплексу навчального закладу; посилені вимоги до підготовки викладачів права, їхньої професійно-педагогічної майстерності; всебічний контроль і моніторинг якості знань студентів тощо [184, с. 15]. Використання й адаптацію світового та кращого вітчизняного досвіду правової освіти вважаємо обов'язковою передумовою організації та проведення якісної правової підготовки майбутніх робітників. Правова підготовка учнів ПТНЗ має свої особливості, які будуть розглянуті в наступному підрозділі.

1.4. Стан і особливості правової підготовки учнів професійно-технічних навчальних закладів

У «Білій книзі національної освіти України» зазначається, що «основною причиною низького рівня моральності зростаючої особистості є те, що нинішнє підростаюче покоління дорослішає, вростає у життя нового, ціннісно невизначеного суспільства. Минула суспільна система й її ідеологія зруйновані, нові лише задекларовані Конституцією. Перехід від державно-планової до

ринково-ліберальної економіки здійснюється на тлі світової фінансово-економічної кризи, поєднаної з відсутністю реальної програми виходу з неї, що ще більше загострює правовий нігілізм українського народу. Це породжує в молодих громадян невпевненість у завтрашньому дні, психологічний дискомфорт, комплекс національної меншовартості та особистої неповноцінності, а також зневіру в цивілізоване життя в Україні, бажання назавжди покинути Батьківщину» [22, с. 27].

Водночас в Україні продовжує загострюватися небезпечна тенденція до недооцінення ролі трудових ресурсів, неусвідомлення важливості підготовки кваліфікованого виробничого персоналу, формування нової виробничої культури, орієнтованої на людину, не вкладаються необхідні кошти у всебічний розвиток професійної майстерності особистості. Вітчизняна освіта продовжує готувати фахівців без урахування потреб ринку праці, внаслідок чого з'являється надлишок спеціалістів з вищою освітою та невпинне зменшення обсягів підготовки кваліфікованих робітників. Не зважаючи на проголошену децентралізацію управління, замовники кадрів, місцеві бюджети не націлені на надання цільової допомоги навчальним закладам професійно технічної освіти для їх переоснащення [293, с. 33]. Стримуючими чинниками продовжує залишатись недосконалі законодавчі та нормативно-правові акти, що регулюють діяльність цієї важливої для економіки галузі освіти [117, с. 8, 11].

Науковці наголошують, що недостатня увага до підготовки кваліфікованих робітників і фахівців неминуче призведе до негативних наслідків для народного господарства. Система професійно-технічної освіти, на думку В. Кременя та Н. Ничкало, потребує нині адекватної державної політики [202, с. 4-5]; розширення функцій ПТНЗ, удосконалення діяльності науково-методичних установ; підвищення результативності управління на всіх рівнях, покращення фінансування та ресурсного забезпечення; надання соціальних гарантій учням і педагогам [154, с. 8-9].

У цих обставинах особливо важливо сформувати в молодого покоління належний обсяг знань і вмінь, а також розвинути соціально та професійно важливі

якості, які дадуть змогу кожній особистості знайти своє місце в суспільному житті. Обсяг і зміст освіти визначається взаємозв'язаними соціально-економічними, виробничо-технічними, психолого-фізіологічними і санітарно-гігієнічними чинниками, а його стандарт моделюється як необхідний базовий професійно-кваліфікаційний потенціал, без якого неможливе оволодіння певною професією на сучасному і перспективному рівнях розвитку відповідної науково-технічної, виробничої галузі чи сфери послуг.

Дослідження будь-яких питань, пов'язаних із Державним стандартом професійно-технічної освіти, вимагає більш детального аналізу його змісту, поглядів на це поняття у стандартах професійної освіти інших країн світу та інших галузях освіти України [128, с. 185]. Ю. Зіньковський наголошує, що методологія навчання у професійно-технічних навчальних закладах суттєво відрізняється від методології середньої та вищої освіти [103, с. 13]. На слушну думку Р. Гуревича, професійна спрямованість навчання у ПТНЗ детермінує специфічне «використанні педагогічних засобів, при якому забезпечується засвоєння учнями передбачених програмами навчальних дисциплін знань, умінь, навичок, досвіду творчої діяльності і в цей самий час успішно формується інтерес до обраної професії, цінується ставлення до неї, професійні якості особистості майбутнього кваліфікованого робітника» [83, с. 68]. Цей принцип виконує функцію стратегічного орієнтира для формування особистості професіонала у своїй галузі. Існування в державному стандарті професійно-технічної освіти України вимог до засобів навчання, що забезпечують якість освітнього процесу, свідчить про те, що цей стандарт стосується всього процесу здобуття знань: стартових умов, якості кінцевого продукту навчання та частково педагогічних технологій.

Сучасні тенденції розвитку професійної освіти визначаються жорсткими вимогами ринку до якості продуктивної праці. Рівень професіоналізму робітника, його соціально-культурний статус мають відповідати як інтересам особи, так і кадровим потребам підприємств. Управління технологічним процесом, широке використання складного обладнання передбачають високоінтелектуальну працю

та вимагають від майбутнього фахівця широкого загального, науково-технічного, професійного і культурно-освітнього світогляду. Це розширює соціальну активність кваліфікованих робітників, сприяє належному задоволенню потреб виробничої діяльності – соціальної, професійно-виробничої, навчально-пізнавальної, наочно-практичної, організаційно-управлінської, комунікативної, естетичної, фізичної, етичної, споживчої. Для формування такого світогляду в учнів ПТНЗ має передбачати: гуманізацію відносин в педагогічному й учнівському колективах, урахування гуманістичних ідеалів у навчально-виробничому процесі, пошук способів реалізації творчого потенціалу кожного учня на основі його самоствердження в цілісному процесі формування особистості як члена суспільства. Як наголошує Р. Гуревич, практичне втілення сучасних тенденцій розвитку системи професійно технічної освіти в Україні безпосередньо пов'язане з проблематикою, змістом і технологією навчання, тобто із самою сутністю навчального процесу [84, с. 4]. Таким чином, успішне розв'язання навчально-виховних завдань залежить від рівня розвитку професійно-технічної освіти, її змісту та інноваційності технологій навчання.

Модернізація професійно-технічної освіти передбачає удосконалення чинного законодавства, реальну реалізацію таких вимог: пріоритетність освітньої галузі, якою передбачається особливе ставлення до неї суспільства; перетворення освіти на ефективний інструмент національного розвитку; відкритість системи освіти; безперервність, багатокладність і варіативність, які допускають можливість вибору форми освіти, навчального закладу та засобів навчання; запровадження варіативного компонента у змісті професійної підготовки, урахування принципів інтеграції, диференціації та індивідуалізації навчання тощо [85, с. 2]. Результативність професійної освіти вимірюється не лише економічними параметрами, а й такими чинниками як забезпечення активної життєвої позиції та індивідуальної самореалізації кожної людини. Потреба в самореалізації, за А. Маслоу, посідає особливе місце серед інших потреб людини, яка намагається максимально реалізувати весь потенціал власних здібностей [355]. У цьому зв'язку нова політика в галузі професійної освіти має

спрямовуватись не лише на забезпечення країни виробничими ресурсами високого рівня кваліфікації, сприяння суспільно-політичному прогресу держави, а й розвиток можливостей і реалізацію прагнень кожної особистості.

Досліджуючи історичні передумови виникнення та генезу формування національної системи підготовки робітничих кадрів, доходимо висновку, що на різних етапах розвитку нашої держави функціонували різні її моделі. У кожний історичний період ця система мала суттєві відмінності, які стосувалися цілей, змісту й особливостей професійного навчання й виховання, специфіки управлінського механізму. Сучасний ПТНЗ доцільно розглядати як систему, що є: за походженням – реальною; за субстанціональними ознаками прояву – соціально-педагогічною з виробничою специфікою; за рівнем складності – багатофункціональною; за характером взаємодії із зовнішнім середовищем (ринкові відносини) – відкритою; за критерієм мінливості – такою, що постійно розвивається, динамічною; за наявністю цілей – цілеспрямованою; за мірою керованості – відносно самоврядною [332, с. 9]. Визначаючи становлення професійної культури основним завданням суб'єктів освітнього процесу, дослідники формулюють такі особливості сучасного підходу до освіти: взаємодія всіх ланок системи освіти; наступність і послідовність навчальних програм; повага до професії [118, с. 77].

У радянські часи навчальні плани, програми, навчальна література мали суто нормативний характер і були обов'язковими для виконання. Нині такі документи й навчальні посібники розробляють самі педагогічні працівники ПТНЗ і використовують у навчально-виховному процесі. У зв'язку з цим посилюються вимоги до викладачів, майстрів виробничого навчання, керівників навчальних закладів та їхньої кваліфікації, знань теорії освіти і нових педагогічних технологій, володіння ними принципами відбору змісту навчання з урахуванням особливостей майбутньої професійної діяльності учнів.

Особливе значення для будь-якої навчальної діяльності має інтерес до знань і процесу їх застосування. За нашими дослідженнями сучасних проблем професійної підготовки, найбільше занепокоєння у викладачів різних навчальних

закладів (90 % опитаних) викликає проблема втрати інтересу учнів ПТНЗ до навчання. Та й самі учні впевнені, що від уміння викладача зацікавити своїм предметом залежить ефективність його вивчення. Таку думку стосовно викладання правознавчих предметів висловили понад 60 % опитаних учнів. Це вміння викладача, як і вміння доступно пояснювати навчальний матеріал, вони вважають провідними, за якими поспіль називають: знання предмета (55 %), розуміння учнів (55 %), уміння урізноманітнювати заняття за допомогою рольових і ділових ігор (50 %). Професіоналізм педагога ПТНЗ полягає в умінні, опираючись на власну ерудицію, педагогічну техніку та інтуїцію, використовуючи різноманітні прийоми і методи та враховуючи рівень попередньої правової підготовки учнів зацікавлювати і спонукати їх до постійного цілеспрямованого і, головне, активного навчання.

Під час добору змісту правової підготовки необхідно враховувати загальнометодологічні та специфічні принципи навчання. Загальнометодологічні принципи передбачають загальноосвітній, розвивальний і системотворчий характер навчального матеріалу, гуманістичну спрямованість його змісту, зв'язок із життям, інтегративність курсів, взаємозумовленість суміжних предметів, естетичні аспекти освіти тощо. До специфічних принципів формування змісту освіти належать: співвіднесення навчального матеріалу з рівнем розвитку сучасної науки, принцип політехнізму, принцип єдності та протилежності логіки науки та навчального предмета. Важливими є також загальнодидактичні принципи науковості, зв'язку теорії з практикою, доступності, єдності навчання й виховання, системності змісту освіти тощо [168].

Один із провідних принципів формування змісту освіти вважаємо принцип відповідності змісту вимогам суспільства. У контексті нашого дослідження він передбачає відображення у змісті правової підготовки професійно-правових знань, умінь і навичок, які відповідають сучасному рівню розвитку галузі, в якій працюватиме майбутній фахівець, а також – рівню правової освіти, культури і суспільства в цілому. У проектуванні змісту навчального матеріалу необхідно також спиратися на принцип урахування змістовної і процесуальної сторін, який

передбачає відображення у навчальних програмах правової підготовки не лише дидактичних закономірностей, методів, принципів і можливостей навчання в цілому, а й способів передачі змісту матеріалу та його засвоєння. Принцип структурної єдності змісту освіти на різних рівнях його формування вимагає забезпечення узгодження змісту правової підготовки зі змістом професійно-теоретичної та професійно-практичної підготовки [129, с. 128].

Застосування викладених принципів при доборі змісту правової підготовки учнів ПТНЗ має здійснюватися з урахуванням відповідних критеріїв. Ми пропонуємо спиратися на критерії відбору змісту освіти, розроблені В. Краєвським та І. Лернером [306]:

- значущість навчального матеріалу для освіти;
- включення суттєвого, основного згідно з функціями навчального закладу і результатами прогнозування науки та техніки, культури тощо;
- специфіку розчленованого та розподіленого між навчальними предметами матеріалу з огляду на систематизацію наукових знань та їх дидактичну інтерпретацію;
- соціальні, дидактичні та методичні можливості реалізації навчального матеріалу в процесі викладання й учіння;
- психолого-педагогічну детермінованість закономірностями розвитку особистості та закономірностями соціального розвитку;
- цілісне відображення завдань розвитку людини, яка творчо й самостійно мислить;
- високу науковість і практичну значущість навчального матеріалу;
- відповідність складності змісту матеріалу реальним навчальним можливостям учнів;
- відповідність обсягу змісту виділеному на його вивчення часові;
- врахування міжнародного досвіду побудови навчальних програм;
- відповідність навчально-методичної та матеріальної бази.

У педагогічній літературі поняття «зміст освіти» і «зміст навчання» здебільшого не розрізняється. Наприклад, у навчальному посібнику «Психологія

діяльності та навчальний менеджмент» зазначено, що «зміст освіти конкретизується змістом навчання відповідно до її виду (загальна, політехнічна чи професійна) та рівня (освітнього, освітньо-кваліфікаційного) і розглядається як структура, зміст і обсяг навчальної інформації, засвоєння якої забезпечує особі можливість здобуття відповідної освіти і кваліфікації» [256]. Р. Гуревич розглядає зміст професійної освіти як «систему знань, умінь, навичок, рис творчої діяльності, світоглядних і поведінкових якостей особистості, зумовлених вимогами суспільства до робітників відповідної кваліфікації та профілю; на досягнення їх повинні спрямовуватись зусилля як педагогів, так і учнів у навчальних закладах, що забезпечують здобуття професійної освіти відповідного рівня» [83, с. 19]. Звідси – зміст професійного навчання – це педагогічно обґрунтована, логічно впорядкована й текстуально зафіксована в навчальних програмах наукова й технічна інформація про навчальний матеріал, що має професійну спрямованість, подається компактно і визначає зміст навчальної діяльності педагогів, пізнавальної діяльності учнів для оволодіння усіма компонентами змісту професійної освіти відповідного рівня і профілю.

Зміст освіти у ПТНЗ має ієрархічну будову та характеризується кількома рівнями організації: цикли навчальних предметів (загальноосвітній, загальнопрофесійний, професійно-теоретичний і професійно-практичний); навчальні предмети; навчальні дисципліни (курси); розділи, теми тощо. Складовими змісту слугують також: система знань, засвоєння яких забезпечує формування в учнів адекватної діалектичної картини світу, правильний методологічний підхід до пізнавальної й практичної діяльності; система загальних інтелектуальних і практичних умінь і навичок, які покладені в основу більшості конкретних діяльностей; головні риси творчої діяльності, що забезпечують готовність до пошуку способів розв'язання нових проблем, творчого перетворення дійсності; система норм ставлення людей до світу та одне до одного, тобто система світоглядних і поведінкових якостей особистості, які є засадою гуманістичних переконань та ідеалів. Зазначимо, що творчі якості особистості характеризують здатність до продукування принципово нових ідей,

дають змогу фахівцям відхилятися від традиційних схем мислення, ефективно розв'язувати складні проблемні ситуації [348]. За висловленням Е. Фромма, творчість є здатністю дивуватися і пізнавати, вмінням знаходити рішення в нестандартних ситуаціях, націленістю на відкриття нового та спроможністю до глибокого усвідомлення власного досвіду [352].

Зважаючи на викладене, зазначимо, що орієнтири змісту правової підготовки майбутніх фахівців відображені в навчальній програмі, в якій наголошується, що навчальний матеріал курсу має стати основою правових знань, необхідних майбутньому робітникові для ефективної професійної діяльності, формування самостійності суджень, усвідомлення своєї життєвої позиції в суспільстві. Кожен робітник у своїй професійній діяльності безпосередньо чи опосередковано вступає у правові відносини, стикається з правовими проблемами в реальному житті, що потребує вироблених умінь застосовувати правові знання. Правові знання допоможуть прийняти правильні обгрунтовані рішення в багатьох складних виробничих і побутових ситуаціях [90, с. 58].

Важливого значення в сучасних умовах набуває розвиток принципово нового господарського механізму, який упроваджується в життя за допомогою права, юридичних норм, що виключають анархію і передбачають упорядкованість в суспільстві. Господарські відносини регулюються господарським правом, яке містить законодавче, нормативне регулювання правовідносин, зокрема в таких галузях, як промисловість, будівництво, транспорт, сільське господарство, торгівля. В умовах ринкової економіки учні ПТНЗ ще під час навчання стають учасниками процесу матеріального виробництва і властивих йому правовідносин. Вони повинні мати чітке уявлення про конкретні правові норми, які регулюють різноманітні відносини, що виникають у процесі господарсько-економічної та організаційної діяльності.

Правова підготовка у професійно-технічному навчальному закладі відбувається під час вивчення предмета «Основи правових знань» (за програмою Н. Ткачової, розрахованою на 34 год. [310, с. 23-37] і за програмою для загальноосвітніх навчальних закладів «Правознавство. 10 клас (рівень стандарту)»

(2010 р., укладачі: І. Котюк, Н. Палійчук), розрахованою на 35 год., для учнів 1 курсу [245]. Програма для ПТНЗ подібна до програми «Основи правознавства» для загальноосвітньої школи. Єдина відмінність полягає в тому, що чотири теми з розділу «Господарство і право» вивчаються залежно від профілю навчального закладу та обраної професії. Фактично, відбувається дублювання навчального матеріалу учнями, які вже вивчали право в 9 класі загальноосвітньої школи.

Відповідно до цієї програми створений підручник «Основи правових знань» (авторським колективом під керівництвом проф. П. Гнатенка) [216], в якому на базі Конституції України, кодексів, законодавчих документів України розкрито основи правових знань. Перевиданий у 2004 р. підручник був розширений за рахунок введення додаткового розділу «Правова держава», доповнення інших розділів з урахуванням змін законодавства України. Назва змінена на «Основи правознавства». Однак в цілому матеріал підручника суттєвих змін не зазнав. На нашу думку, він перенасичений науковою термінологією, коментарями загально-правового характеру, і не враховує специфіки професійної підготовки учнів ПТНЗ та реалізації правових норм на практиці.

Водночас педагогам професійної школи нині доводиться виконувати непрості науково-методичні завдання, пов'язані зі структуруванням змісту навчальних предметів, добором знань, які б формували у майбутніх фахівців належні професійні вміння та якості, в тому числі з предмету «Основи правових знань» [89, с. 90].

Програма «Основи правових знань» передбачає спрямованість предмета на формування правової та професійної свідомості в їх органічній єдності. Це можливо шляхом забезпечення зв'язку між викладанням правового предмета і профілем майбутньої професії, що актуалізує необхідність і своєчасність дослідження навчально-методичних проблем такого забезпечення. Однак, аналіз показує, що наявні підручники з основ правових знань для ПТНЗ мало відрізняються від шкільних, недостатньо враховують специфіку професійно-технічного навчання та виховання.

Так, чинні навчальні плани і програми, посібники, підручники з «Основ правових знань» не враховують типи майбутньої професійної діяльності, методики викладання предмета не орієнтовані на реалізацію принципу професійної спрямованості; крім того цей предмет читають, як правило, педагоги, які не мають юридичної підготовки. До того ж, як слушно зазначає Н. Осипова, сучасні підручники з правознавства швидше є підручниками із законодавства, а не правознавства. Адже в них, як правило, докладно аналізуються всі галузі права: кримінальне, цивільне, сімейне, трудове, адміністративне, екологічне, однак недостатня увага приділяється процесуальним аспектам права, практичній реалізації настанов і норм, що викликає в учнів ставлення до правознавства як до чогось декларативного [214, с. 36].

Ця оцінка підтверджується експериментальними дослідженнями, яке ми провели у ПТНЗ Львівської, Волинської, Одеської області та м. Києва. На запитання в анкеті «Що на вашу думку сприяє ефективному вивченню предмета «Основи правових знань»?» лише 33% учнів ПТНЗ підкреслили відповідь «віра у дієвість і справедливість права».

Національною програмою правової освіти населення України передбачено, що вона є складовою системи освіти. Обсяг і зміст обов'язкового курсу з правознавства визначається програмою «Основи правових знань» для загальноосвітніх навчальних закладів, потребою суспільства у вихованні правосвідомого громадянина, а для професійно-технічних, вищих навчальних закладів і закладів післядипломної освіти, крім того, ще й високими вимогами до освітнього, освітньо-кваліфікаційного рівня особи, що є важливим методологічним положенням щодо професійно спрямованого викладання предмету «Основи правових знань» у ПТНЗ [248, с. 5].

Протягом останніх десятиліть було розроблено низку концепцій, спрямованих на виховання молодого покоління: Концепція національної системи виховання (1996); Концепція національно-патріотичного виховання (2009); Концепція національного виховання студентської молоді (2009); Концепція Загальнодержавної цільової програми патріотичного виховання громадян на 2013-

2017 рр.; Концепція громадянської освіти та виховання в Україні (2012). Усі вони розглядають громадсько-правове виховання одним з основних напрямів національної виховної діяльності. Проте жодна з них не була розгорнута та не втілювалася в конкретні кроки через постійну зміну векторів розвитку держави і, відповідно, освітньої політики, різні уявлення правлячих еліт на ідеологію та головні напрями формування нового покоління українців. У сучасній Концепції національно-патріотичного виховання дітей і молоді (2015) передбачено: прищеплення поваги до поваги до національних символів (Герба, Прапора, Гімну України); участь у громадсько-політичному житті країни; виховання поваги до прав людини; верховенства права; толерантного ставлення до цінностей і переконань представників іншої культури, а також до регіональних і національно-мовних особливостей; рівності всіх перед законом; формування готовності захищати суверенітет і територіальну цілісність України [246, с. 4-5]. На нашу думку, всі ці напрями мають бути обов'язково враховані під час правової підготовки учнів ПТНЗ.

Таким чином, одним із найбільш оптимальних шляхів формування правової свідомості та правової культури молоді є засвоєння основ правових знань під час навчального процесу. Учням ПТНЗ для законодавчої орієнтації в подальшому житті та професійної діяльності потрібно здобути необхідні правові знання. Для цього викладання предмета «Основи правових знань» має ґрунтуватися на засадах спрямованості не лише на засвоєння, а й на формування культури сприйняття нової інформації, щоб виховувати зрілу особистість професіонала, здатного до самоаналізу, аналізу навколишніх подій, пов'язаних із суспільно-правовим життям.

Особливості навчального предмета «Основи правових знань» зумовлені специфікою самого права. Право зорієнтоване не стільки на описування і пояснення соціального життя, скільки на його організацію і впорядкування. Посилаючись на думку німецького філософа права Р. Ціппеліуса, М. Козюбра наголошує, що правові норми «не описують, а приписують». Як і в кожній науці пізнання складає певний базис права, хоча повністю не вичерпує всієї його суті.

На думку дослідниці, специфічна функція права полягає не в тому, щоб пояснювати закони і механізми соціального розвитку, озброювати людей науковими значеннями, а в тому, щоб регулювати суспільні відносини. Лише будучи пропущеними через призму правових і моральних цінностей, правові знання набувають значення [133, с. 27-32]. Тим самим доведено, що пізнавальний момент у праві як його «інтелектуальна» цінність, як правило, підпорядковано головній регулятивній, а точніше оціночно-імперативній функції. Вивчення правознавчих дисциплін у ПТНЗ різного профілю має враховувати цю специфіку права.

Якщо під час вивчення правознавства увага буде зосереджена лише на знанневих аспектах, то розуміння права буде абстрактним, книжним. На це звертає увагу В. Кузнецов: «право – це не лише те, що написано в законах, статутах і кодексах, а це ще й функціонування правової системи, розуміння якої проходить лише з набуттям практичного досвіду з виробленням так званого практичного розуму» [157, с. 129]. Зважаючи на це, під час правової підготовки кваліфікованих робітників мають враховуватись процесуальні аспекти права.

Вивчення «Основ правових знань» у ПТНЗ передбачає формування уявлення про право як частину загальної культури людства, виховання переконання, що право – це соціальна цінність, яка ґрунтується на принципах істини, справедливості та гуманізму [62, с. 31]. Тому слід знайомити майбутніх робітників із конкретними законодавчими положеннями, що регулюють природоохоронну діяльність та ефективно запроваджуються у практику, зокрема, на прикладі базового підприємства. Учні повинні також знати і про відповідальність за порушення законодавства про охорону природи.

Під час виробничої практики необхідно знайомити учнів з нормами трудового законодавства, що передбачають: порядок проходження виробничої практики учнями професійних училищ, їхні трудові права і обов'язки; правомірність поведінки майбутніх робітників, сумлінне виконання правил внутрішнього трудового розпорядку підприємства, доручених виробничих завдань, а також необхідність додержання трудової (виробничої) дисципліни,

відповідальність за її порушення; матеріальну відповідальність у випадку заподіяння шкоди підприємству; моральне і матеріальне стимулювання якісної праці учнів на виробництві; охорону праці на робочому місці (обов'язковим є інструктаж майстра виробничого навчання щодо правил техніки безпеки).

Таким чином, знаннева складова предмета «Основи правових знань» спрямована на формування в учнів уявлень про основні поняття і тенденції розвитку провідних галузей сучасного права в Україні. Це допомагає закласти фундамент правової культури молодого покоління кваліфікованих робітників. Тут важливо, щоб учні навчилися орієнтуватися в соціальній спрямованості правових установок, співвідносити правові норми з моральними постулатами суспільства і долати правовий нігілізм, притаманний, на жаль, нашому менталітету як спадок радянської тоталітарного режиму.

На погляд європейських експертів, сучасна професійна освіта повинна мати випереджальний, прогностичний характер, забезпечуючи різнобічні знання, навички і компетентності, необхідні на ринку праці конкурентоспроможним фахівцям [357]. При цьому Декларація Європейської комісії та міністрів освіти європейських країн щодо співробітництва в галузі професійної освіти і навчання (м. Копенгаген, 2002 р.), що поклала початок створенню єдиного європейського простору в цій ланці освіти [351], визначає однакові вимоги до структури компетентності виробничого персоналу. Це має спонукати вітчизняні навчальні заклади до підготовки кваліфікованих робітників за європейським зразком – із критичним мисленням, здатністю до творчої, інноваційної діяльності, технологічно грамотних, інформатично компетентних, із належною правовою підготовкою.

Зважаючи на викладені положення, спираючись на міжнародний досвід, а також враховуючи сучасний стан, процеси модернізації та нові тенденції у функціонуванні системи професійно-технічної освіти, ми визначили такі методологічні підходи щодо правової підготовки учнів ПТНЗ: аксіологічний, когнітивний, діяльнісний, особистісний, компетентнісний. Розглянемо їх.

Концептуальні засади *аксіологічного підходу* в освітньому процесі визначені у працях І. Беха [18], І. Зязюна [105], В. Огнев'юка [206], В. Сластьоніна [287] та ін. Цей підхід – науково-педагогічна стратегія, що спирається на ідеї пріоритету загальнолюдських цінностей і цінності кожної особистості, що визначає спрямованість удосконалення системи освіти відповідно до запитів сучасного суспільства [308] на такі гуманістичні цінності: визнання людини найвищою вартістю; прояв доброти, чуйності, розуміння, милосердя; ставлення до праці як необхідного способу самореалізації людини; потребу здоров'язбереження та соціальної активності особистості в процесі навчання.

Аксіологічний підхід у дає змогу посилити ціннісне ядро професійної освіти, що визначає його гуманістичну значущість. Стосовно у правової підготовки аксіологічний підхід ґрунтується на прерогативі загальнолюдських цінностей і врахуванні системи ціннісних орієнтації кожного учня. Це дає змогу зміцнити аксіологічне ядро його загальної та правової підготовленості та професійної компетентності, а також передбачає формування ціннісного ставлення до правової діяльності як необхідної складової професійної та соціальної самореалізації кваліфікованого робітника.

Наукові основи *особистісно орієнтованого підходу* викладені Є. Бондаревською [34], В. Серіковим [247], І. Якиманською [305] та ін. Основним принципом є проголошення учня провідною фігурою навчально-виховного процесу. Це забезпечує свободу вибору змісту освіти, задоволення освітніх, духовних, культурних і життєвих потреб особистості, гуманне до неї ставлення, становлення індивідуальності та можливості самореалізації в культурно-освітньому просторі. Такий підхід дозволяє перенести цілі та зміст освіти в особистісний план людини, усунути технократизм, догматизм і авторитаризм в освіті [293].

Особистісно орієнтована освіта ставить перед педагогами завдання: сприяти особистісному зростанню, всебічному розвитку та саморозвитку учнів. Як слушно зазначає Є. Бондаревська, її мета – не сформулювати і навіть не виховати, а знайти, підтримати, розвинути людину в людині та закласти механізми самореалізації,

саморозвитку, адаптації, саморегуляції, самозахисту, самовиховання, необхідні для становлення самобутньої особистості та діалогічної взаємодії з людьми, природою, культурою, цивілізацією [34]. Головним завданням викладача є інтелектуальне вдосконалення цілісної особистості учня: природних особливостей, сил і здібностей, соціальних якостей, властивостей. Цей розвиток відбувається в освітньому процесі, сутнісною характеристикою якого є цілісність, внутрішня єдність компонентів. Особистісно орієнтована правова підготовка забезпечує розвиток передусім тих якостей особистості, що допоможуть людині стати господарем свого життя, зайняти активну, відповідальну позицію на основі усвідомленого цілеспрямованого саморозвитку [26, с. 3-5].

Діяльнісний підхід, розроблений Л. Виготським, В. Давидовим, Н. Кузьміною [159], О. Леонтєвим [145] та ін., ґрунтується на принциповому положенні про те, що психіка людини нерозривно пов'язана й зумовлена її діяльністю. Діяльність розуміють як навмисну активність, у процесі якої людина цілеспрямовано впливає на певні об'єкти і в такий спосіб задовольняє свої потреби [28, с. 172]. При цьому процес учіння необхідно розглядати як діяльність учнів [7], що має системний, цілеспрямований, творчий характер і визначається їхніми індивідуальними особливостями, мотивами та умовами професійної підготовки. У професійно-технічній освіті реалізація діяльнісного підходу забезпечує розкриття діяльнісної природи одержаних учнями знань, дає змогу формувати в них навички проектування та прогнозування майбутньої діяльності [106, с. 9].

Розглядаючи процес правової підготовки учнів професійно-технічних навчальних закладів як цілеспрямовану діяльність, ми виходимо з того, що ця діяльність: є сукупністю послідовно виконуваних суб'єктами дій; є формою особистісної активності; має обґрунтовано задану мету; перетворює об'єктивну дійсність; реалізується на підставі певних методів із залученням відповідних засобів; вимагає творчого підходу; має безперервний характер і прямий вплив на професійне становлення майбутніх робітників і відбувається через низку послідовних етапів [266, с. 134-135]. Як методологічне підґрунтя організації

навчально-виховного процесу, діяльнісний підхід дозволяє перевести педагогічні завдання в особистісний сенс роботи учня, розглядаючи процес формування і розвитку сукупності компетентностей майбутніх робітників як специфічний вид діяльності суб'єктів професійної підготовки..

Когнітивний підхід – міждисциплінарний науковий напрям, що об'єднує теорію пізнання, когнітивну психологію, нейрофізіологію, когнітивну лінгвістику та теорію штучного інтелекту. Набув поширення в 60-х рр. минулого століття з виникненням нової концепції – когнітивної психології, когнітивістики (Дж. Брунер, Ж. Піаже, У. Риверс та ін.), в якій пізнавальні процеси (сприйняття, увага, запам'ятовування, уява та мислення) розглядаються як складові загального інформаційного обміну між людиною та середовищем. Проблемою когнітивного підходу до навчання займалися Р. Аткинсон, І. Зимня, Л. Ітельсон, О. Леонт'єв, Н. Талізін, С. Шатілов та ін., що вивчали когнітивні технології навчання – шляхи, прийоми, способи, що дозволяють забезпечити інтелектуальний розвиток і розуміння учнями реального світу, успішну адаптацію до життя в інформаційно перенасиченому середовищі [15]. Провідним принципом навчання у когнітивному підході є принцип свідомості.

У нашому дослідженні когнітивний підхід виступає як теоретико-методологічна стратегія, що дозволяє визначити зміст правової підготовки учнів, оптимізувати способи її здійснення, запропонувати шляхи практичного вдосконалення. Цей підхід спрямований на формування критичного мислення, важливого для правової підготовки: вміння бачити відмінності між фактичними відомостями та оціночними судженнями, між фактами і припущеннями; вміння виділяти логічні види зв'язку та специфічні предметні види зв'язків; вміння виявляти фактологічні та логічні помилки в міркуваннях; вміння відрізнити істотні докази від тих, що не стосуються справи; вміння розмежовувати обґрунтовані й необґрунтовані оцінки тощо [131, с. 300]. Формування інформаційної картини з різних галузей знань у межах навчальних програм дозволяє учням набутти компетентності з певних предметів, зокрема основ права.

Теоретичні засади *компетентнісного підходу* в освіті обґрунтовані в роботах Е. Зеєра [102], І. Зимньої [104], Н. Кузьміної [159], О. Новікова [204], О. Овчарук [138], О. Пометун [229], В. Радкевич [258] та багатьох інших науковців. Поняття «компетентність» нині використовують оцінюючи ділові та професійні якості людини. Під компетентністю розуміють відповідним чином структуровану (організовану) сукупність знань, умінь, навичок і ціннісних орієнтацій, які набуваються у процесі навчання. Вони дозволяють людині визначати, ідентифікувати і розв'язувати проблеми, характерні для певної галузі. Сформовані компетентності людина використовує залежно від потреб різних видів діяльності. Компетентність – це результативно-діяльнісна характеристика освіти. Нижній поріг компетентності є рівнем, необхідним і достатнім для успішного досягнення результату професійної діяльності [237, с. 17]. Зазначимо, що Н. Ничкало розглядає компетентність як реальну здатність фахівця досягнути необхідного результату, на відміну від одержаної кваліфікації, яка означає лише потенційну спроможність виконувати завдання певної діяльності [92, с. 96].

Компетентність цілковито орієнтована на діяльність і керується тими цілями, які ставить собі сам суб'єкт або які йому поставлені іншими, тому можна говорити про цілеспрямованість компетентності. Першим операційним виміром компетентності є її зміст. Найчастіше його зводять до знань, умінь і способів поведінки. Проте, наприклад, знання, як складова компетентності, розглядаються як «знання в дії», тобто пристосовані до діяльності та її обставин. У цьому контексті виокремлюють такі: теоретичні знання, що дозволяють зрозуміти і пояснити дійсність, проте не мають нічого спільного з дією; процедурні знання, які дають змогу застосувати теоретичні знання в діяльності; практичні знання, що впливають із досвіду та закріплюються у професійних ситуаціях; знання-вміння, які передбачають не лише можливість виконання якоїсь дії, а й високу якість її виконання, необхідну вправність [2, с. 26].

Компетентність є ключовою ланкою професійної культури фахівця, оскільки вона дозволяє йому успішно брати участь у праці та виконувати різні види професійної діяльності: «професійна компетентність синтезує в собі широку

гаму знання і практичної дії, відображає ступінь сформованості та вираженості професійної культури і визначає результати не лише пріоритетної діяльності, але й усієї праці [323, с. 74]. Отже, професійна компетентність – це цілісний комплекс знань, умінь і навичок, психологічних особливостей (якостей) особистості фахівця, його професійних позицій та акмеологічних інваріантів. На переконання В. Радкевич, компетентнісний підхід є важливим концептуальним підґрунтям реалізації нової системи принципів визначення цілей професійно-технічної освіти, добору та структурування змісту навчання, організації освітнього процесу й оцінювання його результатів [258, с. 8]. Тобто, компетентнісний підхід, як новий концептуальний орієнтир, визнано одним із напрямів модернізації освіти і одним із шляхів оновлення її змісту.

Компетентнісний підхід передбачає спрямованість освітнього процесу на формування і розвиток ключових (базових, основних) і предметних компетентностей особистості [138]. Професійна компетентність формується у процесі професійної підготовки під впливом особистісних, соціально-психологічних, організаційних та інших чинників. І. Зязюн вважав її екзистенціальною властивістю людини та продуктом її власної життєтворчої активності, розглядаючи компетентність у соціально-педагогічному контексті [106], що забезпечує суб'єкта можливістю вирішувати будь-які характерні для певної сфери діяльності проблеми, незалежно від ситуації. Тобто, у змісті поняття «компетентність» поєднуються не лише когнітивний і технологічний, а й мотиваційний, етичний, соціальний і поведінковий елементи. Таким чином, компетентнісний підхід забезпечує підвищення конкурентоспроможності й професійної мобільності фахівців [258, с. 10].

З позицій компетентнісного підходу рівень освіти визначається здатністю фахівця вирішувати проблеми різної складності на основі наявних знань і досвіду. Тобто результатом професійної підготовки є не поінформованість фахівця, а його спроможність застосовувати одержані знання під час: 1) осягнення та пояснення явищ дійсності; 2) опанування сучасної техніки і технологій; 3) взаємодії з іншими людьми, оцінювання власної поведінки і вчинків; 4) виконання

різноманітних соціальних ролей; 5) дотримання правових норм; 6) вибору професії та оцінювання своєї готовності до навчання; 7) вирішення власних проблем, що стосуються життєвого самовизначення, вибору стилю та способу життя, способів уникнення конфліктів тощо [24].

Таким чином, правова освіта фахівців має ґрунтуватися на низці методологічних підходів. Відображаючи сучасний стан психолого-педагогічної теорії, ці підходи є, водночас, теоретико-методологічною основою принципів правового навчання і виховання учнів ПТНЗ.

Передусім правова підготовка учнів ПТНЗ має ґрунтуватися на *загальнодидактичних принципах*: свідомість засвоєння й активність навчання; наочність; систематичність і послідовність; міцність знань, умінь і навичок; науковість; доступність і посиленість; зв'язок теорії з практикою в навчанні; індивідуальний підхід; виховний характер навчання та ін. [83, с. 52; 228, с. 445]. Важливою для правової підготовки, об'єктивно пов'язаної з правовим вихованням майбутніх фахівців, є система *принципів виховання*, що ґрунтується на методологічних засадах виховного процесу [222, с. 290]: цілеспрямованість; суспільна направленість, зв'язок із життям; виховання у праці; виховання в колективі та через колектив; суб'єкт-суб'єктний характер виховних взаємин; гуманізм і демократизм у поєднанні з вимогливістю; повага особистості вихованця; опора на позитивні якості особистості; систематичність, системність, активність і конкретність виховних заходів; свідомість, самодіяльність і активність вихованців; поєднання комплексного, диференційованого й індивідуального підходів у виховній діяльності; єдність, погодженість і наступність виховних впливів, зусиль і дій навчальних закладів, сім'ї та громадськості; оптимізація виховного процесу [342, с. 467-468].

Серед основних принципів правової підготовки і правового виховання визначають такі:

- єдність правової підготовки і морального виховання;
- оперативність подання та отримання правової інформації;

– зв'язок із практичною діяльністю, що передбачає вміння самотужки аналізувати різноманітні ситуації, самостійно приймати відповідальні рішення та діяти в правовому полі;

– зорієнтованість на позитивні соціальні дії, що визначає спрямованість правової освіти на соціальні очікування учнів;

– демократичність – виховання духу соціальної солідарності, вміння конструктивно діяти із суспільством і брати участь у прийнятті рішень;

– плюралізм – виховання поваги до засад політичної, ідеологічної, етносоціальної різноманітності, виховання толерантного ставлення до різних світоглядних, політичних доктрин, релігійних переконань [211, с. 20].

Лише на основі врахування комплексу дидактичних принципів і специфічних принципів правової підготовки можливий ефективний психолого-педагогічний вплив на учнів у процесі професійної освіти [45, с. 27-28]. Отже правова підготовка кваліфікованих робітників і виховання правових переконань, згідно з якими учні коригуватимуть свою поведінку, спрямовуючи себе на вільне та відповідальне самовираження, потребує використання на теоретико-методологічному та методичному рівнях правових цінностей та ідеалів. Це сприятиме формуванню вільної особистості, вихованню в неї почуття відповідальності, вирішенню проблеми профілактики протиправної поведінки, прийняттю деонтичних* (нормативних), відповідальних рішень, соціалізації молоді – всебічної її підготовки до вибору життєвого і професійного шляху.

Висновки до першого розділу

Правова підготовка фахівця є складовою професійної освіти і здійснюється за допомогою комплексу навчально-виховних заходів, спрямованих на здобуття певного обсягу правових знань, умінь і навичок, необхідних для реалізації своїх прав і свобод, успішного виконання покладених на нього соціальних, громадянських і професійних обов'язків. Суспільна значущість правової освіченості для сучасної людини зумовлює потребу поширення правових понять у

---

* деонтична логіка оперує модальностями «дозволено», «обов'язково», «заборонено».

виробничу сферу, вироблення професійно-правових умінь, поглибленого вивчення окремих професійно спрямованих аспектів національного законодавства та міжнародного права. Важлива роль у цьому процесі належить правовій підготовці майбутніх кваліфікованих робітників у ПТНЗ – цілеспрямованій і систематичній освітній діяльності щодо інформування, роз'яснення й усвідомлення учнями положень права та законодавства з метою формування їхньої професійно-правової компетентності, забезпечення правомірної поведінки, соціально-правової активності та прагнення подальшого правового самовдосконалення.

Аналіз педагогічної та правової літератури та досвіду практичної діяльності навчальних закладів переконує в тому, що проблема правової підготовки майбутніх фахівців різного профілю вивчена недостатньо та потребує поглибленого дослідження, систематизації та теоретичного узагальнення, вдосконалення методики викладення правових понять,.

Правова підготовка майбутніх фахівців у ПТНЗ ґрунтується на гуманістичній освітній парадигмі та передбачає оперування низкою універсальних правничих понять, ключовим із яких є права свідомість. Вона забезпечується знаннями, сформованою системою цінностей, установок і переконань особистості в галузі правових відносин. До базових понять належать також: правові знання, права відповідальність, права установка, правові почуття (емоції), правові цінності та ідеали, права культура, права освіченість, права розвиненість, права вихованість та ін. Сукупність правових знань, умінь і навичок, правових емоцій, мотивів, переконань і установок особистості, спрямованих на вироблення професійно-правової позиції фахівця, а також самовдосконалення, саморозвиток у царині правовідносин відображає професійно-правову компетентність фахівця.

Ретроспективний аналіз правової підготовки майбутніх фахівців свідчить, що видатні педагоги минулого надавали великого значення вивченню правознавчих дисциплін. У працях С. Живаго, М. Пирогова, К. Ушинського та ін. обґрунтований зміст і теоретичні засади їх викладання в навчальних закладах

різного рівня, розкрита роль особистості викладача у процесі правової підготовки молоді, наголошено на необхідності її практичної спрямованості. Провідними завданнями правової підготовки вважалися: формування почуття законності, свідоме виконання законів, правова освіченість особистості, попередження злочинів, профілактика правопорушень, формування моральних переконань особистості.

Реформування професійно-технічної освіти в Україні пов'язане з жорсткими вимогами ринку до професіоналізму робітника, продуктивності його праці, соціально та професійно значущих якостей особистості, зокрема до професійно-правової компетентності. Удосконалення правової підготовки кваліфікованих робітників у ПТНЗ передбачає її спрямування на реалізацію творчого потенціалу кожного учня, його самоствердження як члена правового суспільства й учасника виробничих відносин у правовому полі. Це потребує уточнення змісту предмета «Основи правових знань», передусім щодо його професійної спрямованості, з'ясування психолого-педагогічних механізмів його засвоєння учнями, визначення педагогічно доцільних інноваційних методів і технологій його вивчення тощо.

Аналіз стану та особливостей правової підготовки майбутніх фахівців у системі професійної освіти дав можливість визначити комплекс методологічних підходів до вирішення обраної наукової проблеми: аксіологічний, когнітивний, діяльнісний, особистісний, компетентнісний. Їх упровадження у правову підготовку майбутніх кваліфікованих робітників у ПТНЗ сприятиме ствердженню демократичних принципів у освітній діяльності, усвідомленню викладачами цінності кожного учня як особистості, зростанню правової активності учнів на заняттях і реалізації їхнього морально-правового потенціалу в майбутній професійній діяльності.

Основні результати розділу викладені в публікаціях [41; 46; 49; 50; 51; 54].

РОЗДІЛ 2

МЕТОДИЧНІ ОСНОВИ ПРАВОВОЇ ПІДГОТОВКИ УЧНІВ ПРОФЕСІЙНО-ТЕХНІЧНИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ

2.1. Модель правової підготовки учнів професійно-технічних навчальних закладів

Метод моделювання широко розповсюджений у сучасних науково-педагогічних дослідженнях. Моделювання належить до теоретичних методів, що мають на меті дослідження структурних механізмів педагогічного процесу, логічних залежностей педагогічних явищ тощо. Моделювання передбачає створення моделі як спрощеної копії реального педагогічного об'єкта, що досліджується, виконуючи ілюстративну, евристичну, прогностичну, перетворювальну функції. Проте, за твердженням В. Краєвського, навіть найбільш досконала модель не може повністю передати всю сукупність закономірностей свідомої, соціально зумовленої діяльності людини, адже модель – це лише результат абстрактного узагальнення особистісного досвіду [153, с. 268].

Модель, як й інші способи абстрагування, дає можливість виокремити і дослідити зв'язки чи відношення, які досліджуються [294, с. 59]. Вміння відмовитися від розгляду другорядних у певному аспекті сторін явища, зосереджуючи увагу на його суттєвих властивостях, є важливим завданням будь-якого дослідження і моделювання. Однак, найголовніше полягає в тому, що модель дозволяє перенести виявлені відношення на ізоморфні зв'язки в реальному об'єкті. Це означає, що головною функцією моделей у пізнанні є евристична: «саме цією функцією виправдовується тимчасове переключення з реального об'єкту на допоміжний (модель)» [203, с. 67]. Згідно з іншою точкою зору, модель – це, перш за все, засіб виділення інформаційно-синтактичної сторони теорії, тобто інформації про способи встановлення логічного зв'язку [6, с. 55]. Модель містить найбільш істотні параметри об'єкта, що досліджується. Вона абстрагується від неістотного, другорядного. За допомогою моделі сторони

об'єкта, що вивчаються, виділяються і узагальнюються, а характерні для моделі функції аналізу та синтезу дозволяють дослідити об'єкт по частинах, і згодом об'єднати розрізнені дані в єдине ціле на основі закономірностей і логічного судження [294, с. 70]. Для моделей характерний більший чи менший ступінь формалізації, тобто перехід від окремих випадків до загальних закономірностей, що лежать в їх основі.

Розглянемо моделювання професійної та правової підготовки фахівців. Оскільки структура будь-якого процесу – це не лише його складові, а й зв'язки між ними та цілісні системні властивості процесу, то всі елементи процесу навчання майбутніх фахівців у ПТНЗ ми розглядали у взаємозв'язках і взаємодії. Для побудови моделі необхідно визначити структуру професійно-правової підготовки учнів ПТНЗ. На наш погляд, вона містить такі компоненти:

- мотиваційно-цільовий;
- когнітивно-змістовий;
- діяльнісно-поведінковий;
- особистісно спрямований;
- компетентнісно-результативний.

Розглянемо їх детальніше.

1. Мотиваційно-цільовий компонент.

Цілеспрямованій діяльності людини передують співвіднесення потреб із можливостями, усвідомлення їх правомірності, попередня побудова розумно мотивованих дій. «Мотиваційна система особистості має соціально-детермінований характер, формується у процесі соціалізації індивіда і включає в якості компонентів потреби, інтереси, психологічні установки, ціннісні орієнтації, мотиви, цілі, волю. Мотивація поведінки особистості виступає як система внутрішньої саморегуляції, інтегруючими компонентами якої є свідомість і самосвідомість індивіда. У процесі сприятливої соціалізації особистості для формування її мотиваційної системи притаманна тенденція до посилення соціально-вольового рівня регуляції поведінки порівняно з імпульсивним рівнем регуляції» [98, с. 61].

Оскільки потреби є джерелом активності особистості та виявляються як стан, завдяки якому відбувається регулювання поведінки, вивчається питання мотивації – заради чого здійснюється вибір саме цих актів поведінки. Враховуючи те, що «мотиви безпосередньо включені в диспозиційну регуляцію, а механізм взаємозв'язку між різними елементами диспозиційної структури і ситуацією поведінки слід розглядати саме як механізм мотивації, який забезпечує доцільне управління поведінкою особистості, його саморегуляцію», суттєвим є формування у людини мотивуючих систем, під впливом яких визначаються вибір правомірної спрямованості поведінки, позиція особистості (ставлення до системи моральних і правових норм, правил поведінки визнаних в суспільстві) і, отже, формується свідомість людини [344, с. 31].

Формуванню правових знань і перетворенню їх у переконання сприяє висвітлення їх сутності в тісному зв'язку із загальнолюдськими моральними принципами. Так дослідники, вивчаючи проблему моральної мотивації свідомості та поведінки, підкреслюють, що впливовість, «призначення» моральної мотивації виявиться ширше, якщо її аналізувати із загальнофілософських, світоглядних позицій. І це закономірно, оскільки вона – один із реальних шляхів трансформації «морально-зовнішнього» у «внутрішнє». В індивідуальній свідомості це набуває специфічної форми непохитної, інтимно-особистісної моральної переконаності й доцільності, тобто проникнення змісту суспільних вимог у внутрішній, духовний світ людини. Показовим є те, що під час дослідження ставлення учнів ПТНЗ до предмета «Основи правових знань» значно збільшилося число тих, що можуть обґрунтувати зростання свого інтересу до його вивчення. Аналіз відповідей дав змогу зробити висновок, що в учнів сформувалися ціннісні мотиви щодо вивчення права, які можна класифікувати за напрямками, визначеними Н. Ткачовою [309]:

1. Усвідомлення значення права з погляду на його роль у всебічному розвитку та вдосконаленні особистості (навчально-пізнавальні мотиви).

2. Доцільність вивчення права, його норм для вирішення життєво важливих питань з метою задоволення особистих потреб (життєво-практичні мотиви).

3. Необхідність досягнення права для побудови правової держави, а, отже, для утвердження в житті добра і справедливості, запобігання і протистояння злу, правопорушенням – бажання вдосконалити світ (ціннісні, соціально-активні правові мотиви).

Мотиваційно-цільовий компонент характеризується ціннісними орієнтаціями (пізнавальні мотиви, потреби, інтерес), які визначають спрямованість особистості на діяльність. Він забезпечує готовність особистості до професійної діяльності, оскільки усвідомлена діяльність гарантує єдність мотивів результативного і процесуального характеру [187, с. 219-220]. Цей компонент є системотвірним для правової підготовки і визначає усвідомлення важливості та значущості правових знань. Він передбачає виявлення розуміння учнями цілей і завдань правової підготовки, усвідомлення ними значущості професійно-правових знань, наявність психологічної установки на вдосконалення професійно-правової компетентності.

Емоційно-вольова сфера, що визначає мотиви діяльності, може бути конкретизована у найбільш результативних формах розвитку пізнавальної активності. Ці форми орієнтовані на врахування вікових особливостей і передбачають перехід від зовнішньої зацікавленості до пізнавального інтересу й далі до пізнавальної активності. Однакові результати навчання можна досягти різноманітними способами, але лише зумовлені певним рівнем розвитку пізнавальної активності, вони здатні справді впливати на розвиток соціально-значущих якостей особистості [82, с. 25].

У педагогіці мотивація розглядається у зв'язку з формуванням в учнів позитивних мотивів і через них – позитивного ставлення до навчання. Інтерес, викликаний внутрішніми імпульсами, які спонукають людину до активної пізнавальної діяльності, спрямованої на засвоєння та успішне застосування знань, навичок і вмінь. Рушійна сила освітнього процесу – інтерес (мотивація) – забезпечує увагу до змісту освіти і способів її здобування.

У процесі професійно-правової підготовки важливо постійно діагностувати ставлення учнів ПТНЗ до обраної професії та рівень усвідомлення ними ролі

правових знань в успішній трудовій діяльності з метою окреслення системи мотивів, які визначають позитивне чи негативне ставлення до формування правової компетентності. Оскільки успішність правової підготовки, а в майбутньому коректного застосування правових знань у професійній діяльності, зумовлюється системою цих мотивів, важливою для формування мотиваційно-цільового компонента правової підготовки учнів ПТНЗ є діагностика їхніх професійно-правових інтересів і ставлення до правових аспектів обраної професії.

У процесі освіти відбувається поєднання особистого досвіду зростаючої людини із соціальним, відображеним і закріпленим в наукових поняттях, що поступово диференціюються, конкретизуються і збагачуються змістом. Інший елемент цього процесу – рефлексія – необхідний для подолання особистістю інертності спочатку чуттєвого сприйняття, уявлень, а потім суджень і, нарешті, самих методів пізнання процесу мислення [330, с. 15].

Мотиваційно-цільовий компонент визначає розумову активність і робить її особистісно значущою діяльністю. До спонук розумової активності належать усвідомлені потреби, пізнавальні мотиви, стійкий інтерес і почуття та емоційність у ставленні до правових знань. Він характеризує сформованість емоційно-спонукальних чинників пізнавальної активності, ставлення до навчання, прагнення до засвоєння нових знань і способів пізнавальної діяльності. Критеріями мотиваційного компоненту є інтерес, активність, пізнавальна мотивація, а також орієнтація на кінцеві результати і власні можливості, прагнення до самореалізації, ступінь активності та самостійності розумової діяльності тощо.

2. Когнітивно-змістовий компонент.

Правова освіта базується на ідейно-політичних і моральних переконаннях, що пропагуються у суспільстві. Її фундаментальною складовою є правові знання, засвоєння яких має стати підґрунтям для вироблення в учнів ПТНЗ ставлення до права як до системи захисту інтересів людини. На основі правових знань формуються моделі правової поведінки і діяльності у правових ситуаціях, правова культура особистості.

Когнітивно-змістовий компонент правової підготовки включає систему провідних знань і способів учіння. Категорія «знання» є родовою стосовно різних його видів (буденне, частково наукове, філософське, навчальне), атрибутів (істинне, хибне) та модальностей (необхідне, ймовірне, обґрунтоване, неможливе). Як зазначає В. Гінецинський, формою існування знання є свідомість, а формування знань передбачає включення нових знань у структуру вже наявних (актуалізованих) знань. Закономірності, яким підпорядковується процес формування «знанневих структур» у найзагальнішій формі формулюється у логіці [72, с. 21].

Необхідно розрізнити наукове та навчальне знання, спираючись на ознаки, які характеризують знання взагалі. Буденне знання зводиться до констатації явищ та кореляції між ними, частково передбачає моменти, що взаємно виключаються, та може бути непослідовним й суперечливим. Наукове знання орієнтується на дослідження закономірностей, так чи інакше пов'язане з теоретичною формою відображення світу, всередині складно розчленоване та багатократно опосередковане. Знання, гностичний образ, набуває статусу наукового, коли воно включене у складну опосередковану систему обґрунтувань. Знанням є не будь-які когнітивні образи, а лише співвіднесені з певним предметним різноманіттям [72, с. 7].

Дослідження з когнітивної психології щодо процесів засвоєння знань і перероблення інформації людським мозком виявили особливі психічні утворення – когнітивні структури, які беруть участь в її прийманні, перетворенні та збереженні. Когнітивна структура відображає особливості процесу пізнання, тобто організацію знань суб'єктом. Досліджуючи психологію підлітків, Л. Виготський зробив висновок, що всі зміни у їхньому мисленні групуються навколо понять. Формування понятійного мислення змінює зв'язки між окремими пізнавальними функціями. Ці зв'язки і підпорядкування нижчих рівнів пізнавальної активності вищим визначаються роботою узагальнюючого мислення, яке допомагає одержати знання про світ [69]. Таким чином, найбільш розвиненою структурою узагальнення, яка організує пізнавальну сферу людини, є поняття.

Когнітивно-змістовий компонент відображає наявний рівень теоретичних знань та практичних умінь і навичок. До теоретичних правових знань належать: правові поняття, терміни, юридичні факти, сфера суспільних відносин, нормативна база, теоретичні положення та певні психологічні категорії юриспруденції. Ці знання інтегрують комплекс умінь і навичок, необхідний майбутнім кваліфікованим робітникам у професійній діяльності (аналіз правових джерел і ситуацій, оцінювання правових і протиправних дій, процесуальні процедури, риторика тощо); регулюють правову поведінку, відображають ступінь моральної зрілості особистості та її життєвий досвід [290].

Як свідчать спостереження нині процесі правової підготовки недостатньо реалізується дидактична мета щодо розвитку інтелектуальних можливостей учнів ПТНЗ. Причина вбачаємо у неузгодженості психологічних теорій інтелекту з освітньою практикою. Кожний учень має свій інтелектуальний досвід, що й визначає характер його когнітивної діяльності. Зважаючи на це, під час добору змісту предмету «Основи правових знань» потрібно враховувати психологічні принципи узгодженості психологічних механізмів розумової діяльності учнів із практикою навчання, а також орієнтації навчання на підвищення індивідуальних психологічних ресурсів.

Більш активному засвоєнню правничих дисциплін сприяє перенесення домінанти під час їх вивчення на процесуальний бік. Прихильники такого підходу пропонують більше зосереджувати увагу на реалізації різних правових норм на практиці. Саме від викладача залежить добір і конструювання знаннєвого матеріалу таким чином, щоб спонукати майбутніх фахівців до пізнання, розширення і збагачення особистості правовими знаннями [90, с. 56].

Зазначимо, що когнітивно-змістовий компонент правової підготовки взаємопов'язаний з мотиваційно-цільовим. Психолого-педагогічні аспекти цього зв'язку відображають сприймання й осмислення навчального матеріалу, узагальнення на основі власного досвіду та логічного мислення, закріплення в пам'яті та застосування одержаних знань у практичній діяльності, що ґрунтується на природній потребі учнів до навчання з метою збагачення власного досвіду,

виявлення цікавості до навчального процесу, формування мотивів до навчання та врахування емоційного стану учня [288, с. 61]. Завдяки розвинутій мотивації щодо розвитку правової компетентності учні краще опановують правничі знання і поглиблюють їх, усвідомлюючи їх роль у своїй майбутній професійній діяльності.

Критеріями когнітивно-змістового компонента є основні параметри знань: усвідомленість, ґрунтовність, системність, доступність тощо. Вони виявляються в уміннях добирати й опрацьовувати професійно й особистісно значущу правничу інформацію, систематизувати її, а також відображають ступінь теоретичної підготовленості майбутніх фахівців у галузі основ правових знань.

3. Діяльнісно-поведінковий компонент.

Підхід до процесу навчання як до діяльності ставить вимогу перегляду поглядів на знання й уміння, їхню роль і співвідношення. Знання й уміння чи дії учня розглядаються тепер не у протиставленні один одному, а в єдності. Встановлено, що знань можна навчитися, лише оперуючи ними. Це зумовлено тим, що засвоєння знань відбувається одночасно з опануванням способів дії з ними. Будь-яке навчання основ наук є водночас і навчанням відповідних розумових дій, а формування розумової дії неможливе без засвоєння певних знань. При цьому первинними з погляду мети навчання є дії, і це вимагає перегляду змісту навчання. Його має складати не задана система знань (ідеї, теорії, інша наукова інформація) та їх засвоєння, як вважає традиційна педагогіка, а задана система дій разом із знаннями, що забезпечують її опанування. Діалектичне розуміння системи тут полягає в тому, що «набути знання» означає виконати з їх допомогою певну діяльність. Якщо ставити знання попереду діяльності, то ці знання будуть безпредметними і, фактично, їх засвоїти неможливо, а можна лише запам'ятати. Тому первинними щодо цілей навчання є діяльність і дії [177]. Знати – означає не лише пам'ятати певні відомості, а виконувати певну діяльність, пов'язану з цими знаннями. Таким чином, знання стають не метою навчання, а його засобом. Вони засвоюються для того, щоб оперувати ними, застосовувати на практиці, виконувати за їх допомогою певну діяльність.

Зважаючи на викладене, можна простежити взаємозв'язок між когнітивно-змістовим, мотиваційно-цільовим і діяльнісно-поведінковим компонентами правової підготовки. Він виявляється у тому, що діяльність учня щодо засвоєння професійно-правових знань на основі становлення системи його ціннісних орієнтацій впливає на розвиток і вдосконалення його особистісних якостей, необхідних для продуктивної майбутньої професійної діяльності. Це дає підстави зробити висновок, що під час навчального процесу відбувається засвоєння та особистісна інтерпретація кожним учнем теоретичних положень правознавства та способів їх ефективного застосування в особистому житті а професійній діяльності. Тому оптимальним шляхом формування професійно-правових знань, вмінь і навичок є залучення учнів ПТНЗ до активної діяльності у процесі правової підготовки.

4. Особистісно спрямований компонент.

У процесі вивчення різних підходів до формування та розвитку особистості слід урахувати співвідношення особистості та процесу діяльності, зокрема, професійної. У системі професійної діяльності особливе значення має завдання активізації розвитку та саморозвитку особистості.

У психолого-педагогічних джерелах особистість визначається як: певне поєднання психічних властивостей: спрямованості (потреби, мотиви, інтереси, світогляд, переконання тощо), рис темпераменту, характеру, здібностей, особливостей психічних процесів (С. Гончаренка [77, с. 243]); організоване існування психіки людини, яка становить цілісність, здатну до саморозвитку, самовизначення, свідомої, предметної діяльності, саморегуляції та має свій унікальний і неповторний внутрішній світ (С. Максименко [171, с. 28-31]). Особистість виявляється у трьох репрезентаціях: як відносно стійка сукупність інтраіндивідуальних якостей (психічні властивості, мотиви, спрямованість, характер); як включеність у міжособистісний простір (ставлення до іншого); як ідеальна представленість у життєдіяльності інших людей [169, с. 320-321]. У нашому дослідженні ми спиралися на структуру особистості як суб'єкта міжособистісних відносин (В. Петровський). Система суспільних стосунків, у яку

включена кожна людина протягом усього життя, формує її суб'єктивні ставлення до всіх явищ дійсності. Ця система ставлень людини до навколишнього світу й до самої себе є найбільш специфічною характеристикою особистості [268, с. 158]. Найвищий ступінь розвитку особистості та її ставлень визначається рівнем свідомого ставлення до навколишнього світу та до себе. Головним і визначальним для особистості є її ставлення до людей у міжособистісних стосунках.

У психології поширеним є поняття «професійне становлення особистості». За А. Марковою, узагальнена психологічна характеристика цього процесу виглядає таким чином: фахівець з високим рівнем підготовки, який свідомо змінює себе в праці; має своє індивідуальне призначення; стимулює суспільний інтерес до результатів своєї професійної діяльності й підвищує престиж своєї професії в суспільстві [173]. У сучасному світі проблема становлення професіонала – це, передусім, проблема особистісного і соціального розвитку майбутнього фахівця як суб'єкта соціального впливу. Розвиток особистісного визначає вибір і підготовку до професії, і, водночас, сам цей вибір і розвиток професійної діяльності визначає стратегію розвитку особистості.

Проблема правової поведінки, попри її різнобічне вивчення з позицій соціології, філософії, кримінології, юридичної психології, багато в чому ще залишається недостатньо вивченою. Зростання кількості різних правопорушень, їхнє якісне оновлення у зв'язку з ринковими перетвореннями в українському суспільстві стають могутнім поштовхом до перегляду багатьох соціально-правових явищ, які раніше були точкою відліку у визначенні поняття правослухняної або правомірної поведінки. У суспільстві відбулися настільки глибокі перетворення, що те, що раніше вважалося протиправним, сьогодні вже визначається як правомірне, а те, що було ще кілька років тому правовим – стало розглядатися як антисоціальне або навіть злочинне. Поза сумнівом, усе це не могло не позначитись і на детермінації правомірної поведінки особистості.

Проаналізовані підходи дали змогу зробити теоретичне узагальнення щодо визначення правової поведінки особистості у соціально-психологічному вимірі. Правова, просоціальна поведінка особистості значною мірою залежить від

постійних і сильних зовнішніх впливів і внутрішнього сприйняття нею певних соціально-правових категорій, що превалюють у суспільстві. Вона залежить від суспільно-моральних чинників, які визначають, що є просоціальною та доброю поведінкою, а, що – антисоціальною та поганою поведінкою.

Особистість, яка дотримується соціально-правових норм, діє на підставі засвоєних правових і моральних приписів, включених до її системи цінностей. Вона спроможна усвідомлювати особистісний вибір і нести за нього відповідальність. І чим більше її цінності, позиції, установки співпадають із цінностями соціального середовища, тим вище її рівень соціально-нормативного включення. Просоціальна поведінка особистості має визначальними критеріями так звані норми соціальної відповідальності, взаємності та соціальної справедливості. У процесі соціалізації люди засвоюють вказані соціальні норми та починають поводитися відповідно до них. Проте не завжди люди відтворюють у своїй поведінці зазначений формат, оскільки змушені диференціювати свої відносини з оточуючими. Такі риси характеру, як екстравертованість, сильна емоційність, високий психотизм, прямо корелюють з антисоціальною поведінкою, і тому особистість, яка виявляє такі риси, має певні труднощі у просоціальній адаптації.

Суперечливі процеси, які відбуваються у всіх сферах суспільного життя України, значною мірою впливають на стан правослухняності її громадян. Особливо такий вплив позначається на молоді яка на переломному етапі розвитку українського суспільства гостро відчуває масові негативні явища, які істотно вплинули на загальний рівень прийняття соціально-правових норм і спричинили зростання антисоціальних проявів у молодіжному середовищі. Віковий період, на який припадають роки навчання молодих людей у ПТНЗ, характеризується тим, що саме в цей час хлопці та дівчата усвідомлюють можливі суперечності між різними моральними переконаннями, роблять узагальнення та формують власну думку про те, що є просоціальним, а що антисоціальним.

Істинною метою навчання сьогодні має стати не просто засвоєння знань, формування вмінь, навичок, а розвиток мисленнєвої діяльності особистості та її

творчого потенціалу. Перехід від традиційної (суб'єктно-об'єктної) до інноваційної (особистісно орієнтованої) парадигми навчання висуває принципово нові вимоги, оскільки лише творча особистість і компетентність здатні привести до оновлення сучасної освіти [21].

Особистісно спрямований компонент правової підготовки учнів ПТНЗ характеризує сформованість їхніх якостей, що виявляються і розвиваються в пізнавальній активності у процесі вивчення правознавчих предметів. Зв'язок з іншими компонентами правової підготовки виявляється в тому, що він є підґрунтям для навчально-пізнавальної діяльності майбутніх фахівців як цілісної системи, що спирається на комплекс цінностей, індивідуальних мотивів, потреб особистості у професійно-правовому саморозвитку.

5. Компетентнісно-результативний компонент.

Державні стандарти професійно-технічної освіти, що зараз діють в Україні, засновані переважно на кваліфікаційній моделі фахівця, яка жорстко прив'язана до об'єкту та предмету праці. Водночас, сучасна європейська освіта характеризується посиленням практико-орієнтованого змісту професійного навчання, переходом від кваліфікаційної моделі до компетентнісної. Саме компетентнісний підхід, як показує світова практика, може забезпечити підготовку висококваліфікованих конкурентоспроможних робітничих кадрів, здатних до ефективної самореалізації у професійній діяльності» [174, с. 3]. Тому нові стандарти профтехосвіти мають будуватися на компетентнісному підході.

Компетентність невіддільна від діяльності, у процесі якої людина свідомо мобілізує свої ресурси, й оцінити її можна лише через діяльність. Вона формується як особистісна властивість, яка існує до виникнення будь-якої конкретної виробничої ситуації, а з виникненням реалізується адекватно її вимогам. Компетентність передбачає евристичність (здатність особистості програмувати, досліджувати, знаходити рішення), стратегічність (здатність комбінувати комплекс процедур і рішень залежно від мети), винахідливість (здатність здійснювати нові комбінації елементів) тощо.

Сучасне суспільство потребує фахівців, здатних не лише творчо використовувати набуті знання, а й самостійно здобувати і застосовувати їх у складних і несподіваних ситуаціях, ставити завдання і знаходити оптимальні шляхи їх вирішення [280, с. 29]. Однією з характерних рис професійної компетентності людини є підвищення ролі суб'єкта в соціальних перетвореннях, здатного не лише діяти всередині певної соціальної структури, а й змінювати її, вдосконалювати, розуміти динаміку процесів розвитку.

Щоб сформувати в учнів ПТНЗ професійно-правову компетентність, процес правової підготовки має бути: проблемно орієнтованим і професійно спрямованим (передбачати вирішення правничих проблем, які можуть виникнути у професійній діяльності); накопичувально-трансформаційним (коли набуті обсяги знань можуть бути адаптовані та використані в конкретних умовах трудової діяльності й нестандартних ситуаціях); активно-пізнавальним (спрямованим на максимальний розвиток когнітивних і творчих здібностей, формування вмінь активно використовувати отримані правові знання в особистому і професійному житті); мотивованим щодо важливості та необхідності засвоєння правових знань, навичок, поведінкових стратегій завдяки правильно поставленим цілям та оцінкам досягнутих результатів. Також він має враховувати всі складові правової компетентності: правничі знання і навички, переконання, цінності й настанови, правові відносини; здійснюватися за допомогою використання інноваційних методів навчання з метою стимулювання пізнавальних інтересів і розвитку творчих здібностей, а також формування постійної потреби і схильності до самостійної роботи над розвитком правової компетентності, пошуку нових знань як умови професійно-правового самовдосконалення і нарощування інтелектуального капіталу [156].

Усі компоненти правової підготовки складають квінтесенцію розробленої моделі. Якість моделювання, тобто відповідність моделі дійсності та її прогностичність і валідність, визначається вихідними теоріями та гіпотезами, які, визначають дослідницьке поле моделі. Оскільки педагогічна модель, зазвичай, описує властивість системи, то про її якість можна говорити, якщо прогнозований

результат із наперед заданою точністю збігається з реальним об'єктом моделювання. Для дослідження педагогічних явищ і процесів найчастіше використовують динамічні моделі, до складу яких входять як елементи структури явища, так і його функціонування. Модель правової підготовки учнів ПТНЗ створювалася з урахуванням того, що, з одного боку, вона сама є складною системою професійно-правової підготовки майбутніх кваліфікованих робітників, а з іншого – складовою більш широких систем, зокрема, професійної освіти. Цілісний розгляд системи формування правової компетентності учнів ПТНЗ на основі викладених вище положень потребує виділення конкретних компонентів моделі з відповідним ступенем абстрагування.

Модель правової підготовки учнів ПТНЗ (рис. 2.1) відображає розгорнутий у часі педагогічний процес, побудований на засадах цілісного підходу до розвитку правової особистості як вищої цінності й мети педагогічної діяльності, що реалізується шляхом раціонального поєднання ефективних освітніх технологій і природного прагнення особистості до саморозвитку та самореалізації.

Ми враховували основні принципи моделювання, а саме: наочність, визначеність, об'єктивність, які значною мірою відображають не лише можливості та тип моделі, а й її функції в освітньому процесі та психолого-педагогічному дослідженні. За їх дотримання «спостереження, як метод наукового дослідження, дозволяє об'єднати емпіричне і теоретичне в педагогічному дослідженні» [185, с. 8], тобто поєднувати під час вивчення педагогічного об'єкта пряме спостереження, факти, експеримент (емпіричний рівень дослідження) з побудовою логічних конструкцій і наукових абстракцій (теоретичний рівень дослідження).

Компоненти моделі конструювалися на основі провідних чинників впливу (затребуваність правових знань і вмінь у майбутній професійній діяльності кваліфікованих робітників, готовність випускників до застосування правових знань, кваліфікація педагогічних працівників ПТНЗ, можливості навчального закладу тощо).

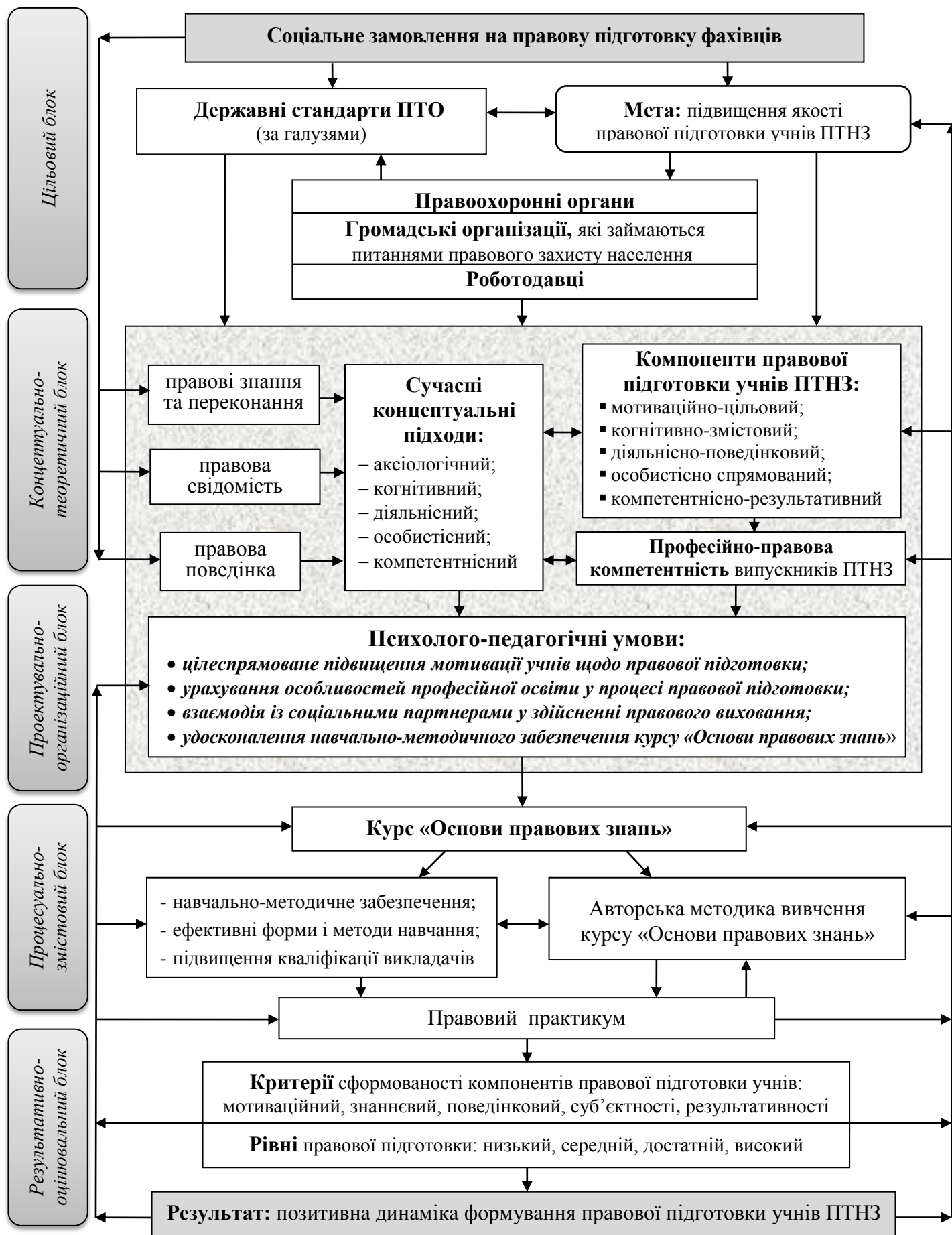

Рис. 2.1. Модель правової підготовки учнів ПТНЗ

Проектовані структурні та функціональні зміни компонентів системи правової підготовки спрямовані як на формування професійно орієнтованих компетентностей і розвиток професійно значущих якостей особистості, так і на формування професійно-правової компетентності майбутніх кваліфікованих робітників. Модель враховує необхідність переходу до нових підходів, організаційних форм, змісту і технологій навчання, що забезпечує його постійну модифікацію. Гнучке структурування правової підготовки дозволяє учням підвищити рівень правових знань. У моделі правової підготовки учнів ПТНЗ враховано також вплив зовнішніх чинників (державний стандарт, соціальне замовлення). Вона передбачає також контроль і систему зворотного зв'язку для коригування проміжних результатів.

Розроблена модель правової підготовки учнів ПТНЗ містить такі блоки: цільовий, концептуально-теоретичний, проектувально-організаційний, процесуально-змістовий і результативно-оцінювальний.

Цільовий блок моделі правової підготовки учнів ПТНЗ на основі вимог суспільства до правової компетентності фахівців і Державних стандартів професійно-технічної освіти охоплює: мету – підвищення якості правової підготовки учнів ПТНЗ і триєдине завдання – освітнє (оволодіння теоретичними основами правових знань, методологічним, теоретичним і прикладним змістом правової підготовки; вироблення правових умінь і навичок; формування професійно-правової компетентності); розвивальне (розвиток загальної та правової культури учнів); виховне (виховання морально-правових якостей особистості, активної життєвої позиції тощо) [266, с. 217].

Концептуально-теоретичний блок моделі правової підготовки учнів ПТНЗ ґрунтується на методологічних підходах: аксіологічному, когнітивному, діяльнісному, особистісному і компетентнісному. Важливими домінантами, що впливали на проектування нашої моделі, є теоретичні засади правової підготовки та ключові поняття: правові знання і переконання, правова свідомість, правова поведінка. На їх основі визначені компоненти правової підготовки майбутніх кваліфікованих робітників – мотиваційно-цільовий, когнітивно-змістовий,

діяльнісно-поведінковий, особистісно спрямований і компетенісно-результативний, для кожного з яких розроблені критерії їх сформованості.

В основу *проектувально-організаційного блоку* покладені психолого-педагогічні умови реалізації нашої моделі, які відображають ресурси та першочергові чинники, що позитивно впливають на взаємодію елементів системи правової підготовки, підтримуючи оптимальну організацію навчально-виховного процесу у ПТНЗ: забезпечення позитивної психологічної атмосфери під час правової підготовки учнів з урахуванням особливостей навчально-виховного процесу ПТНЗ; розвиток критичного мислення учнів у процесі професійно орієнтованої правової підготовки; взаємодія із соціальними партнерами (правоохоронними органами, громадськими організаціями, роботодавцями тощо) у здійсненні правової підготовки; удосконалення навчально-методичного забезпечення курсу «Основи правових знань» з урахуванням специфіки професійної підготовки кваліфікованих робітників. Визначені психолого-педагогічні умови (див. підрозд. 2.2), займають центральне місце у моделі правової підготовки учнів ПТНЗ.

Процесуально-змістовий блок моделі визначає цілеспрямований характер процесу правової підготовки майбутніх фахівців і детермінується навчальним планом, навчальною програмою і навчально-методичним забезпеченням. Зміст правової підготовки учнів проектується з урахуванням соціальних, дидактичних, психологічних вимог до правової компетентності учнів і вимог до їхніх особистісних і професійних якостей. Він ґрунтується на системному підході, передбачає дотримання загальнодидактичних принципів формування змісту освіти (загальноосвітній характер, гуманістична й гуманітарно-етична спрямованість, зв'язок матеріалу з розвитком суспільства, основотвірний і розвивальний характер, інтегративність, врахування вікових, освітніх і професійних особливостей, естетичних аспектів змісту), специфічних принципів формування змісту професійної підготовки (співвіднесення з рівнем сучасної науки, єдність і протилежність логіки науки і навчального предмета, зв'язок професії з наукою, відповідність вимогам до професії тощо).

Процесуально-змістовий блок відображає інтерактивну взаємодію учнів і викладачів, застосування новітніх освітніх технологій. Цей блок пов'язаний також із вибором системи організаційних форм і методів правової підготовки майбутніх фахівців. Центральною його ланкою є упровадження розробленого навчально-методичного забезпечення курсу «Основи правових знань», яке містить методіку організації навчально-пізнавальної діяльності учнів на уроках правознавства; комплекс організаційних форм і методів; рекомендації щодо підготовки викладачів до викладання професійно спрямованого курсу «Основи правових знань» із правовим практикумом.

Результативно-оцінювальний блок моделі відображає вимоги до якості професійно-правової підготовки учнів ПТНЗ, визначені Державним стандартом професійно-технічної освіти та іншими нормативними документами. Цей блок пов'язаний із створенням діагностичного апарату, який дозволяє визначити рівень правової підготовки майбутніх кваліфікованих робітників та простежити її динаміку під час упровадження інновацій.

Апробація моделі правової підготовки учнів ПТНЗ показала доцільність її використання, а саме: підвищення пізнавальної активності учнів, поглиблення їхнього інтересу до вивчення правознавчих дисциплін. Наслідком упровадження моделі є позитивна динаміка правової підготовки учнів ПТНЗ, що підтверджено в третьому розділі роботи.

2.2. Психолого-педагогічні умови правової підготовки учнів професійно-технічних навчальних закладів

Педагогічні умови – це спеціально спроектовані та реалізовані системотвірні чинники, що впливають на зовнішні та внутрішні обставини освітнього процесу та особистісні характеристики його учасників, забезпечуючи цілісність навчання й виховання відповідно до вимог суспільства та Державних стандартів освіти. Їх застосування сприяє всебічному розвитку особистості учнів, виявленню її творчих здібностей, урахуванню потреб і формуванню

професійно важливих якостей, базових і професійних компетентностей [165, с. 63].

Відповідно до різних сфер реалізації, а також аспектів освітньої діяльності розрізняють різні типи умов. Зокрема М. Козяр та І. Козловська розглядають умови ефективного функціонування освітнього процесу: навчально-матеріальні, навчально-гігієнічні, морально-психологічні [134, с. 202]. У психології «умову» розуміють як сукупність явищ зовнішнього та внутрішнього середовища, що вірогідно впливають на розвиток конкретного явища, яке опосередковується активністю особистості чи певної групи [145]. Як значущі психологічні умови розглядають мотиви, спрямованість, інтереси, нахили, загальні й особливі здібності індивіда, обставини виховання і навчання, організації навчального і професійного середовища, доступ до культурних цінностей, стан соціального оточення тощо [174, с. 70]. Водночас, дієві умови формування та розвитку особистості треба шукати не лише зовні, а й у самій особистості. За С. Рубінштейном, зовнішні умови впливають на розвиток людини опосередковано через внутрішні, суб'єктні умови, які створює вона сама [267, с. 251]. Внутрішні умови тут виступають як причини (саморозвиток, саморух, рушійні сили, джерела розвитку є в самому процесі розвитку як його внутрішні причини), а зовнішні – як обставини [267, с. 289-290].

Психолого-педагогічні умови забезпечують необхідні педагогічні заходи впливу на розвиток особистості суб'єктів навчального процесу. Науковці розглядають їх як: сукупність можливостей освітнього та матеріально-просторового середовища, використання яких сприяє підвищенню ефективності освітнього процесу; комплекс заходів і чинників впливу, спрямованих на розвиток особистості суб'єктів освітньої системи, що забезпечує успішне вирішення завдань цілісного навчання і професійної підготовки. Виходячи з цього, у психолого-педагогічних умовах виокремлюють, з одного боку, зовнішні впливи (середовище, діяльність, можливості й обставини процесу навчання), що сприяють ефективному досягненню мети, з іншого - активність самих учнів [174, с. 70]. Реалізація психолого-педагогічних умов передбачає вдосконалення

конкретних характеристик навчання, виховання й розвитку особистості, тобто вплив на особистісний аспект освітньої системи. Тому сукупність психолого-педагогічних умов добирається з урахуванням необхідних особистісних якостей, визначених у кваліфікаційній характеристиці фахівця (випускника) [165, с. 42].

На наш погляд, психолого-педагогічні умови мають сприяти формуванню правової свідомості, правового критичного мислення, усвідомленню майбутніми фахівцями важливості та цінності права в особистому житті та професійній діяльності. Оволодіння фахівцями необхідним обсягом правових знань у нерозривному зв'язку із системою моральних цінностей, етичних правил поведінки є запорукою виховання правослужняної особистості, яка чітко дотримується норм права та досконало знає свої обов'язки [93, с. 92].

Передумовою якісної правової підготовки є, безперечно, використання й адаптація світового та кращого вітчизняного досвіду правової підготовки фахівців (підрозд. 1.2), що зумовлює розроблення, впровадження та застосування нових концептуальних підходів, оновлення змісту, пошук більш досконалих організаційних форм і методів вивчення правознавчих предметів, а також взаємодію із соціальними партнерами. Під соціальним партнерством у професійній освіті мають на увазі сукупність взаємин організаційного, освітнього, економічного тощо характеру між закладами освіти та суб'єктами ринку праці, органами влади й управління щодо забезпечення цілеспрямованої політики у формуванні та розвитку трудових ресурсів на основі єдності соціально-економічних інтересів. До суб'єктів партнерства належать навчальні заклади, роботодавці, профспілки та інші громадські об'єднання, служби зайнятості населення, органи законодавчої та виконавчої влади різних рівнів [255, с. 322].

Детально вивчивши науково-педагогічну літературу та практику правового навчання майбутніх фахівців ми обґрунтували такі психолого-педагогічні умови правової підготовки учнів професійно-технічних навчальних закладів:

- цілеспрямоване підвищення мотивації учнів щодо правової підготовки;
- урахування особливостей професійної освіти у процесі правової підготовки;

- взаємодія із соціальними партнерами (правоохоронними органами, органами місцевого самоврядування, громадськими організаціями, роботодавцями тощо) у здійсненні правового виховання;
- удосконалення навчально-методичного забезпечення курсу «Основи правових знань» відповідно до профілю професійної підготовки кваліфікованих робітників.

Розглянемо ці умови більш детально.

1. Цілеспрямоване підвищення мотивації учнів щодо правової підготовки.

На думку В. Кузнєцова, інтегральною характеристикою права є: інформаційна структура будь-якої правової системи, що виражає кількість і складність правових норм. Ця складність детермінує труднощі викладання права для викладачів та учнів [158, с. 125]. Кожен викладач має творчо підходити до пошуку засобів і способів урізноманітнення занять, підвищення їх ефективності, щоб забезпечити якісну правову підготовку випускників ПТНЗ.

Ефективність будь-якої діяльності, а навчальної чи не найбільше, залежить від стимулюючого впливу, тобто мотивації. Закон Йеркса-Додсона встановлює залежність активності людини та ефективності її діяльності від сили мотивації. За цим законом, чим вищою є сила мотивації, тим вищою буде результативність діяльності. Водночас, існує певний рівень мотивації, який забезпечує найвищу продуктивність праці, але подальше зростання мотивації не підвищує (а іноді знижує) продуктивність [80, с. 12-14].

Мотивація розглядається як процес утворення, формування мотивів. Водночас термін «мотивація» охоплює велике коло детермінант людської діяльності, які беруть участь в її виникненні, розвитку, корекції, досягненні мети, оцінки динаміки і кінцевого результату з погляду об'єктивної та особистої значущості. Він також окреслює сукупність (систему) спонукальних чинників, які детермінують активність, поведінку особистості. Проте мотивація характеризує процес стимулювання і підтримки поведінкової активності на певному рівні. Виникнення, протяжність, тривалість і стійкість активності, поведінки,

спрямованості діяльності, припинення її після досягнення цілей, перебудова і налаштування на майбутню діяльність (події, поведінку), підвищення ефективності, – все це вимагає мотиваційного пояснення. Адже мотиви зумовлюють міру прояву й спрямованості активності особистості. Спонукальна функція мотивації детермінується потребами, інтересами, мотивами, цілями, цінностями, орієнтирами та іншими чинниками, місце і роль яких змінюється у процесі навчальної діяльності.

З розвитком особистості учня його активність у навчальному процесі все більше самовизначається в домінувальному мотиві та самоструктурується діяльністю. Тобто особистість сама управляє власною активністю та керує своєю діяльністю. У зміст самоуправління діяльністю дослідники вкладають: усвідомлення своєї мотиваційної сфери; зіставлення її з важливими життєвими перспективами і сенсом життя; узгодження «ієрархії» мотивів на основі внутрішніх психофізіологічних особливостей і ресурсів; оволодіння психологічними і дидактичними способами формування своєї мотиваційної структури; спроможність бути достатньо незалежним від оточення й відстоювати свою мотивацію [331, с. 3].

Визначальним аспектом мотивації професійного навчання є правильне виявлення професійних інтересів і нахилів до адекватного вибору професії, які є важливими прогностичними чинниками задоволення роботою в майбутньому, досягнення успіхів у професійній діяльності.

Мотивація – це не лише сукупність внутрішніх і зовнішніх рушійних сил, які спонукають людину до діяльності, а й те, що окреслює межі та форми цієї діяльності, надає їй спрямованості, орієнтує на досягнення певної мети. У контексті нашого дослідження мотиваційний аспект правової підготовки фахівця відображає сформованість у нього внутрішньої мотивації досягнень кращих результатів у професійно-правовій сфері, а також його прагнення до самовдосконалення й особистісного зростання у професії; планування власного професійно-правового розвитку, ціннісне ставлення до правових відносин.

Проблема інтересу до навчання завжди була в полі зору педагогіки. Викладаючи навчальний предмет, педагог має використовувати засоби, які забезпечували б створення стійких інтересів, а для цього: всі правові інтереси потрібно виробляти, опираючись на природні інтереси і максимально враховуючи вікові особливості й індивідуальні якості учнів; навчальний курс має бути змістовним і привабливим, постійно спонукати учнів до самостійної діяльності. Джерелами пізнавального процесу є зміст навчального матеріалу, власна пізнавальна діяльність, відносини, які виникають у процесі навчання між його учасниками. Сама пізнавальна діяльність також є джерелом інтересу: її характер впливає на кінцевий результат – на якість набутих правових знань, умінь і навичок [79, с. 86]. Показником розвитку навчально-пізнавальної діяльності учнів у процесі правової підготовки є пізнавальна активність, яка, своєю чергою, формується на основі пізнавального інтересу до правознавства.

Пізнавальний інтерес відрізняється від споглядального активністю суб'єкта. Тому в розвитку інтересу до предмета не можна цілком покладатися на зміст матеріалу, що вивчається, оскільки це призводить до ситуативної зацікавленості. Якщо учні не залучені до активної діяльності, то матеріал будь-якого змісту викличе в них лише споглядальний інтерес до предмета. Тому ефективним педагогічним засобом формування пізнавальних інтересів учнів ПТНЗ у процесі правової підготовки вважаємо застосування різноманітних новітніх освітніх технологій (підрозд. 2.3, Додаток Б). Це не лише надає навчальному процесу більшої привабливості та динамічності, а й викликає в учнів задоволення від пізнавальної діяльності завдяки актуалізації відповідних мотивів.

Одним із важливих напрямів формування стійких пізнавальних інтересів учнів ПТНЗ є пробудження в них зацікавленості змістом навчального предмета, сприяння їхньому розумінню значущості матеріалу, що вивчається, для особистого життя і майбутньої професійної діяльності. Важливо також серед інтересів виділяти провідні та враховувати їх роль у формуванні пізнавального інтересу до правової підготовки.

Оскільки у професійній мотивації провідну роль відіграє позитивне ставлення до професії, то саме на інтересі до обраної професійної діяльності ґрунтується система мотивів навчання майбутніх фахівців у ПТНЗ. Передусім це інтелектуальні мотиви, тобто спонукання до одержання знань, вироблення вмінь і навичок із предмета, не задля оцінки, а для того, щоб використовувати їх у життєдіяльності, професійному розвитку. Безперечно, для учнів має значення одержання оцінки з предмету, однак це – утилітарний мотив, пов'язаний не з інтересом до навчального предмета, а з бажанням «бути кращим», не засмучувати батьків, отримати престижний диплом заради подальшої кар'єри. Важливими також є й емоційні та соціальні мотиви: зацікавлення самим процесом викладання предмета, спілкування з викладачем та одногрупниками, робота з літературними джерелами, участь у дискусіях, виконання різноманітних завдань творчого характеру.

Оскільки право належить до царини стосунків (регулює відносини між людьми), то у процесі викладання основ правових знань центральне місце належить організації ефективної взаємодії викладачів з учнями та реалізації моделей взаємодії у правовому полі життєдіяльності. Взаємодія – це безпосередня міжособистісна комунікація, важливою особливістю якої є здатність людини «приймати роль іншого», уявляти, як її сприймає співрозмовник і відповідно до ситуації конструювати власні дії.

Педагогічна взаємодія під час вивчення предмета «Основи правових знань» має спрямовуватися на формування в учнів системи професійно-правових цінностей, яка впливатиме на розвиток мотивації майбутніх кваліфікованих робітників щодо правової підготовки під час навчання у ПТНЗ, сприятиме формуванню пізнавального інтересу до правових знань і дасть змогу оперативно залучати учнів до спільної активної діяльності в освітньому процесі.

2. Урахування особливостей професійної освіти у процесі правової підготовки.

Ринок праці потребує висококомпетентних, конкурентоздатних фахівців, що закономірно актуалізує завдання підвищення якості їхньої підготовки, в тому

числі й правової, у ПТНЗ. Від конструктивного вирішення цього завдання залежить піднесення економіки України і статус нашої держави у світовому співтоваристві. Сучасні глобалізаційні процеси та інформатизація виробництва, утвердження нової особистісно орієнтованої парадигми освіти принципово змінюють характер та специфіку навчання майбутніх фахівців у системі профтехосвіти, впливають на визначення пріоритетів їхньої професійної підготовки. Це потребує урахування особливостей сучасної професійної освіти у процесі правової підготовки майбутніх фахівців [218]. Розглянемо їх у контексті правової підготовки майбутніх фахівців у закладах професійно-технічної освіти.

По-перше, освітній процес у ПТНЗ зорієнтований на отримання учнями конкретної професії, що впливає на утворення системи мотивів учнів, стимулює підвищення їхнього інтересу до професійно орієнтованих предметів і виробничого навчання. Урахування цієї особливості професійної освіти у процесі правової підготовки дозволить побудувати його таким чином, щоб цілеспрямовано підвищувати прагнення майбутніх фахівців щодо одержання правових знань, вироблення відповідних умінь, формування професійно-правової компетентності.

По-друге, навчання у закладах професійної освіти тісно пов'язане з практичною (виробничою) діяльністю учнів, що детерміновано загальною прикладною спрямованістю професійної підготовки, її орієнтацію на вироблення в учнів умінь застосовувати знання на практиці, забезпечення взаємозв'язку загальних цілей розумового розвитку і цілей формування професійного мислення учнів. У контексті нашого дослідження врахування цієї особливості відображає дидактичний принцип зв'язку теорії з практикою і вимагає проектування правової підготовки майбутніх фахівців із застосуванням прикладів із життя, опорою на особистий досвід учнів, актуалізації потреби знання правових норм стосовно їхньої професійної діяльності.

По-третє, режим навчального процесу у закладах професійно освіти передбачає чергування теоретичного навчання з виробничим, причому виробнича частка значно переважає. Відповідно до цієї особливості, процес правової

підготовки має бути практично спрямованим. Це дозволить учням ПТНЗ краще збагнути значущість правових знань для професійної діяльності та особистісного розвитку фахівця й громадянина, унаочнить безпосередні зв'язки між правовими знаннями і вміннями та їх використанням у професійно-правових ситуаціях, і таким чином сприятиме формуванню їхньої професійно-правової компетентності.

По-четверте, під час навчання у ПТНЗ учні одночасно отримують загальноосвітню та професійну підготовку, що зумовлює необхідність здійснювати навчальний процес на основі їх тісного взаємозв'язку та взаємозалежності. У процесі правової підготовки майбутніх фахівців ця особливість відображається у професійній спрямованості навчання суспільно-гуманітарних предметів, а також потребі реалізації міжпредметних зв'язків.

По-п'яте, особлива роль у професійній підготовці належить педагогічним працівникам ПТНЗ, які одночасно навчають професії, виховують учнів і є їхніми наставниками під час професійного становлення, що значно впливає на організацію освітнього процесу та визначає специфіку діяльності педагогічного колективу. Відповідно до проблематики нашого дослідження ця особливість професійної освіти має враховуватись у процесі підвищення кваліфікації викладачів правознавства, передбачати їхнє ознайомлення з оновленим змістом предмета, постійну співпрацю з викладачами загальнопрофесійних, професійно орієнтованих і загальноосвітніх предметів з метою формування взаємоузгодженої системи знань і вмінь з усіх навчальних предметів і цілісного уявлення про роль права у житті та професійній діяльності зокрема.

Оскільки майже всі сфери трудової діяльності орієнтовані на соціальний розвиток в умовах ринкових відносин, то потребують робітників, які поєднували б високу кваліфікацію з вміннями результативно взаємодіяти у межах закону та встановлених правових відносин. Спрямований на вироблення цих умінь курс «Основи правових знань» належить до соціально-гуманітарного блоку, а його найвиразніша специфіка виявляється в тому, що право (як предмет вивчення курсу) зорієнтоване не стільки на описування та пояснення соціального життя, скільки на його організацію та впорядкування. Результатом викладання має бути

міцне засвоєння знань, що перетворюються на переконання та вироблення вмінь, що перетворюються на компетентності. Для досягнення цієї мети пропонуємо використовувати такі методичні прийоми:

- проблемний виклад навчального матеріалу, де використовуються суперечності, що існують між науковим і суто життєвим розумінням норм права (наприклад, постановка проблемних запитань);

- тематичне інформування з питань права на початку уроку;

- використання на занятті логічних завдань, зміст яких може ґрунтуватися на прикладах із преси або художньої літератури;

- розв'язування правових задач, що передбачає умовне залучення учнів до правових ситуацій з усією їх складністю і суперечністю.

Слід зауважити, що залучення інформації з додаткової літератури сприяє розвитку самостійного мислення і почуття відповідальності учнів, формуванню у них ціннісного ставлення до правової підготовки. Майбутні фахівці мають усвідомлювати необхідність і важливість здобуття професії, прагнути актуалізувати свої інтелектуальні можливості у професійній діяльності, досягати успіху в ній, дотримуватись відповідних норм у професійно-правових стосунках. Аксіологічна сутність досягнення характеризується ціннісним ставленням людини до того, що викликає певні почуття, і чим сильніше ці почуття, тим більш значущими є відповідні цінності [271, с. 102]. Отже, усвідомлення майбутніми фахівцями особистісного смислу правової підготовки, внесення її в ієрархію системи власних цінностей сприяє покращенню якості професійної діяльності, зростанню їхньої відповідальності, формуванню обґрунтованого ставлення до суспільних правових відносин, що відображається у професійно-правовій компетентності учнів ПТНЗ.

Осмыслити і зрозуміти сенс права, зробити правознавство цікавим предметом для вивчення і розуміння потреби вміти його використовувати у фаховій діяльності допоможуть засоби донесення його до свідомості учнів на основі дидактичного принципу доступності. Це актуально в сучасному інформаційному суспільстві, де ключову роль відіграє інформація, яка великою

мірою впливає на результати людської діяльності. Проте, найважливішою рисою інформаційного суспільства та його вирішальним творчим чинником і головним суспільним ресурсом є людина. Тому важливо, щоб учні навчилися орієнтуватися в соціальній спрямованості правових установок, співвідносити правові норми з моральними постулатами суспільства, тобто вміли знаходити потрібну професійно-правову інформацію, коригувати й оцінювати її. Учити майбутніх фахівців розуміти життєві явища і осмислювати їх – вимога гуманістичної парадигми освіти, яка проголошує необхідною умовою якісної професійної підготовки формування в учнів критичного мислення [148, с. 32-34]. Критичне мислення є практично орієнтованим і ґрунтується на рефлексії стосовно власної розумової діяльності, умінні оперувати поняттями, судженнями, висновками, розвиток здібностей до аналітичної діяльності, а також оцінювати аналогічні можливості інших людей [292, с. 97–100].

У наш час інформаційного перенавантаження, неабияку роль у відборі потрібної інформації відіграє когнітивний підхід. Особливо це стосується правознавчих предметів, оскільки вони перенасичені законами, нормами, процедурами, приписами, що постійно змінюються, уточнюються, доповнюються, надто на перехідних етапах суспільного розвитку, що характерно для нашої держави. Чим вищий рівень критичності мислення, тим більше шансів має людина якісно спрогнозувати наслідки, які може викликати той чи інший вид правової інформації.

Спираючись на викладене, зазначимо, що формування правової свідомості, відповідальності, професійно-правової компетентності майбутніх фахівців у процесі професійно орієнтованої правової підготовки потребує ретельного добору інформації, яка готує учнів до свідомого сприйняття правових ситуацій, що виникають на робочому місці та в повсякденному житті. Не сприймаючи «на віру» бурхливий потік правової інформації, вони забезпечують себе не лише від «зайвої» інформації, а й від небажаного типу поведінки, стосовно сумнівних пропозицій і неординарних подій. Тобто, правосвідома людина з розвинутим почуттям відповідальності та критичним мисленням менш підвладна

маніпулятивним впливам як з боку окремої особи, так і з боку інших соціальних груп, засобів ЗМІ тощо. Викладач правознавства може з успіхом застосовувати методику «прищеплення» учням навичок критично мислити, особливо, коли розглядається правова норма, яка стосується як суспільства, так і конкретної особистості.

При цьому можна звернутися до такої схеми-прийому розвитку в учнів правової свідомості, відповідальності, професійно-правової компетентності:

1) підготовка інформації як початкового пункту дискусії;

2) постановка питань і усвідомлення проблеми щодо цієї інформації: яким чином вона виникла, її суспільний резонанс в соціумі, які наслідки виникають, якщо інформація резонансна, тощо;

3) наявність переконливої аргументації «за» (вона є переконливою тоді, коли є контраргументація, доводи якої враховуються).

Аргументація має будуватися за такою схемою:

- центральне положення займає ствердження або основна теза розмови, положення;

- ствердження підтримується низкою «аргументів» – (чому назріла проблема у прийнятті певної норми);

- кожен з аргументів, у свою чергу, підтримується доказами (статистика, цитати, особистий досвід), які можуть бути визнані всіма учасниками дискусії;

- підґрунтям усіх означених елементів є підстава як певне загальне посилення [148, с. 32-34].

Застосування викладачем педагогічних прийомів, технологій, які мають на меті формування правової свідомості, відповідальності, професійно-правової компетентності майбутніх фахівців, сприяє розвитку їхніх навичок критичного мислення і водночас розглядається як засіб вивчення динаміки особистісного зростання учнів. Використовуючи принцип аргументації у штучно створеній професійно-правовій ситуації, педагог має змогу спостерігати вияв і розвиток самодостатності учнів, їхньої впевненості у своїх професійно-правових знаннях. Якщо правова ситуація, що вивчається на занятті, пов'язана з життєвими і

професійними реаліями, то формуватимуться правильні правові переконання, на основі яких учень прийматиме рішення та діятиме в конкретних обставинах.

Застосування проблемних ситуацій, які сприяють формуванню правової свідомості, відповідальності, професійно-правової компетентності, розвитку критичного мислення, а відтак «активують» творчий потенціал учнів, стимулює розвиток соціально і професійно значущих якостей особистості.

За твердженнями науковців, особливістю мислення учнів ПТНЗ є зменшення механічної пам'яті в пізнавальній діяльності, а їхній інтелектуальний розвиток потребує логічної пам'яті. Причинами цих змін є поступове ускладнення навчального матеріалу, зростання його обсягу, залучення нових джерел, формулювання нових навчальних прийомів. За цієї ситуації відбуваються зміни у співвідношенні емпіричного та теоретичного навчання на користь останнього, «згортання» початкових логічних прийомів у внутрішню розумову форму (аналіз, зіставлення, систематизація тощо), «матеріалізація» заключних дій в усних і письмових відповідях (узагальнювальні й оцінювальні висновки, характеристики тощо) [197, с. 82].

Як уже зазначалося, предмет «Основи правових знань», як й інші предмети гуманітарного циклу, в разі використання педагогом лише традиційної методики викладання (розповідь – опитування), недостатньо стимулює пізнавальний інтерес учнів. Тому структура заняття має бути змінена та спрямована на поєднання теоретичного матеріалу з його практичним використанням. Підтвердженням цьому є наші експериментальні дослідження, проведені у ПТНЗ різних регіонів України. На запитання в анкеті «Яким би ви хотіли бачити урок правознавства?» 45 % опитаних вибрали відповідь «У вигляді практичного заняття».

У ПТНЗ практичні заняття такого роду слід максимально наближувати до майбутньої професії учнів. Так, майбутнім будівельникам корисно розглянути проблемні ситуації, пов'язані із земельним або екологічним правом. Тим, хто пов'язує свою майбутню кар'єру з транспортною галуззю, практична частина курсу надасть досвіду з вивчення господарського права. За таким принципом слід добирати матеріали і для інших професій.

Проведення занять має передбачати інтерактивні методи навчання: дискусії, ділові ігри, прес-конференції, навчальні практикуми, проблемні завдання. На практичних заняттях доречно використовувати результати соціологічних опитувань, аналіз конкретних ситуацій. Основною вимогою проведення занять із проблемним підходом є те, що майбутні кваліфіковані робітники вчать самостійно опановувати навчальний матеріал, а не використовувати готові знання. Це обґрунтовано у дослідженні Д. Хелда, методика якого спирається на важливі й для нашого дослідження три положення:

- перевага у процесі вивчення предмета має надаватися самостійному аналізу проблем, а не механічному заучуванню окремих положень і фактів;
- зусилля викладача мають бути спрямовані на розвиток аналітичного мислення учнів;
- теорію та факти учні повинні вміти застосовувати для визначення напрямку практичної діяльності в різних галузях [327, с. 382].

Правознавчі предмети за своїм змістом доцільно поєднувати з професійно-практичною діяльністю учнів, оскільки специфіка права покликана регулювати суспільні відносини, у тому числі в галузі професійної діяльності. Саме в людській практиці професійної співпраці, завдяки практичному використанню правових знань формується вміння правильно діяти і розв'язувати суперечливі життєві та виробничі ситуації. Для того, щоб право не було для учнів відірваним від життя, під час його вивчення потрібно обов'язково враховувати його практичну складову. Як вказує В. Кузнецов «право – це не лише те, що написано в законах, статутах і кодексах, а це ще й функціонування правової системи, розуміння якої приходить лише з набуттям практичного досвіду, з виробленням так званого практичного розуму» [157]. Це дає можливість за допомогою теоретичних знань проаналізувати, обґрунтувати та обрати необхідне правове рішення в життєвих і професійних ситуаціях. Таким чином, поєднання критичного мислення з умінням розв'язувати правові ситуації є взаємозумовленим процесом [238, с. 5]. Розв'язання професійно-правових ситуацій потребує активної інтелектуальної роботи суб'єкта, зокрема тоді, коли

змінюються умови діяльності, виникають різні за структурою та змістом нестандартні ситуації. Саме тому викладач має пропонувати такі ситуації для розвитку критичного і професійного мислення учнів [99, с. 166].

Для успішного самостійного вирішення професійно-правових ситуацій учнів необхідно ознайомити із стратегією дій. Як свідчить освітня практика, розв'язання правових ситуацій, що містять юридичну колізію, викликає в учнів певні труднощі. Причинами цього є: невміння виділяти головне, знаходити причинно-наслідкові зв'язки між подіями і фактами, робити висновки на підставі нормативних документів. Для успішного розв'язання правової ситуації необхідне дотримання основних вимог до неї – доступність, життєвість, проблемність, слугування цілям заняття. Проблемність ситуації сприяє усвідомленню учнями певної проблеми, її критичному осмисленню. Застосовуючи правові норми, вони вчаться формулювати гіпотези, оцінювати дії учасників аналізованої ситуації, а тому повинні бути підготовлені до аналітичної діяльності [340, с. 54].

Одним із головних завдань вивчення предмета «Основи правових знань» є вироблення в учнів ПТНЗ умінь і навичок діяти згідно з нормами права в конкретних життєвих ситуаціях, трудовій діяльності. У зв'язку з відсутністю прямого зв'язку між здобутими учнями правовими знаннями та їх застосуванням на практиці викладачеві потрібно вирішувати це завдання за допомогою професійно орієнтованого викладання цього предмета.

Правові норми, що чітко викладені в законодавстві, не завжди так само чітко діють в реальному житті. Поширеними є випадки їх порушення, прийняття протиправних рішень службовими особами і навіть правниками, що особливо прикро і небезпечно. Руйнування ж механізмів дій тих чи інших законів породжує правовий нігілізм, невіру в право і, зрештою, негативне ставлення до нього як до чогось декларативного та несправедливого. Це явище особливо небезпечно для учнів ПТНЗ, серед яких чималий відсоток становлять соціально незахищені особи та особи з девіантною поведінкою, до того ж юнаки і дівчата підліткового віку особливо вразливі до будь-яких проявів несправедливості [90, с. 66].

Відповідно до дидактичного принципу наступності та послідовності навчання передбачає поступове формування знань і вмінь: від простого до складного. У критеріях оцінювання досягнень учнів із правознавства визначено рівні правових ситуацій. На початковому та середньому рівні пропонується аналізувати прості юридичні задачі під контролем викладача, на достатньому рівні – юридичні задачі середнього рівня складності під керівництвом викладача, високий рівень потребує вмінь учнів самостійно вирішувати задачі, використовуючи інформацію з додаткових джерел [238].

Таким чином, формування правової свідомості, відповідальності, професійно-правової компетентності майбутніх фахівців у процесі професійно орієнтованої правової підготовки, а також вироблення вмінь розв'язувати правові ситуації є взаємозумовленим процесом, успішність якого залежить від послідовності та системності формування знань, умінь, навичок і передбачає перехід від репродуктивної до самостійної продуктивної пізнавальної діяльності. Це відбувається за рахунок поступового ускладнення змісту ситуацій на етапах формування професійно-правових умінь і навичок. Для цього потрібно проаналізувати велику кількість фактів, правових документів і ситуацій, використовувати прийоми активізації інтелектуальної діяльності для оцінювання дій учасників ситуацій, з'ясування причин, наслідків і взаємозв'язків між цими фактами, застосовувати активні та інтерактивні методи навчання для розв'язання професійно-правових ситуацій. Сформована у процесі професійно орієнтованої правової підготовки у ПТНЗ правосвідомість, розвинуте почуття відповідальності, належна професійно-правова компетентність допомагає учням використовувати правові знання не лише в навчанні, а й у повсякденному житті та майбутній професійній діяльності.

3. Взаємодія із соціальними партнерами (правоохоронними органами, органами місцевого самоврядування, громадськими організаціями, роботодавцями тощо) у здійсненні правового виховання.

Участь соціальних партнерів у діяльності закладів професійної освіти (формування замовлення на підготовку кадрів, розроблення професійних і освітніх

стандартів, що зумовлює визначення переліку компетентностей фахівця) відіграє вирішальну роль у забезпеченні якості підготовки кадрів. Соціальне партнерство у професійній освіті – це сукупність інструментів, засобів, механізмів взаємодії навчальних закладів із роботодавцями, службою зайнятості, органами державної та місцевої влади (в тому числі правоохоронними), громадськими організаціями, яке сприяє об'єднанню зусиль його учасників у пошуку оптимальних форм реалізації загальних інтересів, що полягає в підготовці кваліфікованих робітників, затребуваних ринком праці. Соціальне партнерство є важливою складовою ефективного функціонування національної системи професійно-технічної освіти, що забезпечує її реальний зв'язок з економічними і соціальними інституціями [160, с. 150]. Навчальні заклади, охоплені системою соціального партнерства, тісно взаємодіючи із стейкхолдерами отримують можливість своєчасно реагувати на зміну кваліфікаційних потреб роботодавців і вимоги суспільства, забезпечувати необхідний рівень підготовки майбутніх кваліфікованих робітників [260].

Наукові дослідження та статистичні дані свідчать про значні прогалини правового виховання учнівської молоді, внаслідок яких почастишали тяжкі злочини з незначних приводів, поширюються виняткова жорстокість і зухвалість. Для боротьби зі злочинністю особливої актуальності набуває, передусім, система педагогічної профілактики, яка має здійснюватися у двох напрямках: проведення індивідуальної виховної роботи з важковиховуваними учнями і загальна профілактична робота – організація правовиховних та інших заходів профілактичного впливу.

Провідне місце у здійсненні правової підготовки і соціальної профілактики нарівні з органами освіти, передусім середніми загальноосвітніми школами і ПТНЗ, займають органи внутрішніх справ, зокрема поліція в тісній співпраці зі службами у справах дітей державних адміністрацій, центрами соціальних служб для сім'ї, дітей і молоді. На жаль, взаємодія колективів ПТНЗ та органів внутрішніх справ у правовому вихованні учнів, профілактиці правопорушень і злочинів нині здійснюється епізодично, безсистемно і через те є малоефективною.

Для досягнення ефекту в реалізації загальної профілактики правопорушень працівники правоохоронних органів мають дотримуватися основних вимог: необхідна підготовка до лекційної пропаганди, зустрічі з молоддю повинні бути систематичними та конструктивними, проводитися в різних формах навчально-пізнавальної діяльності. Регламентація участі працівників ОВС у роботі з правового виховання населення передбачена нормативно-правовими актами на державному рівні. У ст. 10 Закону України «Про міліцію» (втратив чинність) зазначалось, що одним із основних обов'язків міліції є участь у правовому вихованні населення. На жаль, новий Закон України «Про поліцію» (2015) поки що не містить детальних вказівок щодо таких завдань поліцейських. Однак ст. 11 зазначає: «Діяльність поліції здійснюється в тісній співпраці та взаємодії з населенням, територіальними громадами та громадськими об'єднаннями на засадах партнерства і спрямована на задоволення їхніх потреб». У ст. 23, яка регламентує основні повноваження поліції, вказується, що відповідно до покладених на неї завдань поліція «здійснює превентивну та профілактичну діяльність, спрямовану на запобігання вчиненню правопорушень» [247].

Основними формами взаємодії профтехосвіти й органів внутрішніх справ у здійсненні правової підготовки учнів традиційно є: *організаційно-розпорядчі заходи* (спільні наради, круглі столи з обговорення проблемних питань, погодження і затвердження плану взаємодії та програми правового виховання; діяльність громадських юридичних консультацій на базі ВПУ тощо); *спільні правовиховні заходи* (бесіди, лекції, семінари, тренінги, дискусії, вечори запитань і відповідей, екскурсії, учнівські конференції, круглі столи тощо); *спільні профілактичні заходи* (профілактичний облік учнів у ОВС, робота Ради профілактики, вивчення документації, обстеження умов проживання учнів, взаємне інформування про стан правопорядку в навчальному закладі та ін.).

Форми взаємодії ПТНЗ і органів внутрішніх справ у правовиховній і профілактичній роботі зумовлюють форми правової підготовки учнів. Основними з них є: правове навчання, правова пропаганда, правова просвіта, самовиховання. Основні напрями взаємодії: правове виховання учнів; правова просвіта батьків;

профілактика протиправної поведінки учнівської молоді (попередження злочинів, наркоманії, проституції, венеричних хвороб, СНІДу тощо) [300, с. 11].

Здійснення спільної правовиховної та профілактичної роботи і правової підготовки учнів працівниками ОВС і ПТНЗ має відбуватися на основі принципів гуманізму, зв'язку з життям, наступності, опори на позитивне в особистості учня тощо; з використанням методів: переконання, прикладу, заохочення, покарання, змагання, самопізнання та ін. Зміст взаємодії ПТНЗ та органів внутрішніх справ щодо правової підготовки передбачає допомогу викладачам щодо поглибленого вивчення учнями основних положень Конституційного законодавства України, галузевих норм права, передусім цивільного, цивільно-процесуального, адміністративного, сімейного, кримінального, кримінально-процесуального, ознайомлення учнів із повноваженнями і завданнями судових і правоохоронних органів, основними завданнями, обов'язками і правами поліції, умовами проходження служби в ОВС, міжнародними і національними стандартами та механізмами захисту прав і свобод людини, законодавчими актами з урегулювання охорони дитинства, соціального становлення і розвитку молоді в Україні, з попередження домашнього насильства тощо [300, с. 12].

Отже, вирішити проблему покращення правової підготовки учнів і, водночас, зниження рівня злочинності серед молоді можна лише за умови цілеспрямованої профілактичної діяльності усіх суб'єктів, повноцінного та гармонійного розвитку учнів, що, у свою чергу, передбачає підвищення рівня правової компетентності та культури майбутнього фахівця шляхом різноманітних форм правової підготовки і правового виховання. Для підвищення ефективності правовиховної роботи у ПТНЗ необхідне впровадження організаційно-педагогічних форм партнерських відносин між педагогічними колективами навчальних закладів і ОВС, що вимагає розроблення чітких науково обґрунтованих моделей взаємодії, визначення змісту правової освіти і правовиховних заходів, їх періодичності та тривалості, урахування специфіки регіону.

Для покращення практики взаємодії ПТНЗ і органів внутрішніх справ у правовиховній роботі пропонується:

- законодавчо закріпити обов'язок усіх служб ОВС у контексті профілактичної роботи, здійснювати правове виховання молоді у навчальних закладах і розробити окрему форму звітності з цієї роботи; заслуховувати результати такої роботи щоквартально на спільних нарадах ОВС, відділів юстиції та освіти; періодично висвітлювати стан правового виховання молоді в ЗМІ;

- зобов'язати педагогічних працівників навчальних закладів удосконалювати механізми системного залучення поліції до правовиховної роботи з учнями (розроблення погоджених планів взаємодії у правовиховній і профілактичній роботі та програм правовиховних заходів, забезпечення організаційно-педагогічних, методичних, дидактичних умов спільної правовиховної діяльності тощо) [300, с. 16].

Основними напрямками взаємодії співробітників правоохоронних органів і працівників ПТНЗ є правова просвіта та виховання учнів; попередження і запобігання асоціальної та девіантної поведінки молоді (превентивні заходи щодо попередження правопорушень, «домашнього насильства», статевої розпусти, розповсюдження венеричних хвороб та СНІДу); правова просвіта батьків.

Функції взаємодії:

– пропагандальна (доведення до відома учнів та їхніх батьків основних положень чинного законодавства та галузей права, міжнародних і державних стандартів щодо захисту прав людини, конституційних прав та обов'язків, а також правил поведінки в сім'ї, у навчальному закладі, в суспільстві тощо);

– діагностична (виявлення реального стану правової освіченості учнівської молоді, причин і чинників відхилень у їхній поведінці);

– реабілітаційна (за допомогою педагогічних методів (лекції, бесіди, пояснення, дискусії, розповіді та ін.) та прийомів виховання (натяку, розвінчання, пробудження тривоги, довіри, моральної підтримки, попередження) відбувається подолання негативних поглядів, правового нігілізму, девіантної поведінки);

– координувальна (координація зусиль органів державної влади, місцевого самоврядування, судових і правоохоронних органів, ПТНЗ у здійсненні правової соціалізації молоді, попередженні та подоланні негативних проявів у поведінці);

– прогностична (на основі спостережень, опитування, анкетування, вивчення думки педагогічних працівників та учнів, виявлення прогалин у правовій освіченості юнаків та дівчат та асоціальних відхилень у їхній поведінці здійснюється розроблення комплексу просвітницько-превентивних заходів).

Правове виховання учнів ПТНЗ за безпосередньої участі працівників правоохоронних органів передбачає: правову підготовку в межах навчальних предметів «Правознавство» й «Основи правових знань»; правову пропаганду і правову просвіту учнів та їхніх батьків у позаурочний час через проведення погоджених та окреслених планом спільних правовиховних заходів: лекцій, бесід, тренінгів, дискусій, круглих столів, «Днів правових знань», учнівських тематичних конференцій, екскурсій, роботи правничих секцій та гуртків; правову самопідготовку тощо.

Основною та найбільш ефективною формою правового виховання є правова підготовка. У навчальній програмі звертається увага на ознайомлення та опанування учнями ПТНЗ основних положень Конституції України і чинних галузевих норм права, міжнародних і національних актів, що захищають права та свободи людини тощо. Формування в учнів певного рівня правових знань значною мірою залежить від їхньої зацікавленості в необхідності отримання інформації правового характеру. Тому всі учасники та організатори правовиховного процесу повинні володіти педагогічною майстерністю, мати схильність, знання, вміння та бажання викладати матеріал таким чином, щоб викликати в учнів неабиякий інтерес і актуалізувати їхні потреби в необхідності отримання правових знань.

Виступаючи перед учнями, працівники правоохоронних органів повинні ознайомлювати їх з основними положеннями конституційного, адміністративного, кримінального, кримінально-процесуального, цивільного, цивільно-процесуального права, обов'язками і правами громадян, наводити конкретні приклади правопорушень неповнолітніх, надавати рекомендації щодо поведіння в екстремальних умовах та протидії злочинцеві у разі нападу, розкриття сутності та наслідків юридичної відповідальності за протиправні дії.

Налагодження тісної взаємодії ПТНЗ із правоохоронними органами, органами юстиції та суду, досвідченими юристами і вченими є вимогою сьогодення, що набуває все більшої актуальності для формування правової компетентності майбутніх кваліфікованих робітників, а це, у свою чергу, потребує розроблення науково обґрунтованих педагогічних моделей взаємодії та визначення конкретних механізмів такої співпраці.

Педагогічні працівники ПТНЗ мають надавати необхідну методичну допомогу співробітникам правоохоронних органів і практичні поради, як краще викласти матеріал, враховуючи вікові особливості учнів (легку вразливість, образливість, тривожність, озлобленість, мстивість, агресивність, схильність до наслідування). Серед форм взаємодії педагогічних колективів ПТНЗ і правоохоронних органів особливо ефективними, на наш погляд, є такі: спільне розроблення та реалізація програм профілактики правопорушень і правового виховання; проведення спільних заходів: диспутів, вікторин, брейн-рингів, вечорів запитань і відповідей, тренінгів, конференцій; виступи працівників органів правопорядку перед учнями з лекціями та бесідами на правові теми; відкриття на базі ПТНЗ громадських юридичних консультацій для надання безкоштовної правової допомоги учням і педагогам; організація відвідування учнями судових засідань; демонстрування й обговорення відеосюжетів із правової тематики; участь працівників правоохоронних органів у проведенні тижня права в ПТНЗ [45, с. 27-28].

Зауважимо, що соціальне партнерство у правовій підготовці має об'єднувати не лише працівників правоохоронних органів і ПТНЗ, а й роботодавців, профспілки, служби зайнятості, територіальні громади, а також органи управління освітою, сприяючи повнішому врахуванню вимог роботодавців і реагуванню на зміни кон'юнктури ринку праці. Однак об'єктивно провідна роль у цій співпраці щодо правової підготовки та правового виховання молоді належить саме органам правопорядку.

Оскільки метою соціального партнерства є спільне розроблення та реалізація представниками зацікавлених сторін соціально-економічної та трудової

політики, заснованої на збалансованості інтересів держави, роботодавців і виробничого персоналу, то співпраця правоохоронних органів, державних та громадських організацій та інших соціальних партнерів із ПТНЗ у процесі правової підготовки учнівської молоді передбачає:

1) спільну діяльність із правової освіти і виховання учнів педагогічних працівників навчальних закладів, правоохоронців та інших зацікавлених, спрямовану на забезпечення органічної єдності у формуванні правової і професійної свідомості, виховання майбутнього фахівця як свідомого громадянина, особистості і професіонала;

2) організацію взаємодії з правового навчання та виховання на принципах систематичності, послідовності та наступності;

3) обмін інформацією з актуальних законодавчо-правових і психолого-педагогічних проблем навчання та виховання учнів ПТНЗ;

4) системне урізноманітнення форм спільної правознавчої та правовиховної роботи у ПТНЗ.

Отже, залучення досвідчених співробітників правоохоронних органів, громадських організацій, роботодавців до співпраці з ПТНЗ сьогодні є необхідною умовою ефективного правового виховання молоді, адже лише в поєднанні теоретичних положень права з його практичним застосуванням у житті суспільства можна розкрити цінність правових норм, знання яких та їх усвідомлення надасть можливість молодій людині виробити правові почуття, мислення, установки, навички правомірної поведінки.

4. Удосконалення навчально-методичного забезпечення курсу «Основи правових знань» відповідно до профілю професійної підготовки кваліфікованих робітників.

Для вдосконалення процесу вивчення основ правознавства необхідно оновити навчально-методичне забезпечення, яке повинно відповідати віковим особливостям учнів, їхнім потребам і запитам, вимогам роботодавців, Державним стандартам професійно-технічної освіти. Предмет «Основи правових знань» має стати для майбутніх кваліфікованих робітників підґрунтям розвитку їхньої

правосвідомості. Сформовані компетентності мають закріплюватись у позааудиторній роботі.

Як відомо, у навчальний предмет входять лише основні положення галузі, доступні для засвоєння учнями на певному ступені навчання [212]. Доречно відзначити, що навчальні курси, як і науки, пов'язані між собою через структурні елементи, а саме – об'єкти вивчення, закони, теорії і методи.

Якщо навчальний предмет розглядати як світоглядно орієнтовану систему знань, дидактичну проекцію науки на площину освіти, то адаптація наукового знання є зведенням його до меншої кількості явищ, об'єктів, ситуацій, однак до такої межі, щоб у свідомості тих, хто навчається, продовжував існувати адекватний когнітивний образ. На основі особистісно орієнтованого підходу зміст предмета для кожного учня має трансформуватись у знання, вміння, навички, види і способи діяльності, здібності та ціннісні орієнтації [329, с. 172]. А його структурування відбувається за двома напрямками: перший визначає ієрархію понять за дидактичною значущістю (загальнонаукові, загальнопрофесійні та професійно-орієнтовані), а другий – компоненти змісту.

У процесі дослідження ми виявили чинники, що зумовлюють доцільність коригування навчально-методичного забезпечення та впровадження комплексного курсу-практикуму (ККП):

1. Оновлення програми з «Основ правових знань» у ПТНЗ із урахуванням принципу професійної спрямованості та підготовка відповідного підручника (посібника).

2. Усунення надмірного формалізму та перенасичення змісту предмета теоретичними положеннями.

3. Посилення уваги до основ правових знань і процесуальних аспектів права з урахуванням профілю професійної підготовки учнів.

4. Активне впровадження інтерактивних методик з метою підвищення інтересу учнів до правових знань і правової інформації.

Таким чином, аналіз теорії та практики формування правових знань майбутніх фахівців дав можливість сформулювати основні положення, які

покладені в основу розроблення змісту, форм і методів викладання комплексного курсу «Основи правових знань» для учнів ПТНЗ.

Під час формування правових знань учнів слід урахувати два важливі моменти: по-перше, в учнів необхідно розвинути правове мислення як основу діяльності в майбутньому, а по-друге, – сформувати елементи наукового мислення як підґрунтя засвоєння необхідних для використання у професійній діяльності правових знань. На нашу думку, небажаним є включення в навчальні програми надмірної кількості фактологічного матеріалу. Водночас доречно узагальнити, систематизувати й оцінити на основі положень сучасної дидактики нагромаджений педагогами-практиками досвід навчання правознавства у ПТНЗ.

Засвоєння, доповнення та конкретизація теоретичних знань практикумом сприяє розвитку, взаємодії та творчому використанню цих знань у професійній діяльності. У запропонованому нами підході до побудови комплексного курсу «Основи правових знань» такі особливості професійно-технічної освіти, як переважання предметів професійно-практичної підготовки, дозволяють уникнути перевантаження учнів теоретичним матеріалом, натомість посилити фундаментальний і прикладний компоненти правових знань, підвищити правову культуру фахівців як загалом, так і щодо їхньої професійної діяльності.

У ПТНЗ, на відміну від середньої загальноосвітньої школи, де основи правових знань вивчають у «загальних рисах», передбачений програмою правовий навчальний матеріал слід конкретизувати і профілювати у процесі вивчення комплексного курсу «Основи правових знань». Для цього необхідне переконструювання змісту навчального матеріалу. Воно полягає не лише в переміщенні окремих підтем і перенесенні акцентів на професійно значущий навчальний матеріал, а й у поетапній систематизації та розвитку знання від фундаментального через загальноправове до прикладного, що визначається специфікою конкретних робітничих професій. Слід зауважити, що розроблений нами підхід передбачає не зростання обсягу навчального матеріалу, а лише переструктурування й ущільнення його змісту з використанням дидактично ефективних форм і методів навчання.

На основі аналізу філософської, психологічної, педагогічної, методичної літератури і вивчення стану та можливостей формування правових знань у ПТНЗ ми сформулювали такі вимоги до правової підготовки учнів ПТНЗ у межах комплексного курсу:

1) не лише забезпечити учнів сукупністю правових знань, а й формувати правовий світогляд, враховувати правові аспекти майбутньої професії, використовуючи елементи знань із різних предметів у єдності та цілісності;

2) сприяти ґрунтовності, дієвості, системності знань та їх практичному використанню, що дозволяє поєднувати отримані знання з практичними діями;

3) усунути з освітнього процесу дублювання навчального матеріалу, фрагментарність і формалізм знань;

4) забезпечити дотримання логіки формування основних правових понять на основі розуміння їх суті.

Отже, необхідність повноцінної правової освіти учнів ПТНЗ із урахуванням специфіки майбутньої професії зумовлює необхідність перегляду чинної системи навчання основ правових знань, оновлення її змісту і методів. Одним із перспективних шляхів забезпечення цілісності правових знань учнів ПТНЗ є впровадження комплексних курсів за структурою курс + практикум. Зокрема, у комплексному курсі на модульній основі «Основи правових знань» (Додаток А) органічно поєднуються різнопредметні знання, необхідні для засвоєння правових знань.

Особливості практичного курсу «Основи правових знань» для учнів ПТНЗ полягають у тому, що він:

- виходить зі змісту основ правознавства, передбаченого Державним стандартом освіти (галузь «Суспільствознавство»), а також відповідає програмі «Основи правових знань» для учнів ПТНЗ (2001 р.) і наповнений переважно інформацією та завданнями, орієнтованими на професійні та життєві потреби учнів;

- побудований з урахуванням нерозривної єдності нових для учнів правових (юридичних) знань і соціального досвіду, практичних дій щодо

вирішення конкретних життєвих проблем, що дозволяє майбутнім фахівцям вийти за межі виключно навчальної роботи і включитися у професійну діяльність, активне громадське життя, використовуючи набуті знання;

- націлений на виховання учнів у дусі демократичних і національних цінностей, що визначають громадянську самосвідомість і правомірну поведінку особистості;

- містить профорієнтаційний компонент для забезпечення можливості свідомого вибору учнями подальшого навчання у вищих навчальних закладах.

Під час проектування змісту оновленого навчального курсу «Основи правових знань» для ПТНЗ бралися до уваги сучасні вимоги до навчально-методичного забезпечення.

Нині актуальним є цільовий підхід до створення навчально-програмної документації (послідовна декомпозиція мети навчання та формування його змісту на всіх етапах розроблення навчально-програмної документації відповідно до конкретизованих вимог їх прогностичності). Навчальні плани і програми з різних навчальних предметів мають розроблятися одночасно. У зв'язку з цим доцільно визначити мету навчання взагалі та деталізувати її стосовно кожного предмета; здійснити вибір форм і методів контролю успішності навчання як ступеня досягнення навчальної мети, які забезпечили б її діагностичність. У процесі цієї роботи потрібно широко використовувати аналіз та оцінку чинної навчально-програмної документації. Оскільки певний навчальний предмет сконструйовано за його програмою, зупинимося детальніше на науково обґрунтованих вимогах до навчальних програм. Структура та зміст навчальних предметів, взаємозв'язок між ними формується відповідно до загальної мети навчання. Відповідно до сучасних уявлень про навчальну програму, в ній має бути зафіксовано: мету навчання на рівні навчального предмета та навчальних тем; зміст освіти; міжпредметні зв'язки; основні вимоги до специфіки організації навчального процесу [37, с. 186].

Отже, навчальна програма фіксує конкретний зміст як освіти, так і навчання, в межах конкретного навчального предмета.

Під час оновлення навчально-методичного забезпечення курсу «Основи правових знань» були враховані вимоги до навчальних програм, які сприяють підвищенню ефективності його реалізації:

- точно та коротко формулювати назву курсу;
- у пояснювальній записці обґрунтувати актуальність, сформулювати цілі та завдання курсу, перерахувати відповідні елементи змісту освіти;
- сформулювати зміст навчального матеріалу (визначений специфікою освітньої галузі, дидактичними вимогами, особливостями розвитку учнів, для яких призначений курс, та їхніми інтересами), розбитий за розділами і темами з погодинним розподілом навчального часу;
- подати список літератури, яка може бути використана учнями для самостійного вивчення питань програми;
- подати список літератури, яка може бути використана викладачами курсу під час конструювання методики навчання та підготовки до занять;
- подати тематику для самостійної роботи учнів (повідомлень, доповідей, рефератів тощо);
- запропонувати типовий навчально-тематичний план, що відповідає програмі.

Критеріями добору змісту правової підготовки учнів, на наш погляд, є:

- актуальність питань, які розглядаються, та їх відповідність рівню навчальної мотивації учнів;
- відповідність змісту назві курсу;
- повнота розгляду усіх розділів з урахуванням вимог до обсягу загального навантаження учнів;
- науковість і систематичність навчального матеріалу, що виникають на противагу множинним спробам створити курси з недостатньо продуманою структурою і логікою побудови;
- логічність викладу;
- доступність для учнів, урахування їхніх вікових та індивідуальних особливостей, а також профілю професійної підготовки.

Додаткові критерії встановлює кожен автор (чи авторський колектив), узгоджуючи їх із поставленими перед собою цілями. Але зазначені критерії добору змісту курсу під час конструювання навчальної програми і методики навчання слід враховувати у будь-якому разі, оскільки, разом з іншими чинниками, вони визначають ефективність цього курсу.

У пояснювальній записці потрібно розкрити призначення предмета, його місце в системі підготовки (провідну функцію) та мету (освітню – вимоги знань, вмінь і навичок учнів; виховну – формування професійної спрямованості особистості; розвивальну – розвиток пізнавальних інтересів і здібностей, творчого професійного мислення, формування вмінь і навичок самостійної професійної діяльності). А також визначити послідовність вивчення навчального матеріалу (структуру предмета), форми й методи навчання з урахуванням специфіки змісту навчального матеріалу (лекції, практичні заняття, обов'язкові контрольні роботи), форми й методи контролю успішності навчання. Тематичний план має відображати структуру навчального предмета, розподіл навчального часу за розділами й темами, співвідношення теоретичної й практичної підготовки, місце та обсяг практичних занять. Структурно-логічна схема предмета є графічним зображенням послідовності вивчення тем предмета та їх зв'язків з темами інших предметів [37, с. 187-188].

Зміст курсу «Основи правових знань» (Додаток А) розподілено за вісьмома темами. За навчальним планом загальна кількість навчального часу, виділеного на курс становить 34 год. (1 год. на тиждень). Програма визначає години на вивчення кожного розділу (лекції, практичні заняття та тематичне оцінювання). Запропонована кількість годин є орієнтовною і може бути змінена та використана викладачем на власний розсуд.

Навчальна програма предмета «Основи правових знань» об'єктивно орієнтує на когнітивний підхід щодо його вивчення. Адже без знання законів, норм суспільного життя громадянами і, передусім, молоддю, не можна говорити про розбудову правової держави. Водночас ми усвідомлюємо, що майбутні фахівці повинні володіти навичками застосування правових знань у професійній

діяльності. З огляду на це ми упроваджуємо правовий практикум, розроблений також з опорою на діяльнісний і компетентнісний підходи до вивчення «Основ правових знань».

Швидкоплинні зміни в суспільному житті, прагнення до демократизації спонукає законодавців до привнесення постійних змін у законодавство, за якими іноді важко простежити, а отже, і врахувати їх зміст у підручниках, посібниках. Відповідно, звернення викладачів цього предмета до інноваційних форм і методів, поряд із традиційним навчанням, є доцільним і обґрунтованим, особливо з огляду на те, що за невелику кількість годин, призначених на вивчення предмета «Основи правових знань», учні мають опанувати доволі значний обсяг матеріалу. Поруч із вивченням проблем правового регулювання суспільних відносин, які вивчалися в загальноосвітній школі (зважаючи на це, на них доцільно зменшити кількість навчального часу), особлива увага у ПТНЗ акцентується на вивченні галузевого законодавства.

Метою курсу «Основи правових знань» у ПТНЗ є формування в учнів системного уявлення про державу та право як основні засоби впорядкування суспільних відносин і вміння практично використовувати їх у житті та професійній діяльності. Викладання курсу передбачає вирішення таких завдань: формування уявлення про право як про частину загальної культури людства, виховання переконання, що право – це соціальна цінність, яка ґрунтується на принципах істини, справедливості й гуманізму; органічний зв'язок матеріалу, який вивчається, з життям, реальними перетвореннями у країні, що сприяє усвідомленню молодими людьми правової організації життя суспільства, взаємозв'язку з ним, відчуттю відповідальності перед українською державою, громадянами якої вони є; роз'яснення, аналіз нового законодавства України; диференційований підхід у викладанні правової дисципліни залежно від профілю навчального закладу; залучення до навчально-виховного процесу працівників правоохоронних органів, представників громадських організацій, студентів педагогічних та юридичних вищих навчальних закладів з метою більш ефективного усвідомлення учнями правових знань, виховання в них потреби

дотримання вимог законності; забезпечення принципу єдності пізнавальної та практичної діяльності учнів, формування навичок самостійного застосування правових норм у конкретних професійних ситуаціях, повсякденному житті, боротьбі з правопорушеннями, у правоохоронній діяльності самих учнів.

У процесі вивчення курсу «Основи правових знань» учні здобувають такі вміння та навички: слухати і дискутувати, відстоювати свої думки і переконання; виробити правильну оцінку професійно-правових ситуацій; збирати й оцінювати інформацію з різних джерел (у тому числі із ЗМІ), аналізувати, робити виважені й об'єктивні висновки; вирізняти і визнавати відмінності; встановлювати з іншими особами конструктивні професійно-правові відносини; мирно вирішувати конфлікти; усвідомлювати відповідальність; брати участь у вирішенні професійно-правових проблем; розуміти застосування механізмів захисту прав людини на місцевому, регіональному, європейському та світовому рівнях.

Навчальний матеріал структурований за послідовністю упровадження найважливіших понять юридичної науки і містить: елементи теорії права, що забезпечують формування в учнів уявлень про право як особливу предметно-практичну область, відомості про основні права та свободи людини, про різноманітні галузі права, способи реалізації та захисту людиною і громадянином своїх прав і свобод. Курс надає учням правову інформацію практичного характеру, знайомить їх із типовими для їхнього віку соціально- та професійно-правовими проблемами і способами їх вирішення, спираючись на конкретні норми законодавства України.

Доцільним вважаємо також широке використання у правовій підготовці учнів ПТНЗ історичних матеріалів про боротьбу українського народу за утвердження панування права в країні, що дасть можливість сформувати у них вдумливе ставлення до правової відповідальності та усвідомити необхідність продовження великої історичної справи – побудови правової держави.

Зміст курсу є доступним і розрахованим на його засвоєння учнями ПТНЗ. Зрозуміло, що правові знання учнів не можуть і не повинні бути довершеними і залишаються на рівні елементарних правових уявлень та основних понять. Так

само і розвиток правових умінь учнів знаходиться на початковому рівні їх формування. Основним завданням викладача є надати цим знанням і вмінням професійно-практичної спрямованості, побачити їх відображення в позитивних виявах правомірної поведінки учнів, їхніх судженнях та оцінках і допомогти навчитися застосовувати їх у професійній діяльності.

Курс «Основи правових знань» як навчальний предмет передбачає певні особливості організації навчально-виховного процесу, насамперед, – обов’язкове, систематичне (на кожному занятті) використання інтерактивних методів навчання: мозкового штурму, дискусії, взаємонавчання в малих групах, парах, імітації спрощених судових слухань, «ажурної пилки», рольових ігор тощо. Безперечно, актуальними є також методи: бесіда, тестування, моделювання та розв’язування професійно-правових ситуацій, виконання творчих пізнавальних завдань. Передбачається вихід за межі заняття шляхом реалізації проектної діяльності в індивідуально-груповій формі, соціологічних дослідженнях тощо.

У контексті інтерактивного навчання правові знання, вміння, ставлення учнів, з одного боку, є певною інформацією про навколишній світ, яку вони отримують не у вигляді вже готової системи від педагога, а в процесі власної активності. З іншого боку, учні під час взаємодії з іншими учнями та викладачем опановують систему апробованих способів діяльності стосовно себе, соціуму, світу взагалі, засвоюють різні механізми пошуку та застосування професійно-правових знань, мають можливість безпосередньо під час навчання апробувати нові моделі правомірної поведінки. Тому зміст правової підготовки, опрацьований таким чином, є одночасно й інструментом для самовдосконалення учнів, їхнього особистісного і професійного розвитку.

Пізнавальна діяльність учнів на заняттях з «Основи правових знань» має відбуватися шляхом: пошуку, первинного аналізу і застосування правової інформації; аналізу окремих положень нормативних правових актів; групового та індивідуального аналізу професійно-правових ситуацій; формулювання й аргументацією учнями власної точки зору з посиланням на норми права; застосування набутих знань для визначення відповідно до закону способу

поведінки і порядку дій у конкретних професійно-правових і життєвих ситуаціях, визначення процедури звернення до відповідних органів і установ щодо кваліфікованої юридичної допомоги.

Програма не містить надлишкового обсягу матеріалу, надаючи викладачеві час для використання різноманітних методів активізації пізнавальної діяльності кожного учня. Це має бути передбачено і під час складання навчально-методичного комплексу до курсу.

Освітні цілі, індивідуальні відмінності засвоєння матеріалу учнями, конструювання ними знань на основі особистого досвіду, активний характер процесу навчання зумовлюють необхідність розроблення і використання відповідних методів та інструментарію оцінювання. Об'єктом оцінювання у цьому практичному курсі є не лише правові знання і вміння, а й загальна навчальна компетентність учня, наприклад, вміння викласти свою думку усно та письмово в різних формах, розв'язувати проблеми тощо, соціальна та комунікативна компетентність, що виявляються в різноманітних способах спілкування та взаємодії учнів між собою, з викладачем тощо.

Оцінювання процесу та результатів вивчення запропонованого практичного курсу передбачає використання як традиційних методів (усне опитування, тестування), так і альтернативних (оцінювання участі в діяльності, самооцінювання, взаємооцінювання) в різних комбінаціях. Вибір методів оцінювання має здійснюватися з урахуванням характеру об'єктів оцінювання: оцінюватися можуть як усні відповіді та письмові роботи, завдання на виявлення операційних умінь, моделювання життєвих ситуацій, так і участь учнів у дискусіях, рольових іграх, підготовка виступу, збір матеріалу з певної тематики (портфоліо), написання твору (есе), підготовка проекту та його виконання. Важливим є розроблення та застосування викладачем, зважаючи на цілі навчання, чітких, ясних і відомих учням критеріїв, відповідно до яких виставляється оцінка.

Якість правової підготовки учнів ПТНЗ великою мірою залежить від викладачів предмета «Основи правових знань». Їхня готовність викладати оновлений курс передбачає передусім ознайомлення з його змістом під час

підвищення кваліфікації. Крім того, викладачі правознавства мають володіти знанням психології особистості учнів, що дозволяють зрозуміти і пояснити їхню поведінку та передбачити її наслідки. Такі знання допомагають педагогові орієнтуватися в організації особистісно орієнтованого пізнавального процесу, краще розуміти емоційний світ і мотиви учнів, сприяють виробленню у викладача таких професійно важливих рис, як доброзичливість, повага до молодих людей та їхнього прагнення навчатися, уважне ставлення до їхньої ініціативи, тактовність у спілкуванні, послідовна та постійна вимогливість, терплячість до помилок, готовність допомогти тощо. Психологічні знання допомагають викладачеві виробити позитивну «Я-концепцію», створити комфортні обставини саморозвитку та розвитку особистості кожного учня у процесі вивчення правознавчих предметів.

Освітній досвід переконує, що знання стають дієвими, коли за їх допомогою здійснюється педагогічний вплив, зумовлений ціннісно-смісловим ставленням викладача до психологічних знань як невід'ємним компонентом його педагогічної позиції. Науковці виокремлюють три етапи формування ціннісно-сміслового ставлення особистості до психологічних знань [111, с. 9]:

1. Виникнення особистісного смислу (людина має визначити цінність психологічного знання для себе).

2. Власне життя особистісного смислу в індивідуальній свідомості людини (набутий смисловий досвід, тобто знання, фіксується у свідомості, щоб актуалізуватися у нових діях).

3. Екстеріоризація ціннісно-сміслового ставлення у практичній діяльності («рух» особистісного смислу від індивідуальної свідомості людини до продуктів її діяльності).

Залежно від особистого досвіду, набутого у процесі професійного становлення, розрізняють чотири типи ставлення педагогів до психологічного знання:

- *формально-навчальне*, коли педагог користується життєвими психологічними знаннями й установками і не володіє науково обґрунтованими психологічними засобами педагогічної діяльності;

- *позитивно-аморфне*, яке характеризується поверхневими знаннями і ситуативним інтересом до психології, а також перевагою життєвого досвіду над науковими знаннями;

- *позитивно-пізнавальне*, що відзначається перевагою професійних смислів вивчення психології та визнання значущості психологічного знання для педагогічної діяльності;

- *власне ціннісно-сміслові* – свідомі, глибокі, широкі особистісні та професійні інтереси, пов'язані з вивченням психології, змістовні знання, здатність застосовувати їх у практичній педагогічній діяльності [111, с. 9].

Професійно-педагогічна компетентність педагогічних працівників реалізується в навчально-виховному процесі (проведення інтерактивних теоретичних і практичних занять, організація повноцінної самостійної роботи учнів), підготовці якісних навчально-методичних матеріалів, здійсненні ефективної організаційно-просвітницької діяльності (систематичне проведення привселюдних заходів, читань, активна участь у громадському житті) тощо. Це сприяє виконанню освітньої, розвивальної, виховної функцій викладача під час навчання майбутніх кваліфікованих робітників «Основ правових знань» [184, с. 12]. Передусім викладачам цього предмета важливо з'ясувати рівень правової культури учнів, особливо важковиховуваних, їхнє ставлення до вимог законів, норм моралі та правил співжиття. Це дає можливість вести на заняттях конкретну розмову, коригувати правову свідомість і поведінку учнів, спиратися на відомі їм факти, «прив'язувати» їх до конкретних життєвих і професійних ситуацій. Разом із тим, у процесі викладання «Основ правових знань» теоретичний матеріал необхідно пов'язувати із сучасними реаліями і вивченням окремих тем із майбутньої професії.

Продуктивність педагогічної взаємодії залежить від таких психологічних чинників діяльності учнів: мотивація (інтерес до предмета); лідерство (в середині групи); міжособистісні відносини (налаштування на отримання результату); організаційна динаміка (сприятлива атмосфера на уроці); ціль (отримання знань); спілкування (обговорення). Включення учнів у різні види розумової та практичної

діяльності під час педагогічної взаємодії на уроках правознавства передбачає використання викладачами таких форм роботи з молоддю, як бесіди, конференції, диспути, тематичні вечори, читацькі конференції, зустрічі з соціальними партнерами, вікторини, вечори запитань і відповідей, практичні заняття з формування умінь застосування правових знань для пояснення фактів життя (аналіз юридичних задач, які імітують, моделюють життєві ситуації), проведення тижнів, свят із правовиховної тематики, конкурсів, залучення учнів до поширення, пропаганди правових знань, правоохоронної діяльності щодо підтримання дисципліни, правопорядку. За допомогою таких форм роботи учні з об'єкта правової інформації стають її суб'єктом, активним носієм, у них формуються мотиви та установки правомірної поведінки, правові переконання, розвивається почуття відповідальності.

На нашу думку, до викладеного доцільно додати вимоги щодо моральних якостей викладачів. Адже для повноцінного сприйняття правових норм учням потрібні не лише правові знання, а й бачення результату їх застосування в реальному житті [130, с. 71–72]. Аналіз психолого-педагогічної літератури з проблем формування правової культури учнів свідчить, що педагог має не лише володіти правовими вміннями і навичками, а й виявляти готовність до пропаганди правових знань серед учнівського колективу [317, с. 115]. Здійснюючи правове виховання, педагогічні працівники ПТНЗ передусім самі мають бути зразком точного й неухильного виконання норм законів, бездоганним поведінням не давати учням приводу для морального виправдання свого негативного ставлення до правил поведінки, натомість демонструвати практичне втілення правових понять, які учні отримують на заняттях із правознавства. Зокрема, для цього необхідне підвищення статусу кураторів груп і майстрів виробничого навчання, які займаються вихованням учнів, у тому числі правовим. Важливо поєднувати вивчення норм правомірної поведінки з їхнім практичним втіленням у життя. Існує також потреба відновлення й удосконалення форм самоврядування у ПТНЗ, яке не лише розвиває в учнів організаторські здібності, почуття відповідальності,

ініціативу, а й дає можливість побудувати систему правового виховання, регламентує взаємини між викладачами та учнями.

Обґрунтовані педагогічні умови сприяють формуванню правової компетентності майбутніх кваліфікованих робітників, спрямовані на усвідомлення ними необхідності підвищення правової культури, а також дають змогу реалізувати модель правової підготовки учнів ПТНЗ, адекватну до нагальних і перспективних завдань професійно-технічної освіти. На їх основі побудована авторська методика курсу «Основи правових знань» у професійно-технічних навчальних закладах, викладена в наступному підрозділі.

2.3. Методика вивчення курсу «Основи правових знань» у професійно-технічних навчальних закладах

Основу майбутньої професійної діяльності становить, разом із професійною підготовкою, належне засвоєння провідних принципів права, осягнення духу закону, правильне його тлумачення та застосування на практиці. Навчаючи учнів правознавству, викладач усвідомлює його специфіку: це і робота з понятійним апаратом, і з текстовими джерелами, законодавством, схемами, таблицями тощо. Щоб отримати результат – учня з належною правовою підготовкою – викладач має поєднувати теоретичні методи викладання предмету із практичною діяльністю учнів. Для цього використовуються різноманітні засоби, прийоми, технології, кожен з яких певною мірою сприяє формуванню правової та професійної компетентності учнів.

Передусім розглянемо особливості використання традиційних методів у процесі вивчення предмета «Основи правових знань» у ПТНЗ.

Методика проведення навчальної лекції з правознавства.

Навчальна лекція (від лат. *lectio* – читання) – це форма навчання, яка будується на основі інформаційно-монологічного методу й передбачає систематичний тривалий виклад педагогом матеріалу, продуманого й підготовленого завчасно, із застосуванням способів і прийомів активізації пізнавальної діяльності учнів. Лекція сприяє ефективній реалізації «живого

слова» педагога, значно збільшує обсяг матеріалу, який можна викласти» [254, с. 169]. Зміст лекції характеризується цілісністю, новизною, складністю засвоєння (за підручником або у процесі самостійної роботи), зв'язками з іншими предметами, виховним і розвивальним потенціалом. Підкреслимо найважливіші ознаки навчальної лекції з метою підтвердження значущості її використання та висловимо деякі міркування на її користь. Отже, лекція у викладанні предмета «Основи правових знань»:

–є джерелом одержання нових знань, специфічної, оригінальної інформації, невідомої раніше;

–забезпечує можливість безпосереднього сприйняття учнями наукового матеріалу, одержання його з першоджерел;

–спонукає учнів до роздумів, творчості, виховує в них навички правового мислення;

–створює можливості враховувати і відобразити те нове, що з'являється в політиці, законодавстві, фаховій літературі, юридичній практиці [29, с. 8-9]. Додамо, що відповідно до реакції учнів викладачам доцільно виявляти гнучкість, оперативно вносити зміни у зміст, форми, способи подачі матеріалу та привертати їхню увагу до цього.

Звичайно викладання предмета «Основи правових знань» розпочинається з оглядової лекції, під час якої бажано звернутися до курсу «Основи правознавства» для середньої школи (цей курс вивчався в 9 класі); реалізувати міжпредметні зв'язки з уже вивченими предметами і тими, які будуть вивчатися у ПТНЗ (історія, основи економіки, християнської етики, етики сімейного життя та ін.); визначити місце предмета «Основи правових знань» у загальній системі професійної підготовки.

Ми поділяємо думку науковців [29, с. 6] про доцільність використання міні-лекції, яка дає можливість уникнути довгого монологічного викладу, забезпечує подання матеріалу блоками з наступним його закріпленням і впровадженням методу евристичної бесіди на основі звернення до правового та життєвого досвіду учнів. З метою актуалізації знань учнів під час лекції можна застосовувати такі

інтерактивні методи, як термінологічна або цифрова розминка, «мозковий штурм», «займи позицію» та ін. Їх використання на початку лекції та інших традиційних і нетрадиційних форм проведення занять допомагає актуалізувати раніше вивчене, сконцентрувати увагу учнів навколо проблеми, швидко включити їх у навчально-пізнавальну та мисливеву діяльність. Приклади таких активізувальних вправ-методів подані в Додатку Б.1.

Досвід викладання правознавчих предметів засвідчує використання інших традиційних форм, стосовно специфіки цього предмету. Цінним із цього погляду є навчальний посібник «Основи держави і права» Ф. Брецько [35], в якому подано цікаві для учнів ПТНЗ та ефективні форми, методи, прийоми, способи вивчення правознавства. Особливості професійно-технічної освіти полягають в тому, що навчання відбувається шляхом створення ситуацій, максимально наближених до професійної діяльності. Цю вимогу задовольняють проблемні та рольові методи. Використання проблемних ситуацій є одним із способів організації навчально-пізнавальної діяльності, котрий сприяє більш продуктивному та раціональному опануванню навчального матеріалу [291, с. 186].

На практичних заняттях відпрацьовуються групи вмій, необхідних для адекватного опрацювання навчальної інформації: сприйняття матеріалу, заданого в письмовій формі; складання плану письмового тексту; виділення в тексті вихідних суджень і логічних умовиводів; виявлення в тексті необґрунтованих суджень і помилкових висновків або їх відсутності; письмовий чи усний переказ прочитаного; складання тез вивченого письмового тексту; написання конспекту; підготовка реферату на задану тему тощо [131, с. 300]. Особливістю застосування когнітивного підходу до правової підготовки є специфічні завдання, що застосовуються для управління навчальною діяльністю. Основна мета полягає в такій організації пізнавальної діяльності учнів, яка забезпечувала б розуміння ними інформації, що вивчається. Цьому сприяє певна структура занять: вхідний контроль, вивчення нової інформації; поточний контроль, діагностика та корекція засвоєного, система домашніх завдань. Завдання викладача не лише в тому, щоб ставити контрольні питання й оцінювати результати роботи учнів, а й формувати

у них здатність до самооцінювання, самоконтролю шляхом залучення у відкрите обговорення результатів усіх видів навчальної роботи. За допомогою когнітивних прийомів вдається досягти належного рівня розуміння майбутніми фахівцями змісту та сутності навчальної інформації з «Основ правових знань».

Використання прийомів і методів мотивації навчальної діяльності учнів у процесі вивчення предмета «Основи правових знань».

Ефективність будь-якої діяльності, особливо навчальної, залежить від стимульованого впливу, тобто мотивації. Проте мотивація характеризує процес стимулювання і підтримки поведінкової активності на певному рівні. Як уже зазначалося в підрозд. 2.1, усі вияви активності особистості, підвищення ефективності її діяльності, вчинки і поведінка вимагають мотиваційного пояснення. Вивчення предмета «Основи правових знань» мотивується потребами учнів використовувати набуті знання для вирішення правових проблем, передусім пов'язаних із професійною діяльністю. Завдання викладача правознавства полягає у спрямуванні навчальну діяльність майбутніх фахівців на усвідомлення важливості вироблення правової культури, рівень якої безпосередньо впливає на ефективність їхньої професійної діяльності, а, отже, детермінує докорінні перетворення у нашій державі.

Приклади прийомів і методів мотивації подано в Додатку Б.2.

Інтерактивні методи викладання предмета «Основи правових знань».

Оскільки право належить до царини стосунків (регулює відносини між людьми), то у процесі його викладання центральною ланкою є взаємодія викладачів з учнями і реалізація моделей взаємодії у правовому полі життєдіяльності, яка відбувається у процесі безпосередньої міжособистісної комунікації.

Цілеспрямована взаємодія та взаємовплив учасників педагогічного процесу забезпечують його інтерактивність на основі діалогічності й полілогічності, гнучкості форм, різноманітності методів навчання і способів діяльності, рефлексії учасників стосовно власної діяльності та ефективності взаємодії. Інтерактивні методи навчання – це способи організації взаємодії педагога й учнів для

створення оптимальних умов їхнього розвитку. У практиці вивчення правознавчих предметів набувають поширення впровадження тренінгових форм навчання з використанням різних інтерактивних методів, які найбільше відповідають особистісно орієнтованому підходу до навчання. Викладач виступає найчастіше в ролі координатора освітнього процесу, лідера групи, помічника, диригента, каталізатора спілкування та створення умов для виявлення ініціативи з боку учнів. Інтерактивні методи, як правило, передбачають моделювання реальних життєвих ситуацій, спільне розв'язання проблем. Тим самим вони сприяють формуванню умінь і навичок, виробленню цінностей, створюють атмосферу співробітництва, дозволяють педагогу бути справжнім лідером, а не ментором – адміністратором. За такої атмосфери учні цілісно сприймають сенс права – не лише через інформацію, а й через почуття і дії. Викладачі предмета «Основи правових знань» можуть використовувати такі інтерактивні методи: анкетування (найбільш ефективні для вхідного і вихідного контролю знань); коло ідей; незакінчені речення; рухливі ігри; навчальне відвідування (наприклад, судових засідань); нескінченний ланцюжок; уявна прогулянка; ажурна пилка; метод-прес; запрошення на заняття консультантів (юристів, працівників органів внутрішніх справ та ін.); переговори; акваріум; медіація тощо [236, с. 17-36].

Інтерактивна педагогічна взаємодія характеризується комплексом ознак, що суттєво відрізняють від усталеного традиційного впливу. Якщо традиційна педагогічна взаємодія має на меті виконання обов'язкової програми, трансляцію знань, формування умінь і навичок, визначених способів діяльності та поведінки, то інтерактивна – спрямована на досягнення єдиної мети через реалізацію інтересів і потреб кожного учасника шляхом планування, контролю, корекції та координації їх дій, різноманітності форм і способів діяльності, забезпечення співробітництва в міжособистісних стосунках.

До основних методів інтерактивної взаємодії відносимо такі:

1. Методи створення сприятливої атмосфери, які стимулюють «комунікативну атаку», організацію педагогом спільної діяльності для

оперативного включення кожного учня у взаємодію, для їх самоактуалізації, конструктивної адаптації до відповідної педагогічної ситуації.

2. Методи мислинневої діяльності, що сприяють мобілізації творчого потенціалу учнів і водночас – стимулюють активну мисленнєву діяльність, усвідомлений вибір виконання різних мисленнєвих операцій.

3. Методи обміну діяльністю, які передбачають поєднання групової та індивідуальної роботи учнів, спільну активність у навчальному процесі, тісну кореляцію діяльності педагогів і учнів.

4. Методи творення сенсів, провідною функцією яких є створення учнями свого індивідуального судження про правові явища, проблеми, обмін цими судженнями, розроблення педагогами нового змісту юридично-правових процесів стосовно майбутньої професії учнів.

5. Методи рефлексивної діяльності, які спрямовані на фіксування учасниками навчального процесу стану свого розвитку, причини такого стану, оцінки ефективності здійснюваної діяльності в навчальному процесі.

Розглянемо детальніше перший, третій і п'ятий методи як найбільш ефективні для вдосконалення правової підготовки учнів ПТНЗ.

Методи створення сприятливої атмосфери спільної навчальної діяльності.

Педагогічна взаємодія під час навчального процесу розпочинається зі створення сприятливої атмосфери спільної діяльності, яка сприятиме формуванню позитивної мотивації, розвитку позитивних емоцій і почуттів учасників такої взаємодії.

Професійно спрямоване викладання предмета «Основи правових знань» передбачає врахування специфіки як самого предмета, так і майбутньої професійної діяльності. Курс «Основи правових знань» належить до соціально-гуманітарних предметів, а його найвиразніша специфіка виявляється в тому, що право (як предмет вивчення курсу) зорієнтоване не стільки на описування та пояснення соціального життя, скільки на його організацію та впорядкування. Процесуальною основою цих методів є «комунікативна атака», яку організує педагог для оперативного включення учнів у спільну діяльність, у взаємодію.

Приклади використання таких методів подані в Додатку Б.3.

У цій групі методів можна виокремити методи, безпосередньо пов'язані з правознавством. Адже, якщо метод «Алітерація імені» дає змогу формувати вміння і виробляти навички комфортного спілкування у професійній і правовій процесуальній діяльності, то наступна група методів орієнтована на знаннєві аспекти права. До таких методів можна віднести:

- Закон на моєму шляху (кожен учень називає своє ім'я і закон (норма, правило), дію якого учні (студенти) відчували у певний час (сьогодні, прямуючи на заняття, перебуваючи на практиці тощо).
- Я – громадянин (ка) – своє ім'я пов'язати з певною громадою, країною.
- Я і моя власність (при цьому наголосити, що учні виражають ставлення до предметів власності через розуміння ними атрибутів права власності: володіння, користування, розпорядження).

До перерахованої групи методів створення сприятливої атмосфери, організації комунікації можна віднести методи: «Прогноз погоди», «Закінчити фразу», «Комплімент» та ін. (див. Додаток Б.3).

Успіх у спілкуванні залежить не лише від змісту висловлених співрозмовниками думок, а більшої мірою від того, наскільки приємною є атмосфера спілкування: важливо не що, а як ми говоримо. Емоційне ставлення співрозмовників один до одного під час спілкування у психології називається атракцією. Саме забезпечення позитивного свідомого та підсвідомого ставлення учнів до викладача і навпаки, є важливою умовою успішної реалізації цих методів. Для забезпечення атракції у процесі правової підготовки педагогічним працівникам ПТНЗ слід володіти такими психологічними прийомами:

- звертатися до співрозмовника, називаючи його ім'я;
- усміхатися, щоб засвідчити доброзичливе ставлення до учнів;
- стежити за своїми жестами, щоб вони були невимушеними, стриманими, доцільними і виражали почуття довіри, відкритості, щирості;

- забезпечувати візуальний контакт (фіксований один на одному), який не лише засвідчує зацікавленість партнером і зосередженість на тому, про що він говорить, а й виконує функцію емоційного живлення. Відкритий, природний, доброзичливий погляд важливий не лише для налагодження взаємодії, а й для задоволення емоційних потреб;

- роблячи комплімент, намагатися не надто перебільшувати позитивну оцінку, не зловживати критичними зауваженнями, не допускати двозначності, враховувати власну думку співрозмовника про себе.

Вважаємо, що звернення викладачів правознавства до цієї групи методів є об'єктивно важливим тому, що правове регулювання відносин значно залежить від комунікативної культури суб'єктів правовідносин. Тобто використання цих методів забезпечує створення необхідної емоційної атмосфери, яка сприяє кращому осмисленню та засвоєнню складного навчального матеріалу з «Основ правових знань».

Таким чином, використання у процесі вивчення предмету «Основи правових знань» методів створення сприятливої атмосфери і організації комунікації відповідає вимогам професійно спрямованого навчання.

Методи обміну діяльностями.

Викладач і учні включаються в освітній процес на суб'єкт-суб'єктних засадах як його активні учасники, що спільно відповідають за його результати (вимога особистісного та діяльнісного підходів). Використання методів обміну діяльностями у правовій підготовці учнів ПТНЗ ґрунтується на визначенні діяльності як провідного засобу й умови особистісного розвитку майбутніх кваліфікованих робітників як суб'єктів діяльності.

Методи цієї групи передбачають обмін діяльністю між учасниками освітнього процесу. Ефективна діяльність педагога має спонукати до відповідної діяльності учнів. Відповідним чином організована взаємодіяльність у процесі правової підготовки спонукатиме учнів до усвідомлення необхідності засвоєння правових знань як для майбутньої професійної діяльності, так і для побудови правових відносин у цій сфері.

Головною ознакою цієї групи методів є поєднання під час їх реалізації індивідуальної, групової і фронтальної діяльності, при цьому провідним видом діяльності є групова робота (у тимчасових динамічних малих творчих групах).

Діяльність у сфері «Людина – Людина», до якої належить і правнича діяльність зумовлена потребами суб'єктів (предмет → людина → суб'єкт діяльності) у спілкуванні, у взаємодії. Тому учні, які виявили інтерес до цієї сфери, мають постійно заохочуватися до роботи у групі.

Умовою реалізації методів обміну діяльністю є дотримання структури діяльності. Нагадаємо, що основними компонентами діяльності (за С. Гончаренком) є суб'єкт з його потребами (біологічними, соціальними); мета, відповідно до якої предмет перетворюється в об'єкт, на який спрямована діяльність; засіб реалізації мети (сукупність знарядь праці, створених людьми: техніка, технологія); результати діяльності [77, с. 98].

Обмін діяльностями педагога й учнів у педагогічному процесі складається з таких компонентів [121, с. 97]:

- аналіз педагогом діяльності учнів;
- аналіз педагогом власної діяльності;
- аналіз викладачем педагогічної взаємодії;
- аналіз учнями своєї діяльності;
- аналіз учнями діяльності викладача;
- аналіз учнями педагогічної взаємодії.

До методів обміну діяльностями відносяться ділові (рольові), ситуативні, імітаційні ігри, кейс-метод, «метаплан», «інтерв'ю», «семафор», «круглий стіл» та ін. Приклади їх застосування на уроках з «Основ правових знань» для учнів ПТНЗ подані в Додатку Б.4).

Методи рефлексивної діяльності.

Поняття рефлексії трактується як роздуми, самоспостереження, осмислення людиною власних дій, самопізнання, що розвиває специфіку духовного світу людини, самоаналіз, роздуми людини над власним душевним станом (психологічне розуміння); осмислення людиною передумов і механізмів власної

діяльності, соціального й індивідуального способів існування. Рефлексія – це не лише інтроспекція власної психіки, а й осмислення своєї життєвої програми, принципів співвідношення цілей, цінностей, вимог, установок, прагнень [236, с. 25]. Вона передбачає співставлення умов і цілей діяльності, виявлення наявних ситуацій і досвіду суб'єкта, засобів і способів перетворення об'єкта, визначення їх достатності чи недостатності для досягнення мети, вироблення стратегії дій. І. Бех підкреслює, що в результаті пізнання суб'єктом себе та ставлення до самого себе виникають рефлексивні риси. За своїм змістом вони є особистісними властивостями, які набули свідомого суб'єктивного смислу та цінності. Саме усвідомлені особистісні цінності суб'єкта є змістом образу «Я», «Я-концепції», яка утворює ядро людської особистості як регулятора її поведінки та діяльності [17].

Методи рефлексивної діяльності спрямовані на фіксування учасниками навчального процесу свого емоційного стану, причини його виникнення, оцінки ефективності діяльності у професійній підготовці тощо. Тобто педагогічна рефлексія – це процес і результат фіксування суб'єктами (учасниками педагогічного процесу) стану свого розвитку, саморозвитку та причин цього стану. Структура педагогічної рефлексії подана на рис. 2.2.

Методи рефлексивної діяльності в контексті нашого дослідження розглядаються як спонукання майбутніх фахівців до усвідомлення того, що:

- рефлексія є важливою якістю особистості, яка розвивається протягом життя у процесі діяльності;
- рефлексивні здібності й навички є важливим джерелом і обов'язковою умовою розвитку, підвищення активності особистості в навчальному процесі;
- розвиток рефлексивних навичок значно підвищує загальний інтелектуальний і особистісний рівень людини, сприяє розвитку критичного мислення;
- рефлексія як частина самопізнання потрібна в будь-якій професійній діяльності для того, щоб виявляти внутрішній потенціал особистості з метою подальшого саморозвитку і професійного зростання;

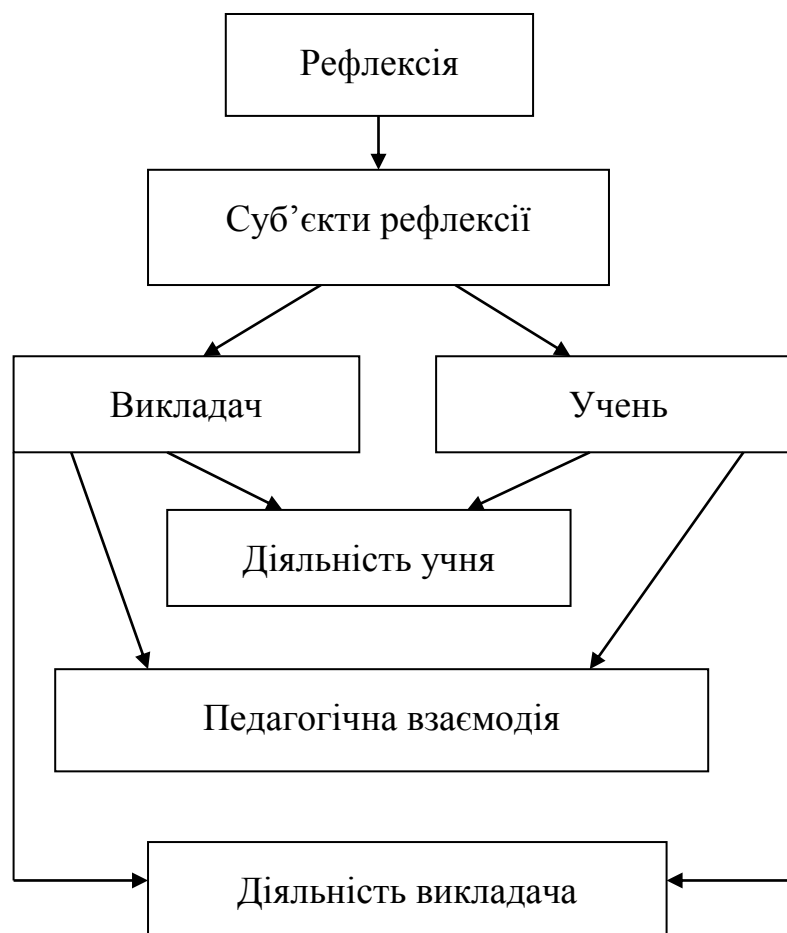

Рис. 2.2. Структура педагогічної рефлексії (за С. Кашлевим) [121]

– рефлексія потребує від педагога постійного аналізу свого стану (і стану своїх учнів), розуміння самого себе (і своїх учнів), з'ясування того, як інші (в першу чергу учні, колеги по роботі, батьки) знають і розуміють особливості його особистості;

– педагогам потрібно не лише самим постійно працювати над розвитком своїх рефлексивних здібностей, а й управляти рефлексією своїх учнів.

Реалізація цього методу здійснюється через осмислення педагогічними працівниками методології педагогіки, сучасної філософії освіти, через аналіз ними власної педагогічної діяльності, різних життєвих і педагогічних ситуацій, а саме: розігрування сюжетів із життя професійно-технічних навчальних закладів; моделювання типових педагогічних конфліктів і проектування способів їх розв'язання; відповіді на питання, які спонукають до рефлексії; оцінку власного стану в процесі навчальної діяльності; самооцінку учнів і педагогів.

Декілька методів рефлексивної діяльності представлені в Додатку Б.5.

Метод проектів із використанням ІКТ

Традиційне навчання часто спонукає збирати готові відповіді, накопичуючи інформацію, але найбільш важливі питання вимагають від учня більше часу витратити саме на роздуми над значенням і ступенем важливості інформації. З огляду на це набули популярності освітні проекти – форма організації занять, яка передбачає комплексний характер діяльності всіх її учасників за певний проміжок часу – від одного заняття до декількох місяців [329]. Використання при цьому сучасних інформаційно-комунікаційних технологій дозволяє формувати в учнів необхідні знання та пізнавальні прийоми, а також розвивати мотивацію навчальної діяльності, самостійність, що сприяє поліпшенню підготовки майбутніх фахівців.

Розвиток Інтернет-технологій, ІКТ спричинили появу та використання в навчальному процесі інформаційно-комунікаційних мереж і на їх основі телекомунікаційних проектів. Одним із різновидів телекомунікаційних проектів є Веб-квест (*Web-Quest*). Веб-квест дозволяє учням робити відкриття, а не просто засвоювати інформацію, підвищує впевненість у власних силах, пробуджує інтерес і самооцінку. Квест сприяє розвивати активне пізнання, розвитку мислення, допомагає долати проблеми і труднощі, а саме: вирішити, розплутати, придумати, уміти застосовувати свої знання на практиці в нестандартних ситуаціях, тобто актуалізувати знання, вчить мислити логічно, розвиває інтерактивні здібності.

Як свідчать наукові дослідження Л. Желізняк [97], О. Ільченко [112], М. Кадемія [114], С. Маївка [170], Л. Харлаш [326], освітній веб-квест – це проблемне завдання з елементами рольової гри, для виконання якого необхідні ресурси мережі Інтернет; це Інтернет-пошук, метою якого є навчання, тобто отримання нових знань, закріплення наявних знань та інших навичок за освітнім предметом. Найчастіше Веб-квест визначають як проект із використанням Інтернет-ресурсів – інтеграція методу проектів з використанням Інтернету та рольових ігор [114, с. 93-95]. Нині ця технологія використовується як ефективний

спосіб використання Інтернету на уроках, що допомагає розкрити «освітній вектор» мережевих ресурсів.

Розрізняють два типи веб-квестів: для короткочасної (протягом одного заняття) та тривалої (на семестр або навчальний рік) роботи. Мета короткочасного веб-квесту – поглиблення знань і їх інтеграція. Довготривалий веб-квест спрямований на поглиблення та перетворення знань учнів. Веб-квести найкраще підходять для роботи в малих групах, однак існують і веб-квести, призначені для індивідуальної роботи учнів. Переваги цієї технології в тому, що її можна застосувати для будь-якого предмету.

Розвиток інтегрованих технологій Веб-квест, а також блогів сприяв появі технології Блог-квест, що нині починає розвиватися і використовуватися в освіті на всіх її рівнях. Її відмінність полягає в оформленні та способі представлення інформації. Веб-квест створюється за допомогою мови HTML, а Блог-квест – на основі blog software [114, с. 115].

Позитивними особливостями Веб-квестів і Блог-квестів, що відрізняють його від інших технологій, зокрема від проектних, є такі: заздалегідь визначаються ресурси, в яких є інформація, необхідна для розв'язання проблеми. По-друге, однозначно визначений порядок дій, який має виконати учень для отримання необхідного результату. По-третє, обов'язковою складовою є перелік тих знань, умінь і навичок, яких зможуть набути учні внаслідок виконання квестів. По-четверте, однозначно визначені критерії оцінки виконаних завдань [114, с. 136].

Під час підготовки та проведення заняття використовуючи методику веб-квесту важливо чітко усвідомити роль кожного учасника навчально-виховного процесу та розподілити їх обов'язки для досягнення максимальної ефективності (Додаток Б.6).

Веб-квест дуже своєчасний і корисний інструмент для впровадження елементів гри у навчання. Навчання стає цікавішим, крім того зростає самостійність роботи. Завдяки застосуванню веб-квесту:

- підвищується мотивація учнів до вивчення правознавства, з одного боку, і до використання ІКТ у навчальній і професійній діяльності, з іншого;

- учні набувають умінь роботи з інформацією та науково-пошукової діяльності, а також навички публічних виступів;
- розвиваються навички розв'язання проблем у команді.

Викладачі, які використовують веб-квести, змінюють традиційні методи навчання на більш сучасні та продуктивні. Використовуючи інформаційні ресурси Інтернет й інтегруючи їх у навчальний процес, ця технологія сприяє формуванню як ключових так і предметних компетентностей учнів. Завдяки використанню веб-квесту підвищується мотивація учнів до вивчення «Основ правових знань», з одного боку, і до використання ІКТ у навчальній і трудовій діяльності, з іншого. Веб-квест – це не просто пошук інформації в мережі, адже учні, працюючи над завданням, збирають, узагальнюють інформацію, роблять висновки. Крім того учасники вчаться використовувати інформаційний простір мережі Інтернет для розширення сфери своєї творчої діяльності. Все це сприяє формуванню правової, комунікативної, інформатичної та професійної компетентностей. Отже, веб-квест – це ефективна технологія використання всесвітньої мережі для навчання учнів ПТНЗ «Основ правових знань».

Нетрадиційні методи вивчення права.

Осмыслити і зрозуміти сенс права, зробити правознавство привабливим предметом для вивчення і розуміння його ролі у професійній діяльності допоможуть пошуки засобів донесення його до свідомості учнів доступними способами. Особливо це актуально в часи постійного нарощування інформації, розширення інформаційного поля, зростання потреби емоційно-образного оформлення комунікаційних засобів.

У зв'язку з цим доцільно звернутися до нетрадиційних засобів викладання права, серед яких виокремлюємо казку, міф. Казка не лише доносить до розуму та почуття учнів Істину та Красу, а й за допомогою образів яскравіше, багатше, переконливіше розкриває суть законів і норм, механізмів регулювання стосунків людини з людиною, природою, Всесвітом.

Казка як носій інформації, має значні переваги перед теоретичним розважаннями, і справа не лише в естетиці. Образ є переконливішим, багатшим,

об'ємнішим за логічну побудову, до того ж у казках часто повторюється одна й та сама моральна істина. Багаторазовість повторення однієї і тієї ж думки кожного разу в новій ситуації забезпечує її розуміння, усвідомлення. До того ж, думка як інваріант виокремлюється із множини її втілень, котрі необхідно не лише осягнути одноразовим зусиллям розуму, а й нібито «прожити» через систематичні вправи. Під час такого засвоєння думка «з'єднується з волею і стає передумовою вчинку» [318, с. 3-4].

Ще філософи давньої Греції розглядали міфи, казки головними засобами виховання, що найбільше сприяють виявленню природних задатків, розвитку духовних сил. На думку Платона, міф «зачаровує душу» і може навчити людину доброчесності. Для цього потрібно вибірково підходити до їх змісту.

У передмові до другого видання збірки казок «Коли ще звірі говорили» І. Франко зазначив, що стародавні казки були колись «впливом мудрості царів, звідарів та патріархів» і, що багато казок, які «оповідають» наші бабусі та діди «повидумували мудрі люди в Вавилоні, в Єгипті, в Індії, та в Греції». Мислитель був впевнений, що з казкового світу «простих характерів і простих відносин», «де все видно ясно і симпатій не потребує», діти «винесуть перші й міцні основи замилювання до чеснот, правдомовності та справедливості» [325, с. 221].

Нині, коли актуалізуються потреби національного відродження, українська наукова думка, в тому числі її політичні та правові аспекти, має працювати в руслі звернення до національних засад, особливостей і здобутків у сфері правової культури. Дослідники культурологічних аспектів права наголошують на тому, що: «Етичний міф надає життю людини культурні смисли і організовує його. ...Всі боги слов'янської міфології так чи інакше виконують соціальну роль, є захисниками шлюбу, родинного щастя, землеробської та ремісничої праці, загалом правопорядку. Наприклад, Дажбог уявляється суддею людей. Він не тільки зогріває землю, а й стежить за тим, як на ній виконується встановлений його батьком Сварогом правопорядок» [10, с. 7-8].

У Додатку Б.7 подано фрагменти окремих казок і притч [318] для ілюстрації та використання як нетрадиційних інтерактивних методів (прийомів) у процесі

вивчення правознавства. Звернення до них, на нашу думку, допоможе і учням, і самому викладачеві сприймати право не лише як систему норм, законів, а соціально-культурне явище. Саме через міф, казку соціальна норма сприймалася нашими предками не як абстрактна структура, чи раціонально-логічна схема, а як живий зразок обов'язкової поведінки. вважаємо, що правове осмислення змісту міфології та народної творчості (казок) допоможе привернути увагу учнів до простих стародавніх приписів і визнаних загальнолюдських правових цінностей.

Отже, у процесі формування професійної правової компетентності під час вивчення предмета «Основи правових знань» доцільно використовувати різноманітні методи, традиційні та нетрадиційні. Це дозволить підвищити інтерес учнів до правових знань і правової інформації, їхню мотивацію до оволодіння навчальним матеріалом, налагодити ефективний зворотній зв'язок у педагогічній взаємодії.

Висновки до другого розділу

Правова підготовка кваліфікованих робітників має на меті формування правової свідомості, правового критичного мислення, забезпечення усвідомлення важливості права в особистісному житті та професійній діяльності. Виконання цих завдань потребує створення моделі правової підготовки майбутніх фахівців у ПТНЗ. Під час її проектування визначені компоненти правової підготовки майбутніх кваліфікованих робітників: мотиваційно-цільовий, когнітивно-змістовий, діяльнісно-поведінковий, особистісно спрямований, компетентнісно-результативний. Модель умовно розподілена на п'ять блоків: цільовий, концептуально-теоретичний, проектувально-організаційний, процесуально-змістовий і результативно-оцінювальний. Вона розроблена на основі аналізу професійно-правових відносин кваліфікованих робітників і прогнозу розвитку їхньої правової компетентності.

Аналіз висновків учених, що спираються на світовий і кращий вітчизняний досвід правової підготовки, і наше дослідження дало змогу обґрунтувати такі

психолого-педагогічні умови правової підготовки учнів ПТНЗ, що сприяють формуванню їхньої професійно-правової компетентності:

- цілеспрямоване підвищення мотивації учнів щодо правової підготовки;
- урахування особливостей професійної освіти у процесі правової підготовки;
- взаємодія із соціальними партнерами (правоохоронними органами, органами місцевого самоврядування, громадськими організаціями, роботодавцями тощо) у здійсненні правового виховання;
- удосконалення навчально-методичного забезпечення курсу «Основи правових знань» відповідно до профілю професійної підготовки кваліфікованих робітників.

Авторська методика вивчення предмета «Основи правових знань» у ПТНЗ орієнтована на здійснення постійного системного педагогічного впливу щодо формування професійно-правової компетентності майбутніх кваліфікованих робітників із професій будівельного і транспортного профілів. Її застосування передбачає: систематичність і поетапність процесу професійно спрямованої правової підготовки з метою формування в учнів готовності до застосування набутих знань у професійній діяльності; забезпечення позитивної психологічної атмосфери завдяки врахуванню індивідуальних особливостей учнів під час правового практикуму; використання інноваційних методів, спрямованих на активізацію пізнавальної діяльності та розвиток критичного мислення в учнів; постійну взаємодію з працівниками правоохоронних органів, представниками влади, громадських організацій, роботодавцями щодо правового виховання молоді. В якості методів вивчення предмета «Основи правових знань» рекомендовані: активізувальні вправи-методи (цифрова та термінологічна розминка, мозковий штурм, «займи позицію»), методи мотивації (бесіда, презентація підручника, правові завдання), методи створення сприятливої атмосфери спільної навчальної діяльності («алітерація імені», «прогноз погоди», «закінчи фразу», «комплімент»), методи обміну діяльностями (ділова гра, імітаційна гра, «метаплан», «алфавіт»), методи рефлексивної діяльності

(«рефлексивна мішень», «міні-твір», «ключове слово», «анкета-газета»), проектні методи із використанням ІКТ (Веб-квест, Блог-квест), нетрадиційні методи (казки і притчі правового змісту).

Основні результати розділу опубліковані у працях [42; 43; 52; 53; 54].

РОЗДІЛ 3

ПЕРЕВІРКА ЕФЕКТИВНОСТІ ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНИХ УМОВ ПРАВОВОЇ ПІДГОТОВКИ УЧНІВ ПРОФЕСІЙНО-ТЕХНІЧНИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ

3.1. Методика дослідження правової підготовки учнів професійно-технічних навчальних закладів

Педагогічний експеримент – це спеціально організована діяльність викладачів та учнів з метою апробації, перевірки доречності й ефективності впровадження попередньо розроблених теоретичних положень щодо підвищення якості освіти, а також та обґрунтування необхідних уточнень і здійснення їх відповідної корекції під час апробації в навчально-виховному процесі.

Метою експерименту є, передусім, перевірка гіпотези дослідження. У нашому дослідженні – це підвищення рівня професійно спрямованої правової компетентності учнів ПТНЗ шляхом упровадження в навчальний процес обґрунтованих психолого-педагогічних умов правової підготовки. Загальна мета передбачала експериментальну перевірку ефективності авторського науково-методичного забезпечення курсу «Основи правових знань» у процесі підготовки учнів ПТНЗ. Завдання експериментальної роботи визначалися за частковими гіпотезами дослідження. Побудова плану і програми експериментальної роботи – це процес перекладу часткових гіпотез дослідження на заплановані завдання, що є складною та відповідальною процедурою. Програма експерименту має забезпечити одержання таких відповідей, які є інформативними і достовірними стосовно кожного учня, навчального закладу в цілому і проблеми, що становить предмет нашого дослідження. Зокрема планувалося розв'язання таких завдань:

- вдосконалення правової підготовки учнів ПТНЗ;
- диференціювання змісту правового навчання за професіями;
- використання запропонованих методологічних підходів до правової підготовки учнів;
- підвищення кваліфікації та педагогічної майстерності викладачів.

Програма експерименту (Додаток В) передбачала проведення попереднього цілеспрямованого спостереження у ПТНЗ із метою визначення вихідних даних; створення обставин, за яких можливий експеримент (добір учнів для експериментальної дії, визначення меж вимірювань, упровадження обґрунтованих психолого-педагогічних умов якісної правової підготовки учнів); систематичне спостереження за процесом формування та розвитку правової компетентності учнів і точний опис виявлених фактів; проведення систематичної реєстрації вимірювань і оцінювання одержаних фактів адекватними засобами і способами; зміна характеру обставин і перехресні впливи; перехід від емпіричного вивчення до логічних узагальнень, аналіз і теоретичне опрацювання фактологічного матеріалу.

Завдання експерименту визначалися як послідовні етапи досягнення загальної мети:

1-ий етап – виявлення реального стану правової підготовки учнів ПТНЗ.

2-ий етап – упровадження в навчально-виховний процес активного педагогічного чинника впливу – авторського курсу «Основи правових знань».

3-ий етап – збір, систематизація й аналіз одержаних результатів – змін у правовій компетентності майбутніх фахівців.

4-ий етап – перевірка достовірності отриманих даних шляхом порівняння навчальних досягнень учнів експериментальної та контрольної груп.

Експериментальна частина дослідження була розподілена на три частини: підготовча, констатувальний етап і формувальний етап.

Методи використані в експериментальному дослідженні, ми поділили на дві групи: методи збирання даних і методи оброблення результатів. Одним з вагомих методів одержання даних було педагогічне спостереження, що ґрунтується на безпосередньому й опосередкованому сприйманні педагогічних явищ і характеризується цілеспрямованістю, послідовністю, надійною фіксацією отриманих результатів.

Під час експериментальної роботи використано також такі педагогічні методи як: бесіда, інтерв'ю та анкетування. Бесіда – емпіричний метод одержання

інформації на основі вербальної комунікації, що широко використовується в різних педагогічних цілях. У межах нашого дослідження бесіда використовувалася як форму емпіричної взаємодії в тих експериментальних ситуаціях, де кожен окремий елемент діяльності передбачав повну змістову завершеність попереднього, а отже, контакт учнів ПТНЗ із експертами як «підбиття підсумків» був необхідним елементом дослідницького пошуку.

Інтерв'ю виступає способом отримання соціально-педагогічної інформації за допомогою усного опитування. Використовувались обидва види інтерв'ю: вільні (не регламентовані темою та формою бесіди) і стандартизовані (близькі до анкети із закритими запитаннями). Ступінь свободи учасників інтерв'ю зумовлювався переліком і формою запитань, змістовий рівень отриманої інформації – кількістю та складністю відповідей. Під час спілкування виникали різні ситуації щодо позиції інтерв'юера: а) учень ПТНЗ знав, чому він діяв або має діяти так, а не інакше; б) учням було недостатньо інформації про причини власної активності; в) інтерв'юер мав на меті отримати симптоматичну інформацію, хоча учні не оцінювали її як таку. Кожна ситуація передбачала використання різних методів інтерв'ювання. У першому випадку ми використовували впорядкований, чітко спрямований цикл запитань. У двох інших – методи, що передбачали співпрацю учнів і викладачів у процесі пошуку необхідної інформації.

Ми використовували в роботі вибіркоче усне та письмове анкетування як метод соціально-педагогічного дослідження з метою з'ясувати дані особистісного характеру, погляди, ціннісні орієнтації, соціальні установки й індивідуальні риси опитуваних учнів. Для проведення анкетування попередньо вирішувались дві методичні проблеми: по-перше, визначався обсяг і забезпечувалась однорідність вибірки, по-друге, гарантувалася її репрезентативність вибірки. Ці обов'язкові параметри гарантують завершеність і достатність анкетного дослідження.

Засобом для отримання первинної соціально-педагогічної інформації в різних виконаних опитуваннях були підготовлені нами анкети (Додаток Д), що містили сукупність конкретних запитань, кожне з яких логічно пов'язане з певним завданням і специфікою дослідження. Анкети будувалися на основі теоретичних

уявлень про сутність правової підготовки, відповідно до цього обиралися шкали оцінок, типи запитань, визначалася кількість і порядок запитань, що ставилися. Також у кожному конкретному вимірюванні обиралась найбільш адекватна процедура реалізації анкетування з урахуванням усіх обставин і ситуацій пізнавального акту. Кожен тип анкетування враховував як окремий елемент дослідження, так і загальну структуру анкети, включно з послідовністю й емоційною насиченістю запитань, засобами опрацювання й аналізу отриманих даних тощо.

Констатувальний експеримент дослідження проводився у звичайних умовах навчально-виховного процесу ПТНЗ, до початку введення нових чинників педагогічного впливу. Метою констатувального експерименту було визначення реального стану правової підготовки учнів ПТНЗ, а його проведення відбувалося згідно такого плану:

- дослідження рівня усвідомленості учнів ПТНЗ у необхідності правових знань;
- експертне оцінювання актуальності правових знань учнів ПТНЗ;
- визначення рівня правових знань учнів ПТНЗ;
- дослідження затребуваності правових знань у професійній діяльності випускників ПТНЗ.

На етапі формувального експерименту в навчально-виховний процес буди впроваджені запропоновані нами інновації, спрямовані на підвищення ефективності правової підготовки учнів ПТНЗ. На практиці педагогічних досліджень, зокрема у нашому формувальному експерименті, використовується паралельний експеримент і для цього обиралися два однорідні об'єкти (експериментальні та контрольні групи). Формуючи вибірки ми прагнули, щоб учні майже не відрізнялися за рівнем успішності, тобто групи були однорідними. В експериментальній групі навчання відбувалося на основі психолого-педагогічних умов правової підготовки учнів професійно-технічних навчальних закладів (підрозд. 2.2) та авторської методики вивчення курсу «Основи правових знань» (підрозд. 2.3), розробленої на основі нашої моделі правової підготовки

(підрозд. 2.1), а в контрольній групі навчальний процес залишався незмінним, традиційним для ПТНЗ.

Із метою статистичної перевірки достовірності отриманих результатів було застосовано критерій χ^2 (Пірсона) за методикою [252, с. 201-202; 284]. Перевірка розпочиналася з формулювання нульової гіпотези, яка стверджувала, що дані вибірок одержані зі статистично ідентичних сукупностей, а отже, будь-яка відмінність між експериментальною та контрольною групами є випадковою варіацією. Далі на основі даних спостережень обчислювалися теоретичні частоти за формулами:

$$\omega_i = S / S_i, \quad n_{i1} = \omega_i \cdot V_i, \quad (3.1)$$

де: ω_i – вибіркові частоти, n_{i1} – вибіркова чисельність.

Після цього заповнювались таблиці (таб. 3.1). Ураховувалось, що відношення теоретичної частоти до обсягу відповідної вибірки дорівнює відношенню суми всіх частот стосовно певної ознаки до суми всіх обсягів. Сума всіх частот у колонці (рядку) повинна дорівнювати сумі частот спостереження у колонці (рядку):

$$\sum n_{i1} = S_i, \quad \sum n_{1i} = V_i. \quad (3.2)$$

Таблиця 3.1

Результати спостережень рівня правової підготовки учнів

Група	Кількість учнів				
	Обсяг	Рівень			
		високий	достатній	середній	низький
Контрольна група	V_1	n_{11}	n_{12}	n_{13}	n_{14}
Експериментальна група	V_2	n_{21}	n_{22}	n_{23}	n_{24}
Всього:	$V = V_1 + V_2 = S$	S_1	S_2	S_3	S_4

Для оцінювання параметрів правової підготовки на основі даних, одержаних у результаті спостережень, обчислювалися вибіркові частки і теоретичні частоти:

$$\omega_i = S_i / S \quad \tilde{n}_{ij} = \omega_i \cdot V_j.$$

Відношення теоретичної частоти до обсягу відповідної вибірки (експериментальної чи контрольної групи) дорівнює відношенню суми всіх частот стосовно певного критерію до суми всіх обсягів. Отримані результати заносилися до табл. 3.2.

Таблиця 3.2

Очікуваний розподіл кількості учнів експериментальної та контрольної груп ($\tilde{n}_i$), які досягли відповідного рівня правової підготовки

Групи	Рівень				Разом
	високий	достатній	середній	низький	
Контрольна група	$\tilde{n}_{11}$	$\tilde{n}_{12}$	$\tilde{n}_{13}$	$\tilde{n}_{14}$	E_1
Експериментальна група	$\tilde{n}_{21}$	$\tilde{n}_{22}$	$\tilde{n}_{23}$	$\tilde{n}_{24}$	E_2
Разом	$\tilde{n}_{11} + \tilde{n}_{21}$	$\tilde{n}_{12} + \tilde{n}_{22}$	$\tilde{n}_{13} + \tilde{n}_{23}$	$\tilde{n}_{14} + \tilde{n}_{24}$	$E = E_1 + E_2$

Третій крок обчислення полягав у визначенні різниць між відповідними спостережуваними і теоретичними частотами ($n_i - \tilde{n}_i$) шляхом віднімання даних відповідних комірок табл. 3.1 і 3.2. При цьому будь-яка колонка (або рядок) цих різниць (відхилень) повинна давати в сумі нуль внаслідок рівності сум спостережуваних і теоретичних частот.

На четвертому кроці обчислювався комплексний показник χ^2 :

$$\chi^2 = \sum_{i,j} \frac{(n_{ij}^* - n_{ij})^2}{n_{ij}}, \quad (3.3)$$

де n_{ij}^* – спостережувана частота (експериментальна), n_{ij} – теоретична частота (обчислена). Після цього визначалася імовірність, що відповідає цьому значенню. Для цього за обраного рівня значущості $\alpha = 0,05$ обчислювалося число ступенів вільності ν , яке дорівнює різниці між числом пар емпіричних і теоретичних частот і числом лінійних співвідношень між значеннями емпіричних частот:

$$\nu = (r-1) \cdot (s-1), \quad (3.4)$$

де r – число вибірок, s – число характеристик, якими різняться вибірки.

П'ятий – останній крок – зводився до пошуку за таблицею [27] верхньої границі χ_0^2 для χ^2 та їх порівняння. Якщо $\chi^2 > \chi_0^2$, нуль-гіпотеза заперечувалася, а отже доводилося, що відмінність між експериментальною та контрольною групами є систематичною, тобто викликаною впровадженням запропонованих психолого-педагогічних умов і методики вивчення курсу «Основи правових знань».

Результати кількісного аналізу базувалися на присвоєнні за конкретними правилами числових значень величинам, які характеризують педагогічні явища: підрахунок об'єктів із певною ознакою (успішність учнів із «Основ правових знань»), упорядкування об'єктів за порівнюваною величиною (рангом) певної ознаки (рівень правових знань учнів із певної проблеми, кваліфікація викладачів), зіставлення величини досліджуваної ознаки з певним стандартним інтервалом, взятим за одиницю вимірювань (кількість виконаних тестових завдань), порівняння величини ознаки з інтервалом можливих її значень.

Оцінювання ефективності правової підготовки мало комплексний характер та визначалося за стобальною шкалою (0 балів – правові знання в учня відсутні, 100 балів – досконала правова підготовка). Бали виставлялися на основі тестів і контрольних зрізів викладачами і групою експертів на основі комплексних спостережень (бесіди, інтерв'ю, анкетування, тестування); враховувалися середні показники. Для кількісного аналізу показників умінь і навичок правової підготовки учнів ПТНЗ ми обрали такі параметри: застосування теоретичних знань; правильність міркувань і обрання рішень; самостійність у роботі; вміння реагувати на ситуацію; критичність мислення; правова поведінка. Детальніше критерії за різними складовими структури професійно-правової підготовки учнів описані в другому розділі.

Відповідно до набраних балів було визначено чотири рівні правової підготовки учнів ПТНЗ:

Високий рівень – учні досконало володіють теоретичними та методичними правовими знаннями, прогностичними й організаційними вміннями; мають чітко сформоване позитивне ставлення до правої підготовки; розуміють, як правові

компетентності застосовувати у професійній діяльності; уміють адекватно оцінити правову ситуацію та прийняти правильне рішення; має місце постійне прагнення до поглиблення правових знань і самовдосконалення.

Достатній рівень – учні володіють теоретичними і методичними знаннями й організаційними вміннями; уміють правильно оцінити правову проблему, прийняти правильне рішення в типових ситуаціях і зробити належні висновки; відповіді учнів обґрунтовані, повні, точні, логічні, проте їм бракує власних суджень.

Середній рівень – учні володіють знаннями про правову підготовку загалом, але мають труднощі з вміннями застосувати її на практиці. Учні зацікавлені правовою підготовкою, беруть участь у різноманітних позааудиторних заходах, прагнуть використовувати різні форми для поглиблення знань, проте правові проблеми вирішують частково, відчувають значні труднощі в нестандартних ситуаціях.

Низький рівень – учні володіють вибіркковими знаннями з правової підготовки, а шляхи вирішення завдань шукають здебільшого методом проб і помилок. Ці учні переважно байдуже ставляться до правової підготовки, не усвідомлюють її значущості в подальшому житті; у них спостерігається невміння правильно аналізувати ситуацію та застосовувати правові знання на практиці.

Групою експертів було встановлено таке співвідношення між рівнями правової підготовки учнів ПТНЗ і набраними балами:

Високий рівень – 81–100 балів.

Достатній рівень – 61–80 балів.

Середній рівень – 41–60 балів.

Низький рівень – 1–40 балів.

Комплексна оцінка правової підготовки учнів ПТНЗ визначалася як загальна характеристика за її компонентами: мотиваційно-цільовим; когнітивно-змістовим; діяльнісно-поведінковим; особистісно спрямованим, компетентнісно-результативним. З метою адекватного оцінювання ми розглядаємо критерії та показники для кожного з компонентів.

Поняття «критерій» служить для перевірки реалізації мети і для оцінки ступеня цієї реалізації. Це засіб, за допомогою якого вимірюються або обираються альтернативи. Критерій надає можливість виявити відносне досягнення даної альтернативи (варіанту) в порівнянні з іншими, є зразком, що дозволяє зробити висновок про відносну значущість здійсненого вибору. Викладені міркування дозволяють прийняти поняття «критерій» як мірало, на основі якого здійснюється оцінювання. Таким чином у процесі оцінювання педагогічних явищ ми працюємо з послідовністю «показник → критерій → компонент». У роботі ми безпосередньо оцінювали показники, на основі отриманих оцінок визначали оцінку критерію, яка служила характеристикою відповідного компонента правової компетентності учнів ПТНЗ (табл. 3.3).

Таблиця 3.3

Компоненти, критерії та показники правової підготовки учнів ПТНЗ

Компонент	Критерій	Показники сформованості
мотиваційно-цільовий	<i>мотиваційний</i>	мета (ціль) правової підготовки, мотиви правової підготовки, професійно-правові цінності
когнітивно-змістовий	<i>знаннєвий</i>	правові знання, правові уявлення, професійно-правове мислення
діяльнісно-поведінковий	<i>поведінковий</i>	правові вміння і навички, професійно-правові вчинки, професійно-правова взаємодія
особистісно спрямований	<i>суб'єктності</i>	правові переконання, професійно-правова свідомість, професійно-правова відповідальність
компетентнісно-результативний	<i>результативності</i>	професійно-правова готовність, здатність до професійно-правових дій, правова позиція

На практиці ми оцінювали не всі виділені показники, а лише ті, які можна реально оцінити в умовах ПТНЗ за допомогою викладачів і експертів. Виокремити такі показники нам допомогли досвідчені методисти НМЦ ПТО різних областей (зі стажем роботи >15 р.). Ми оцінювали кожен із показників за стобальною шкалою та усереднювали показники для кожного з компонентів. На заключному етапі були узагальнені дані за компонентами і здійснений розподіл учнів ПТНЗ за рівнями правової підготовки за кожним із компонентів.

Проведений педагогічний експеримент характеризувався достатньою тривалістю, обґрунтованим вибором експериментальної бази, контрольних груп, якісним і кількісним аналізом отриманих статистичних результатів.

Учасниками експерименту були об'єкти і суб'єкти процесу правової підготовки учнів ПТНЗ – учні, які разом із професійним навчанням отримують правову підготовку, викладачі правознавства професійно-технічних навчальних закладів та експерти (методисти НМЦ ПТО). Експериментальною базою – вищі професійні училища та професійні ліцеї, що готують спеціалістів транспортної та будівельної галузі, зокрема: Міжрегіональне вище професійне училище автомобільного транспорту та будівництва м. Львова, Львівське міжрегіональне вище професійне училище залізничного транспорту, Рава-Руський професійний ліцей, Угнівський аграрно-будівельний ліцей, Золочівський професійний ліцей, ВПУ № 34 м. Стрия, ВПУ № 8 м. Стрия, Стрийське вище художнє професійне училище, Нововолинське вище професійне училище, Луцьке вище професійне училище будівництва та архітектури, ДПТНЗ Луцьке вище училище, ДПТНЗ Одеське професійне училище залізничного транспорту та будівництва, ДПТНЗ Одеське ПТУ машинобудування, ДПТНЗ Одеське вище професійне училище автомобільного транспорту, ДНЗ Міжрегіональне вище професійне училище автомобільного транспорту та будівельної механізації м. Києва.

Зауважимо, що правова підготовка учнів ПТНЗ має здійснюватися з урахування профілю навчального закладу. Відповідно до спеціалізації ПТНЗ курс правової підготовки коригується таким чином, щоб приносити максимальну користь учням саме тієї професії, яка здобувається. У нашому дослідженні ми

акцентуємо увагу на навчальних закладах сфери транспорту та будівництва, а отже в межах авторської експериментальної програми «Основи правових знань» враховували особливості підготовки фахівців сфери транспорту та будівництва, зважаючи на специфічні потреби цих професій.

3.2. Аналіз правової підготовки учнів професійно-технічних навчальних закладів

Усебічне вивчення традиційної програми з «Основ правових знань» у ПТНЗ виявив такі її недоліки: неточне та неповне формулювання мети навчання; неповну відповідність змісту навчального матеріалу вимогам кваліфікаційної характеристики фахівців; дублювання навчального матеріалу; використання застарілого й другорядного навчального матеріалу; неузгодженість змісту теоретичного й практичного навчання; брак інформації про міжпредметні зв'язки; брак рекомендацій для реалізації виховних і розвивальних можливостей змісту навчального предмета; брак рекомендацій з організації навчання з предмета; згідно з метою навчання не визначено форм контролю, не розроблено рекомендацій для їх дидактично обгрунтованого застосування тощо. Це свідчить про потребу визначення дидактичних нормативів навчальної програми, що містять науково обгрунтовані вимоги, на основі яких формується зміст навчального предмета та здійснюється його відображення в навчальній програмі.

Перше завдання *констатувального експерименту* полягало в дослідженні рівня усвідомленості учнів ПТНЗ у необхідності правових знань. Ми з'ясували, наскільки глибоко учні ПТНЗ усвідомлюють той факт, що правові знання є невід'ємною частиною їхньої подальшої професійної діяльності.

Оцінку проводили викладачі й експерти на основі анкетування, бесід і спостереження у трьох однорідних за віком, складом та успішністю групах різних навчальних закладів загальною чисельністю 89 учнів. Оцінювання проводилося за стобальною шкалою (0 балів – усвідомлення немає, 100 балів – досконале усвідомлення). Результати дослідження подані на рис. 3.1, де показано групування учнів за рівнем усвідомлення.

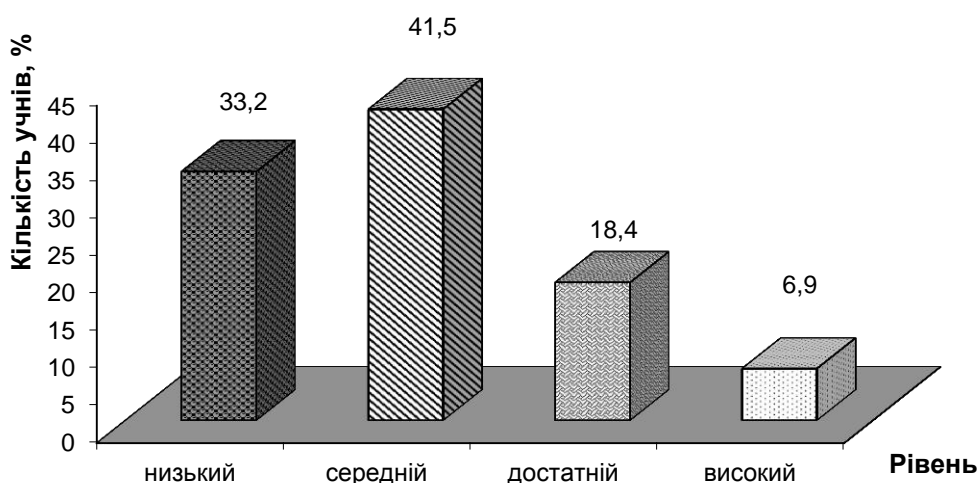

Рис. 3.1. Розподіл учнів ПТНЗ за рівнем усвідомлення правових знань

Як засвідчує аналіз рис. 3.1, учні ПТНЗ недостатньо усвідомлюють необхідність правової підготовки та її ефективності у процесі професійної діяльності (74,7% – низький і середній рівні). Такі результати вказують на незадовільну обізнаність учнів щодо правової підготовки.

Разом із цим важливо встановити думку експертів щодо важливості цієї складової компетентності особистості фахівця та порівняти одержані результати. Тому наступним пунктом експериментального дослідження було експертне оцінювання актуальності правових знань учнів ПТНЗ, результати якого представлені на рис. 3.2.

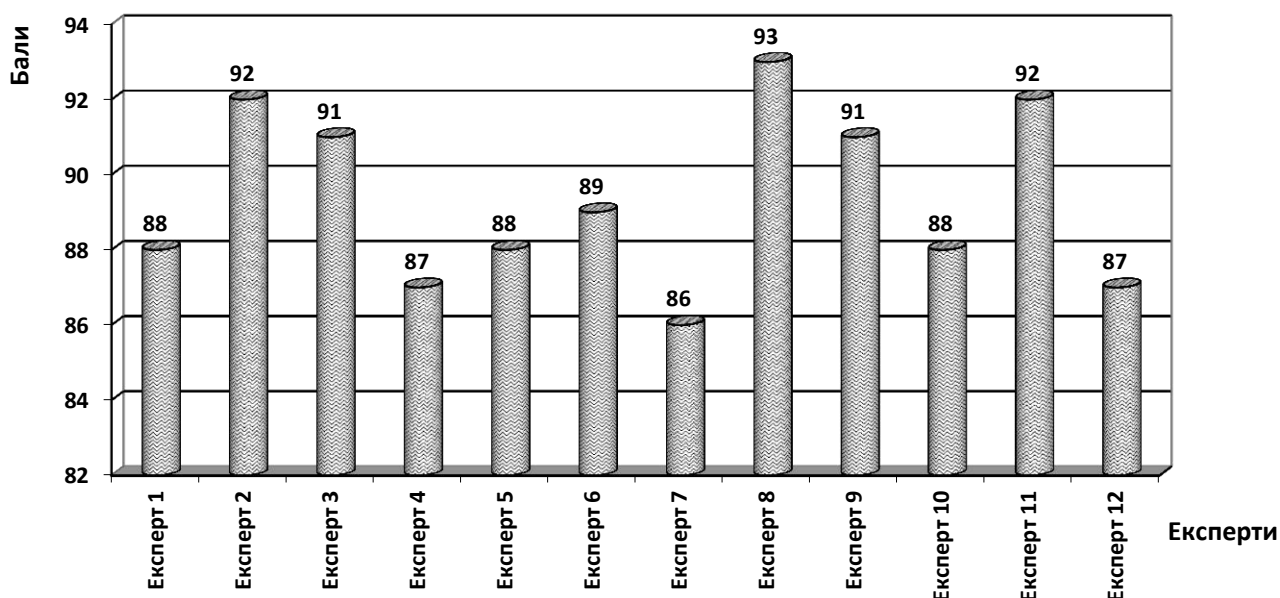

Рис. 3.2. Результати експертної оцінки актуальності правих знань із професійним спрямуванням учнів ПТНЗ

Як бачимо, експерти одностайно схилиються до того, що правова підготовка є невід’ємною частиною професійної підготовки учнів ПТНЗ.

З огляду на те, що усвідомленість учнями необхідності правової підготовки суттєво відрізняється від експертної думки, для визначення, чи піддається впливу цей компонент підготовки майбутніх фахівців, ми провели у цих же групах цикл позааудиторних занять на тему «Правова підготовка та професійна діяльність». Після проведених заходів кількість учнів, що виявили бажання вивчати правознавство з ухилом майбутньої професії, збільшилась на 7,3 – 10,6 %. Відповідні результати представлені на рис. 3.3.

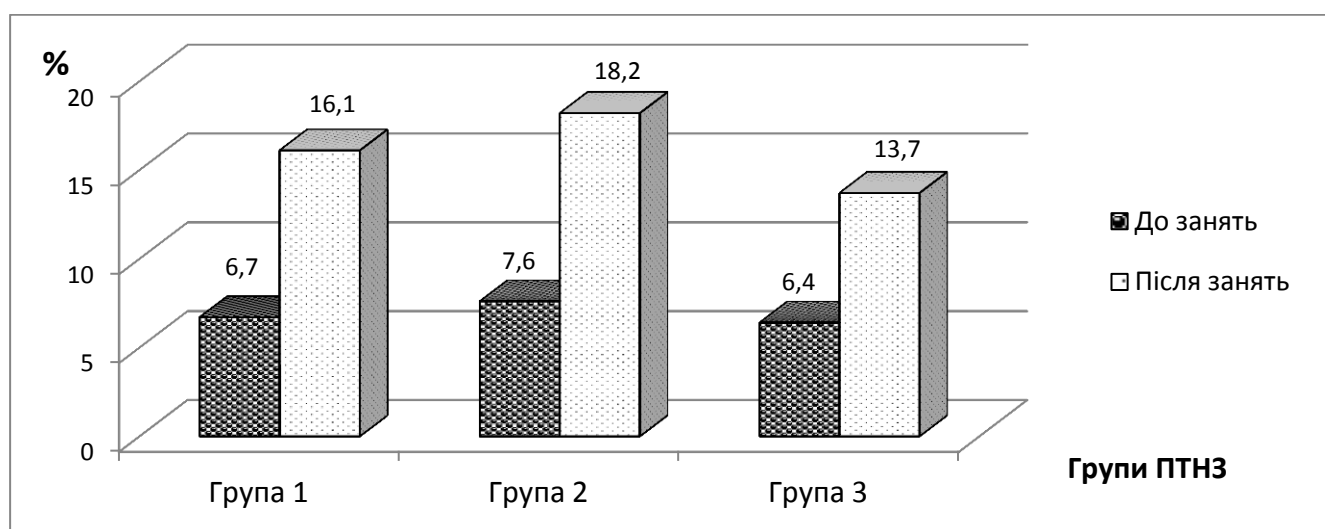

Рис. 3.3. Кількість учнів ПТНЗ із високим рівнем усвідомлення необхідності правових знань (до і після позааудиторних занять)

Аналізуючи одержані результати констатуємо, що рівень усвідомлення правових знань учнів ПТНЗ, від якого суттєво залежить вмотивованість і загальна успішність майбутніх фахівців щодо правової підготовки, може бути підвищено шляхом внесення цілеспрямованих змін у навчально-виховний процес.

Подальше дослідження передбачало визначення рівня правових знань майбутніх фахівців. З цією метою ми провели зріз знань учнів трьох груп ПТНЗ із основ правових знань. Зріз проводився за 12-ти бальною шкалою, а його результати відображені графічно. У кожній із груп, після проведення зрізу, учнів було розподілено за кількістю набраних балів, а на рис. 3.4. – рис. 3.6. подано відсоткове співвідношення для кожної з груп.

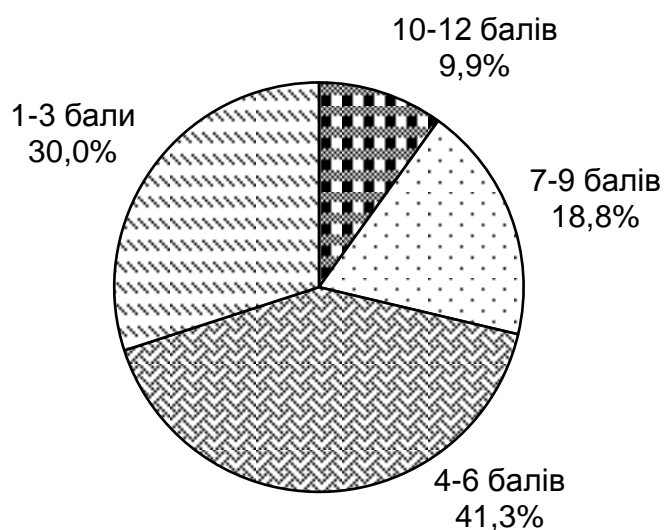

Рис.3.4. Оцінка рівня правових знань учнів ПТНЗ у першій групі

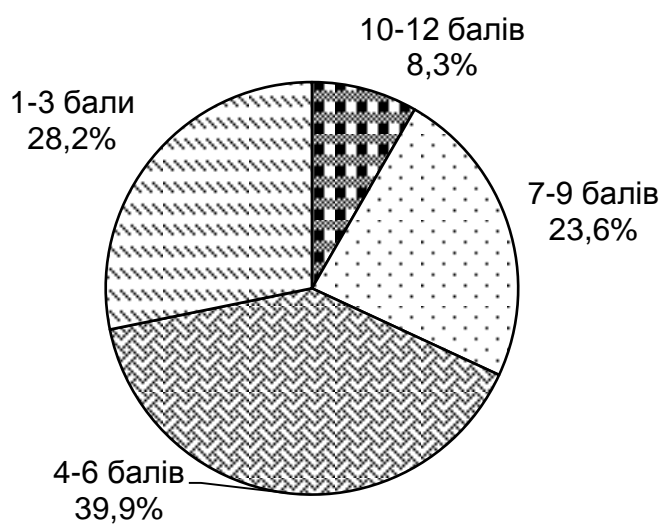

Рис. 3.5. Оцінка рівня правових знань учнів ПТНЗ у другій групі

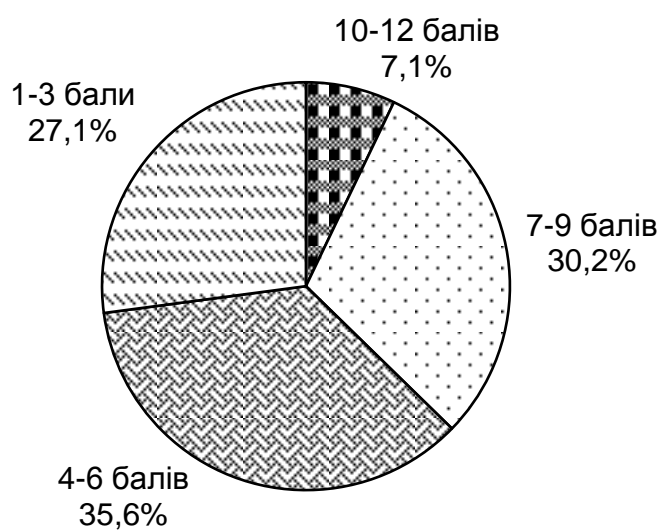
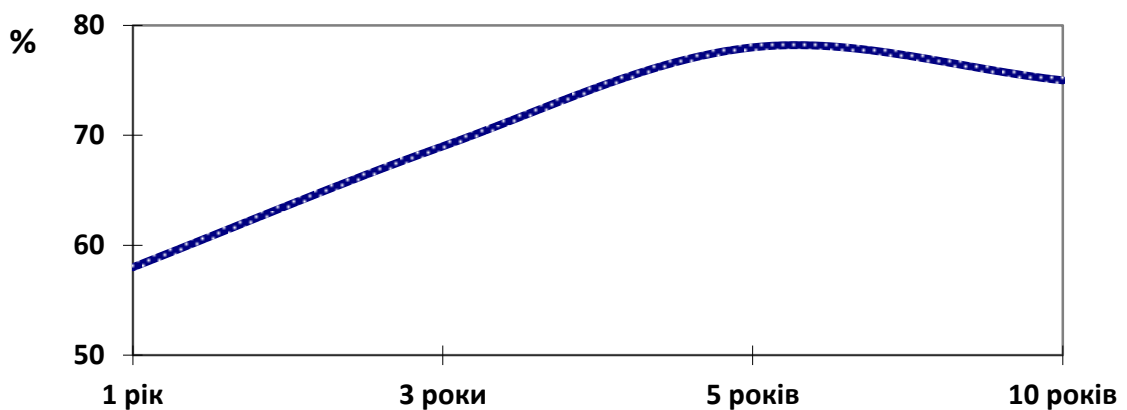

Рис. 3.6. Оцінка рівня правових знань учнів ПТНЗ у третій групі

У всіх трьох випадках були отримані результати, які мало відрізнялися. Слід наголосити, що значна частина учнів ПТНЗ (27–30 %) має дуже низькі знання з правознавства, і лише 7–10 % – високі.

На завершальному етапі констатувального експерименту було проведене опитування випускників ПТНЗ, які успішно займаються професійною діяльністю, щодо затребуваності правової підготовки на робочому місці (рис. 3.7). Опитування проводилося у трьох вікових групах: група 1 – три роки після випуску, група 2 – п'ять років після випуску, група 3 – десять років після випуску. Пропонувалося подати у відсотках потребу в правових знаннях у професійній діяльності. Одержані усереднені дані представлені на рис. 3.7.

Рис. 3.7. Затребуваність правових знань у процесі професійної діяльності випускників ПТНЗ

Як видно з рис. 3.7, потреба правої підготовки у професійній діяльності випускників ПТНЗ перебуває на стабільно високому рівні, що свідчить про необхідність її ґрунтовного опанування під час навчання у ПТНЗ.

Отже, ми встановили усвідомленість учнями необхідності правової підготовки та можливість цілеспрямованого впливу на студентів із цього питання. Загалом, констатувальний експеримент показав необхідність правової компетентності у професійній діяльності та дозволив констатувати високу потребу у правовій підготовці для професійної діяльності за опитуванням фахівців-практиків. Натомість експертне оцінювання засвідчило факт недостатнього рівня правової підготовки учнів ПТНЗ.

Результати констатувального етапу експерименту дали підстави для висновку, що традиційна підготовка у професійно-технічній освіті є недостатньо ефективною з огляду на формування в учнів правової компетентності, забезпечення їхньої правомірної поведінки, соціально-правової активності та прагнення правового самовдосконалення, які є обов'язковою умовою розвитку особистості майбутнього кваліфікованого робітника та подальших успіхів у професійній діяльності. Після констатувального експерименту визначені перспективні шляхи формування професійно-правової компетентності майбутніх кваліфікованих робітників: застосування нових методологічних підходів, оновлення змісту навчального матеріалу та надання йому професійно спрямованого характеру, розроблення й упровадження інноваційної методики викладання «Основ правових знань», а також взаємодію із соціальними партнерами у цьому питанні.

3.3. Узагальнення результатів упровадження моделі та психолого-педагогічних умов правової підготовки учнів

Формувальний експеримент проводився у двох паралельних групах контрольній (навчально-виховний процес відбувався без змін) – 214 учнів та експериментальній (навчально-виховний процес відбувався під дією активного педагогічного чинника впливу) – 214 учнів. З огляду на висновки констатувальної частини експериментального дослідження були сформульовані психолого-педагогічні умови підвищення рівня правової підготовки учнів ПТНЗ (підрозд. 2.2).

На основі обґрунтованих теоретичних положень було розроблено й упроваджену в експериментальній групі авторську методику вивчення предмета «Основи правових знань», що передбачає поетапну організацію професійно спрямованої правової підготовки за експериментальною програмою та із застосуванням розробленого практикуму. Реалізація правової підготовки учнів ПТНЗ саме за такою моделлю відбувалася в експериментальних групах.

Метою формувального етапу експериментального дослідження було впровадження наших інновацій і перевірка робочої гіпотези дослідження (див.

підрозд. 3.1) відповідно до складеної програми (Додаток В). План дослідження реалізовувався за такими стадіями:

- дослідження мотиваційно-цільового компонента правової підготовки на початку та наприкінці вивчення предмета «Основи правових знань»;
- дослідження когнітивно-змістового компонента правової підготовки на початку та наприкінці вивчення прочитання предмета «Основи правових знань»;
- дослідження діяльнісно-поведінкового компонента правової підготовки на початку та наприкінці вивчення предмета «Основи правових знань»;
- дослідження особистісно спрямованого компонента правової підготовки на початку та наприкінці вивчення предмета «Основи правових знань»;
- дослідження компетентісно-результативного компонента правової підготовки на початку та наприкінці вивчення «Основи правових знань»;
- аналіз залишкових знань і вмінь із предмета «Основи правових знань».

Дослідження проводилися паралельно в контрольній та експериментальній групах, а відмінності, що спостерігалися, перевірялися за допомогою статистичних методів. Експерти і викладачі оцінювали знання, вміння та практичні навички учнів за стобальною шкалою, після чого учні розподілялися на чотири рівні (високий, достатній, середній і низький) згідно набраних балів. Розподіл здійснювався в контрольній та експериментальній групах на початку вивчення предмета «Основи правових знань» та після його завершення. З метою дослідження і фіксування відмінностей упродовж всього навчання проводилося порівняння результатів отриманих як в контрольній та експериментальній групах, так і в межах самих груп на початку та наприкінці навчання.

У процесі формувального етапу експерименту під час усного опитування була застосована система заздалегідь підготованих запитань, важливих для дослідження правової компетентності учнів ПТНЗ. Основна увага зосереджувалася на таких проблемах:

- мотивація учнів до правової підготовки;
- підвищення рівня знань із правової підготовки;

- уміння використовувати здобуті знання в реальних ситуаціях.

Позитивна мотивація є одним із важливих чинників успішного засвоєння навчального матеріалу, тому формувальний експеримент ми розпочали саме з дослідження мотиваційно-цільового компоненту правової підготовки. На основі анкетування та усних бесід експерти за стобальною шкалою оцінили мотивацію учнів у контрольній та експериментальній групах на початку та наприкінці навчання предмета «Основи правових знань» (рис. 3.8. – 3.9).

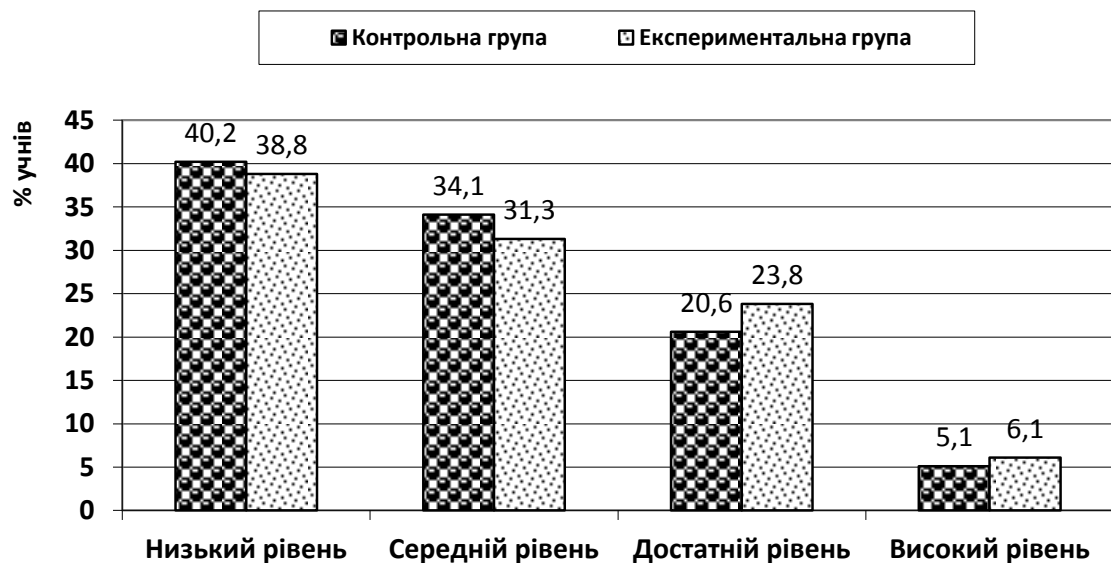

Рис. 3.8. Розподіл учнів за рівнями мотивації до правової підготовки в контрольній та експериментальній групах на початку вивчення предмета «Основи правознавства»

Перевірка статистичної достовірності отриманих результатів подана у Додатку Е (табл. Е.1). Комплексний показник $\chi_{EM}^2 = 0,83$. Для обраного рівня значущості 0,05 і числа степенів свободи $\nu = (2 - 1) * (4 - 1) = 3$ за статистичними таблицями $\chi_0^2 = 7,82$ [27]. Таким чином $\chi_{EM}^2 < \chi_0^2$ і можна стверджувати про підтвердження нуль гіпотези та констатувати факт, що відмінність між рівнями мотивації до правової підготовки в контрольній та експериментальній групах на початку вивчення курсу «Основи правознавства» є статистично недостовірними (випадковою варіацією), що свідчить про рівні початкові умови й однорідність груп за рівнем умотивованості учнів.

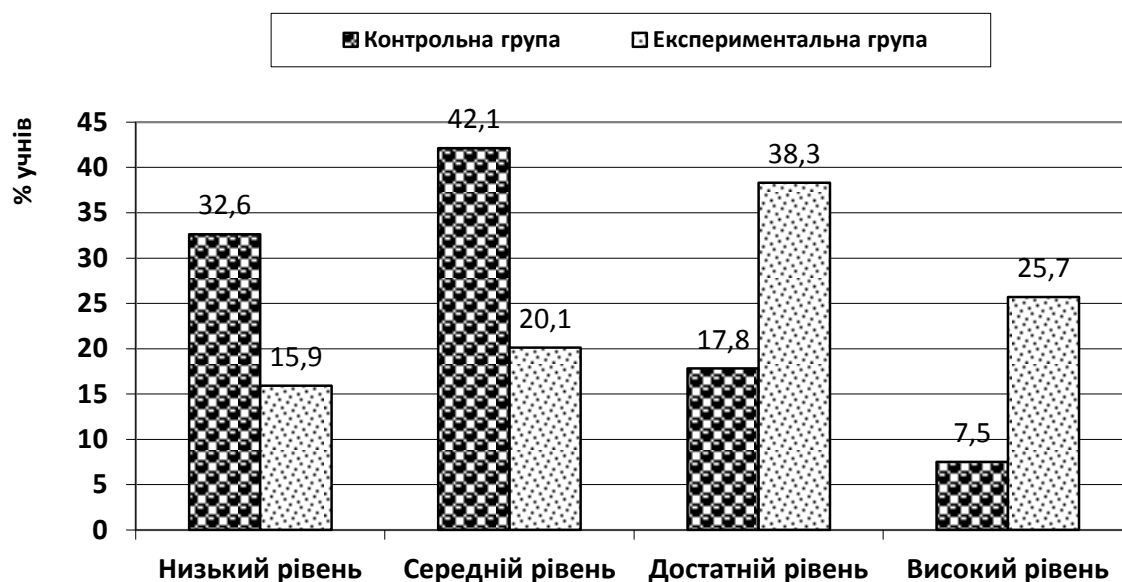

Рис. 3.9. Розподіл учнів за рівнями мотивації до правової підготовки в контрольній та експериментальній групах після закінчення вивчення предмета «Основи правових знань»

Внаслідок дії активного педагогічного чинника, а саме прочитання авторського курсу та застосування розробленого практикуму, ситуація змінюється. Кількість учнів із низьким рівнем мотивації до правової підготовки в експериментальній групі зменшилась на 22,9 %, а в контрольній – зросла на 2,1 %. Водночас, кількість учнів із високим рівнем мотивації до правової підготовки в експериментальній групі зросла на 19,6 % і досягла 25,7 %, а в контрольній цей показник ставить лише 7,5 % (зростання відбулося лише на 2,4 %). Також в експериментальній групі удвічі більше учнів, що досягли достатнього рівня мотивації до правової підготовки (38,3 % порівняно з 17,8 % у контрольній).

Про статистичну достовірність відмінності результатів свідчить розрахунок критерію Пірсона, наведені у табл. Е.2. Комплексний показник $\chi_{EM}^2 = 30,36$. Таким чином $\chi_{EM}^2 > \chi_0^2$ і можна стверджувати про заперечення нуль-гіпотези та констатувати, що відмінність між рівнями мотивації до правової підготовки в контрольній та експериментальній групах наприкінці вивчення курсу «Основи правознавства» є статистично підтвердженою.

Таким чином, в контрольній групі спостерігається незначне покращення мотивації. В експериментальній групі ситуація на початку вивчення предмета «Основи правових знань» є схожою до контрольної група, а в кінці його вивчення має суттєві відмінності в бік зростання. Це свідчить про те, що запропонована в роботі методика має позитивний вплив на мотиваційно-цільовий компонент правової підготовки учнів ПТНЗ. Зміна мотивації учнів стало причиною їхніх успіхів у навчанні, що спонукало до дослідження динаміки мотиваційно-цільового компоненту правової діяльності в часі (рис.3.10).

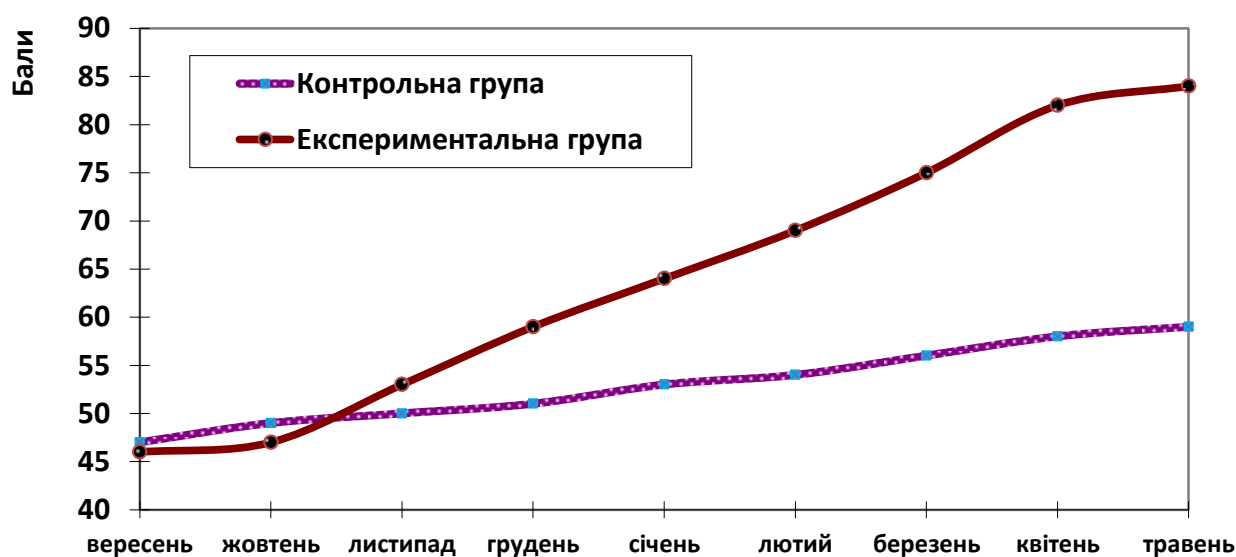

Рис. 3.10. Динаміка мотивації до правової підготовки в контрольній та експериментальній групах

Досліджуючи динаміку мотиваційно-цільового компоненту ми спостерігали середній бал груп (за стобальною шкалою), виставлений експертами на основі анкетувань та усних бесід протягом дев'яти місяців (з вересня до травня). Як і очікувалося, мотивація учнів зростає поступово в процесі вивчення й усвідомлення необхідності правової підготовки в подальшій професійній діяльності. На початку дослідження рівень мотивації є приблизно однаковим у контрольній (47 балів) та експериментальній (46) групах, а наприкінці він становив 85 балів у контрольній і 58 – в експериментальній. Це підтверджує важливість неперервного донесення до учнів інформації про актуальність правової підготовки в процесі навчання у ПТНЗ на всіх рівнях.

Наступним компонентом правової підготовки, який досліджувався, був когнітивно-змістовий, показником якого виступав рівень правових знань учнів. Оцінювання знань проводилося за прийнятою нині дванадцятибальною шкалою (табл. 3.4).

Таблиця 3.4

Рівень знань учнів ПТНЗ із «Основ правових знань»

Теми занять	Середній бал	
	Контрольна група	Експериментальна група
Практикум №1	5,0	6,2
Практикум №2	7,7	8,9
Практикум №3	5,4	8,0
Практикум №4	7,3	9,5
Практикум №5	6,7	7,7
Практикум №6	8,7	9,3
Практикум №7	4,6	5,5
Практикум №8	8,9	10,6
Практикум №9	6,9	7,6
Практикум №10	8,1	10,2
Практикум №11	6,5	8,9
Практикум №12	7,0	8,1
Практикум №13	6,8	8,2
Практикум №14	7,5	8,1
Практикум №15	7,2	10,6

Відповідно до рівня правових знань було здійснено розподіл учнів за рівнями (високий – 10-12 балів, достатній – 7-9 балів, середній – 4-6 балів, низький – 0-3 бали). На рис. 3.11 графічно показано цей розподіл учнів за рівнями знань із правової підготовки в контрольній та експериментальній групах після експерименту.

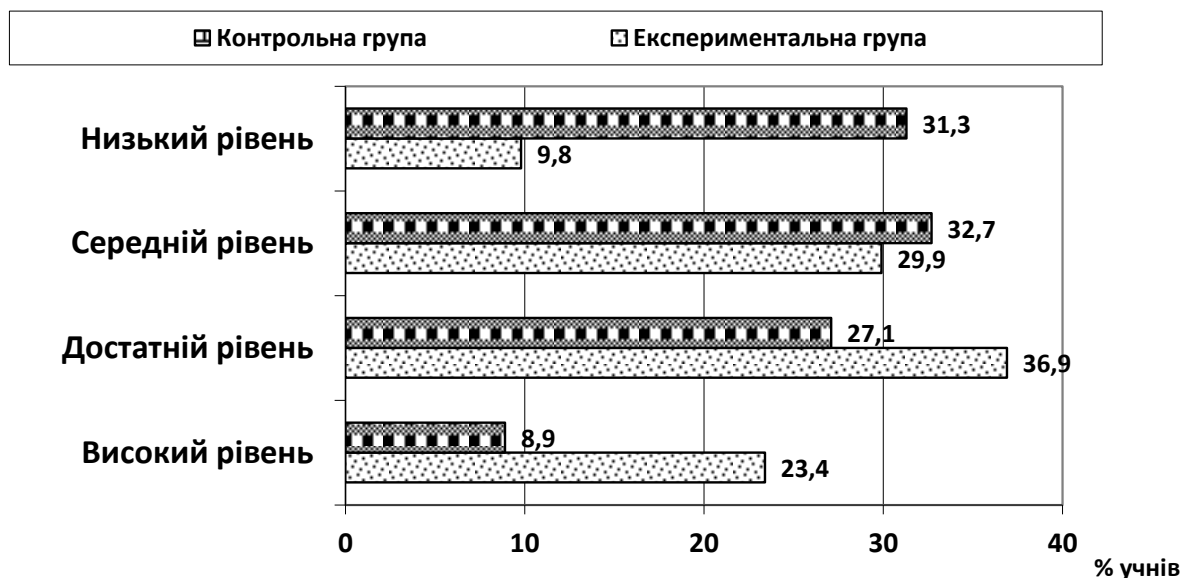

Рис. 3.11. Розподіл учнів за рівнями знань із правової підготовки в контрольній та експериментальній групах після експерименту

Результати учнів контрольної та експериментальної груп після закінчення вивчення предмета «Основи правових знань» суттєво відрізняються між собою (рис. 3.11). У контрольній групі спостерігається суттєво нижчий середній бал, що свідчить про ефективність запропонованих у теоретичній частині педагогічних умов. В експериментальній групі лише 9,8 % учнів мають низький рівень знань, натомість у контрольній групі цей показник становить 31,3 %; високого рівня знань в експериментальній досягли 23,4 % учнів і лише 8,9 % – у контрольній групі. Водночас, в експериментальній групі також значно більше учнів, що досягли достатнього рівня. Такий результат пояснюємо професійним спрямуванням авторського курсу й експериментальної програми, згідно якої навчалися учні цієї групи. Близькі до професійної діяльності приклади позитивно впливають на пізнавальну активність учнів, а особистісний підхід сприяє кращому засвоєнню матеріалу. Статистична перевірка достовірності отриманих результатів подана в табл. Е.3 ($\chi_{EM}^2 = 19,64$).

Разом із ґрунтовними знаннями не менш важливим для фахівця є вміння правильно використати їх у реальній ситуації професійної діяльності. Тому наступною стадією дослідження було оцінювання діяльно-поведінкового

компонента правової підготовки учнів ПТНЗ. Поведінковий критерій, що служить характеристикою цього компонента ми оцінювали на основі двох показників: правові вмінні та професійно-правова взаємодія (рис. 3.12 – 3.13).

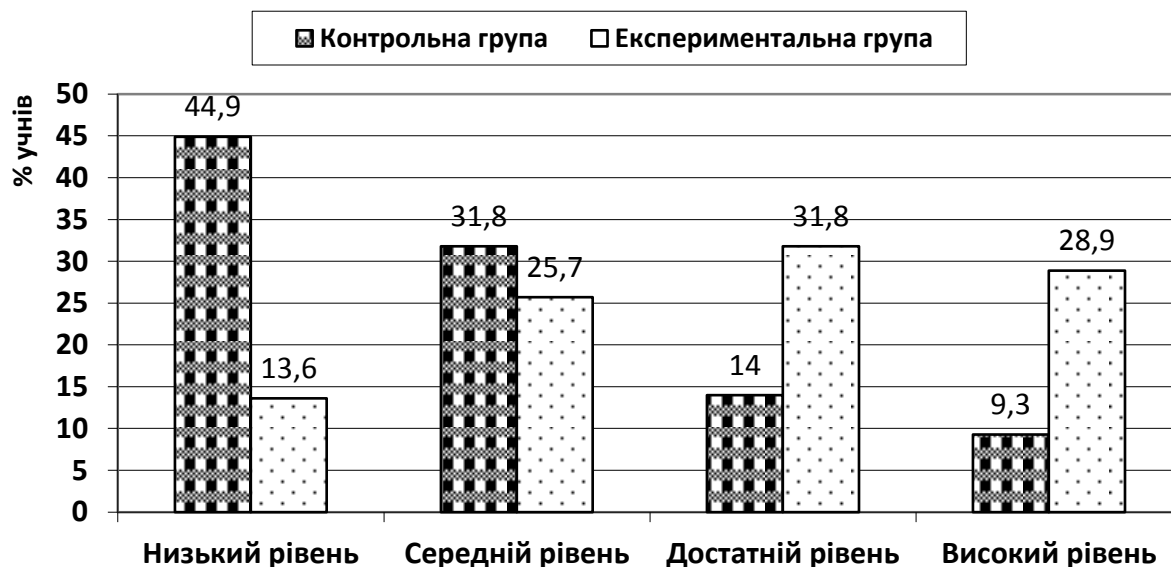

Рис. 3.12. Розподіл учнів за рівнями вмінь застосування знань із правової підготовки в контрольній та експериментальній групах

Оцінювання проводилося за стобальною шкалою, а розподіл учнів здійснювався за чотирма рівнями. Як засвідчило дослідження, вміння застосовувати знання з правової підготовки на практиці в контрольній групі є нижчим ніж в експериментальній: 44,9 % учнів показали низький рівень вмінь застосування знань з правової підготовки на практиці в контрольній групі у порівнянні з 13,6 % – в експериментальній; високого рівня вмінь застосовувати правові знання досягли лише 9,3 % учнів контрольної групи, а в експериментальній цей відсоток становить 28,9 % (перевірка достовірності – табл. Е.4: $\chi_{EM}^2 = 70,47$, що $> \chi_0$). Отже учні експериментальної групи засвідчили не лише високий рівень правових знань, а й вміння їх використовувати в реальних ситуаціях.

Правові вміння, результати дослідження яких подані на рис. 3.13, були продемонстровані учнями на практичних заняттях, коли поставало питання про їхню поведінку в певних змодельованих правових навчальних ситуаціях. Тобто

досліджувалося, як вчинить і як взаємодіятиме з іншими учень у складній ситуації і яке правове рішення буде ним прийнято. Оцінювання та розподіл учнів проводилися аналогічно до попереднього випадку, а результати подано на рис. 3.13.

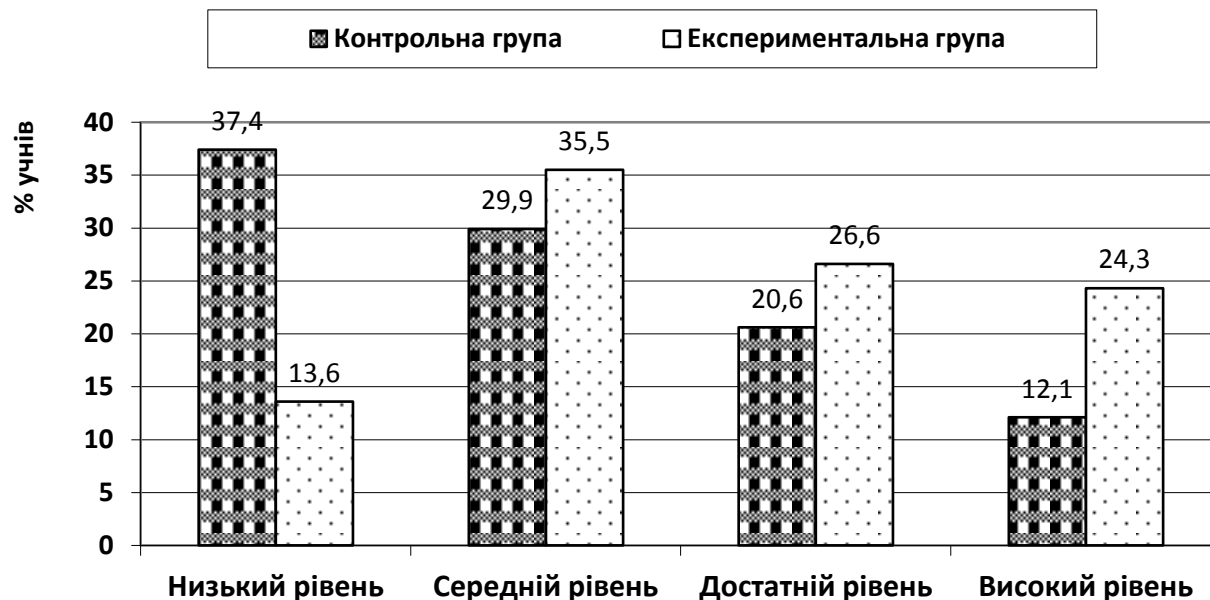

Рис. 3.13. Розподіл учнів за рівнями професійно-правової взаємодії в контрольній та експериментальній групах

Дослідження професійно-правової взаємодії свідчить про вищі показники в експериментальній групі, а отже і кращий рівень правової поведінки учнів, що вивчали курс «Основи правових знань» за нашою експериментальною програмою і методикою: лише 13,6 % учнів мають низький рівень професійно-правової взаємодії в експериментальній групі в порівнянні з 37,4 % у контрольній, натомість високий рівень в експериментальній групі показали 24,3 % учнів і лише 12,1 % – у контрольній групі (перевірка достовірності – табл. Е.5: $\chi_{EM}^2 = 32,57$, що $> \chi_0$).

За допомогою сумування показників правових вмінь і професійно-правової взаємодії було здійснено комплексну оцінку діяльнісно-поведінкового компоненту правової підготовки учнів ПТНЗ (рис. 3.14).

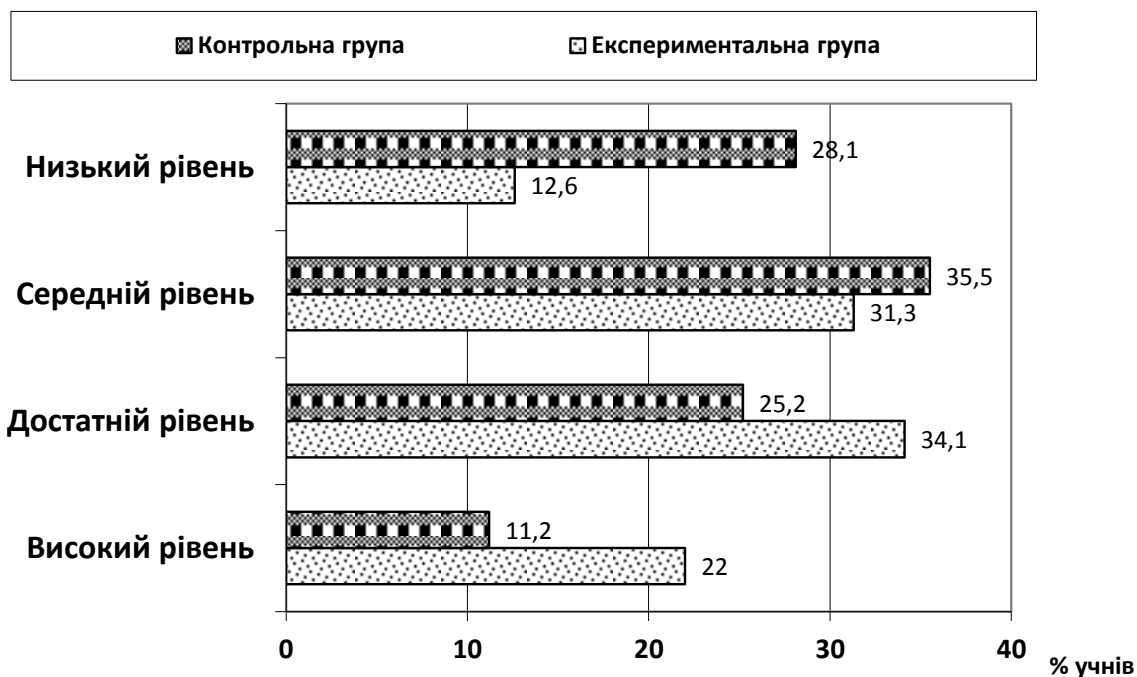

Рис. 3.14. Комплексна оцінка діяльнісно-поведінкового компоненту правової підготовки учнів ПТНЗ

У контрольній та експериментальній групах на середньому рівні діяльнісно-поведінкового компоненту правової підготовки перебуває приблизно однакова кількість учнів (31,3 % і 35,5 % відповідно), тоді як на високому рівні в експериментальній групі на 10,8 % більше, а на низькому відповідно на 15,5 % менше. Це свідчить про позитивний вплив педагогічних умов, запропонованих нами, на реалізацію учнями ПТНЗ правової підготовки на практиці.

Наступний крок експериментального дослідження був спрямований на оцінювання особистісно спрямованого компонента правової підготовки учнів ПТНЗ. Характеристикою цього компонента є критерій спрямованості за двома показниками: професійно-правова свідомість і професійно-правова відповідальність. За уважимо, що вивчення правознавчих дисциплін (навчальних предметів) має загальною метою формування професійно-правової свідомості особистості та відповідальності, а також вироблення вмінь регулювати правові відносини у професійній галузі (підрозд. 1.2). Перший із них – професійно-правова свідомість показує наскільки ефективно випускник застосує правові знання у своїй діяльності. Професійно-правова відповідальність є мірилом того,

як майбутній фахівець користується правовими знаннями у професійній діяльності. Для оцінювання цих показників було змодельовано низку ситуацій, а на основі реакції учнів експерти виставлено бали, середні значення яких подані в табл. 3.5. і 3.6.

Таблиця 3.5

**Оцінка професійно-правової свідомості учнів у
контрольній та експериментальній групах**

Змодельовані ситуації	Середній бал	
	Контрольна група	Експериментальна група
Ситуація 1	5,7	9,6
Ситуація 2	6,1	8,2
Ситуація 3	4,3	8,7
Ситуація 4	4,2	9,1
Ситуація 5	3,8	10,2
Ситуація 6	5,5	9,3

Отримані результати показують, що оцінки учнів контрольної групи є нижчими ніж в експериментальній групі за всіма змодельованими ситуаціями. Це свідчить про вищий рівень професійно-правової свідомості в учнів, що навчались згідно запропонованих психолого-педагогічних умов і нашої методики правової підготовки у професійно-технічній освіті.

Подібна ситуація має місце і в оцінюванні професійно-правової відповідальності учнів ПТНЗ (табл. 3.6): учні експериментальних груп в усіх змодельованих правових ситуаціях здобувають вищі бали, що свідчить про вищий рівень особистісно спрямованого компоненту їхньої правової підготовки, що відбувалася за нашою методикою.

**Оцінка професійно-правової відповідальності учнів у
контрольній та експериментальній групах**

Змодельовані ситуації	Середній бал	
	Контрольна група	Експериментальна група
Ситуація 1	4,9	8,6
Ситуація 2	5,2	7,8
Ситуація 3	6,3	8,9
Ситуація 4	5,4	9,9
Ситуація 5	4,8	9,1
Ситуація 6	5,2	8,6

На основі даних, представлених у таблицях 3.5 і 3.6, було здійснено розподіл учнів на чотири рівні згідно особистісно спрямованого компонента правової підготовки. Результати подані на рис. 3.15 і 3.16. Розподіли учнів на рисунках відображають дані, представлені в таблицях 3.5 і 3.6, з урахуванням кількості учнів, що отримали певну оцінку.

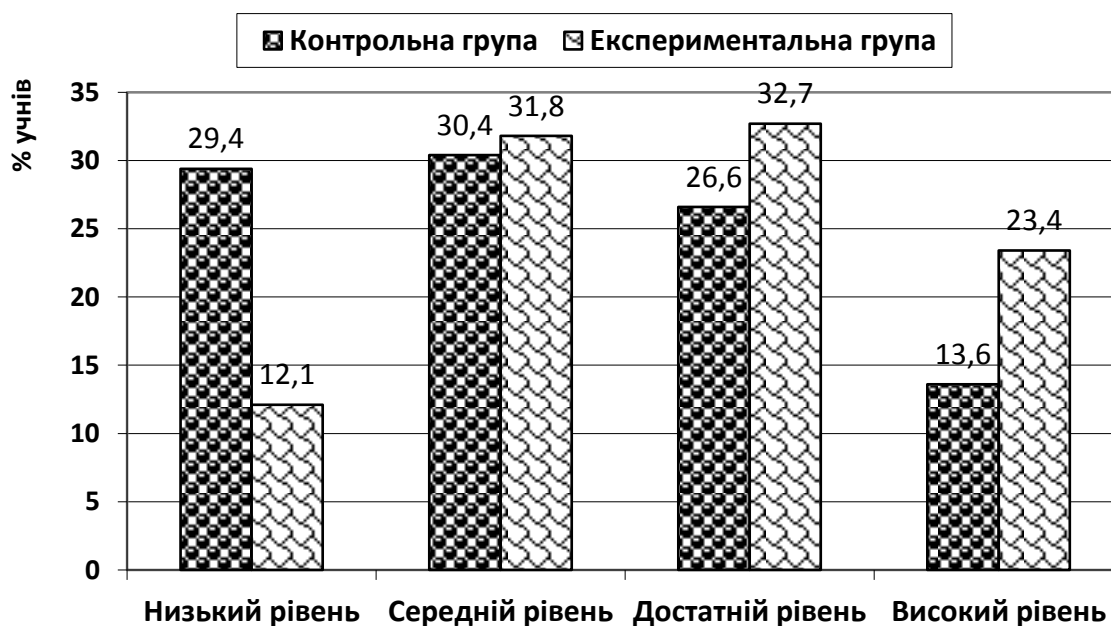

Рис. 3.15. Розподіл учнів за рівнями професійно-правової свідомості в
контрольній та експериментальній групах

Кількість учнів із низьким рівнем професійно-правової свідомості в контрольній групі становить 29,4 %, а в експериментальній – лише 12,1%; високий рівень виявляють 23,4 % учнів в експериментальній і лише 13,6 % – у контрольній групах (рис. 3.15). Водночас, в експериментальній групі більше також учнів, що досягли середнього та достатнього рівнів професійно-правової свідомості.

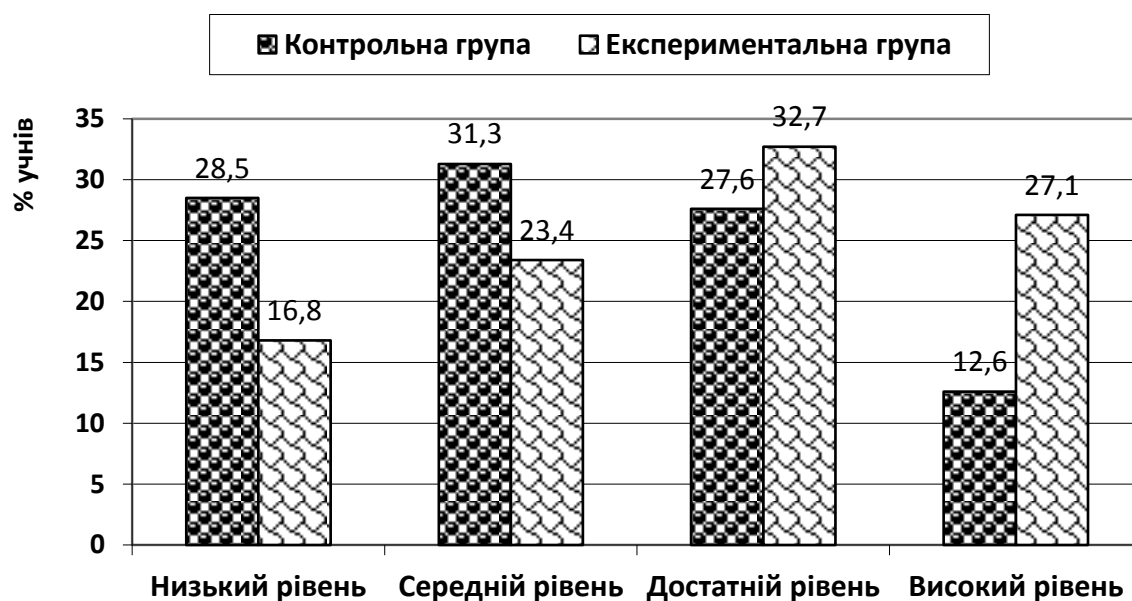

Рис. 3.16. Розподіл учнів за рівнями професійно-правової відповідальності в контрольній та експериментальній групах

Низький рівень професійно-правової відповідальності показали 28,5 % учнів у контрольній групі в порівнянні з 16,8 % – в експериментальній. Разом із тим, 27,1 % учнів в експериментальній групі виявили високий рівень професійно-правової відповідальності, і лише 12,6 % учнів показали такий рівень у контрольній (рис. 3.16). Учні із достатнім рівнем цього показника також більше в експериментальній групі. Статистична перевірка достовірності результатів оцінювання професійно-правової свідомості та професійно-правової відповідальності в контрольній та експериментальній групах подані в табл. Е.6 – Е.7: $\chi_{EM}^2 = 13,47$ і $\chi_{EM}^2 = 19,44$ відповідно.

Шляхом сумування показників професійно-правової свідомості та професійно-правової відповідальності учнів було виконано комплексну оцінку особистісно спрямованого компоненту правової підготовки у ПТНЗ (рис. 3.17).

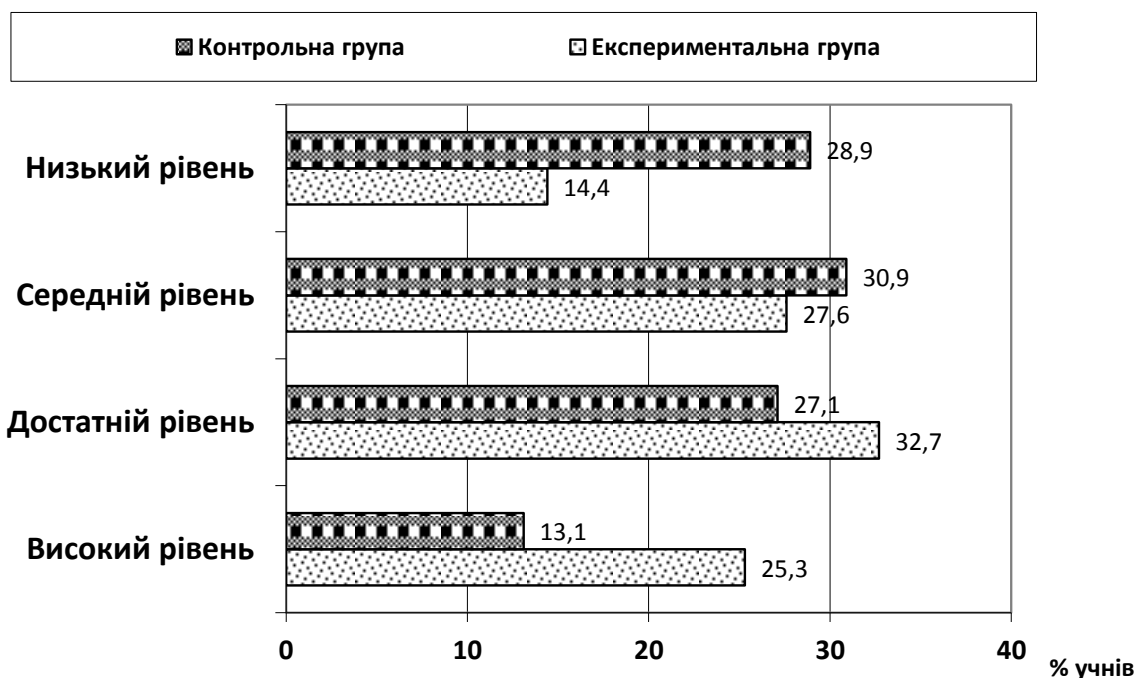

Рис. 3.17. Комплексна оцінка особистісно спрямованого компоненту правової підготовки учнів ПТНЗ

У контрольній та експериментальній групах на середньому рівні особистісно спрямованого компоненту правової підготовки перебуває приблизно однакова кількість учнів, натомість на високому рівні в експериментальній групі на 12,2 % більше, а на низькому відповідно на 14,5 % менше. Це також свідчить про позитивний вплив наших інновацій.

Завершальним етапом формульовального етапу експериментального дослідження була перевірка компетентнісно-результативного компоненту правової підготовки учнів. З метою дослідження динаміки правових знань учнів ми виконували три заміри: на початку експериментального дослідження, в його середині та наприкінці. Базуючись на отриманих даних, було здійснено розподіл учнів за рівнями правової компетентності, описаних у методичній частині експерименту після кожного заміру (рис. 3.18. – 3.20).

Рис. 3.18. Розподіл учнів за рівнями правової компетентності в контрольній та експериментальній групах на початку експерименту

На початку вивчення предмета «Основи правових знань» (рис. 3.18) показники контрольної та експериментальної груп майже не відрізняються між собою: низький рівень показують 53,7% учнів контрольної групи і 50,0% експериментальної, а достатній рівень – відповідно 12,6% і 13,5%. Високого рівня правової компетентності в обох групах на цій стадії не виявлено, що є закономірним до початку вивчення курсу. Результати розрахунку критерію Пірсона наведені у табл. Е.8. Комплексний показник $\chi_{EM}^2 = 1,43$. Таким чином $\chi_{EM}^2 < \chi_0^2$ і можна стверджувати, що незначні відмінності між рівнями правової компетентності в контрольній та експериментальній групах на початку вивчення «Основ правових знань» є випадковою варіацією. Отже групи перебували в однакових початкових умовах і були достатньо однорідними за початковим рівнем правової компетентності.

У середині вивчення предмета «Основи правових знань» (рис. 3.19) у показниках контрольної та експериментальної груп з'являються суттєві відмінності, а саме, в експериментальній групі учнів на низькому рівні правової компетентності стало на 22,9% менше (у контрольній – на 18,1%).

Рис. 3.19. Розподіл учнів за рівнями правової компетентності в контрольній та експериментальній групах у середині експерименту

Водночас, високий рівень правової компетентності учнів в експериментальній групі досяг 10,8% у порівнянні з 5,6 % у контрольній. Такі відмінності вже є статистично значущими (за табл. Е.9 $\chi^2_{EM} = 15,21$) і вказують на тенденцію до покращення показників у експериментальній групі.

Рис. 3.20. Розподіл учнів за рівнями правової компетентності в контрольній та експериментальній групах наприкінці експерименту

Наприкінці вивчення предмета «Основи правових знань» (рис. 3.20) показники контрольної та експериментальної груп щодо правової компетентності

мають такі відмінності: кількість учнів з низьким рівнем правової компетентності в експериментальній групі зменшилась на 38,3 %, а в контрольній – на 22,8%; кількість учнів із достатнім рівнем в експериментальній групі зросла на 21,1 % і досягла 34,6 %, а в контрольній цей показник становить 22,9 % (зростання лише на 10,3 %); кількість учнів із високим рівнем правової компетентності в експериментальній групі досягла 27,1 %, а в контрольній цей показник становить лише 13,5 %. Ці відмінності є статистично значущими (табл. Е.10). Комплексний показник $\chi_{EM}^2 = 29,46$. Таким чином $\chi_{EM}^2 > \chi_0^2$ і можна стверджувати про заперечення нуль гіпотези та констатувати, що відмінність між рівнями правової компетентності учнів контрольної та експериментальної груп в результаті навчання «Основи правових знань» є закономірним впливом активного педагогічного чинника.

Для наочного відображення всього комплексу одержаних під час формувального експерименту результатів ми розмістили показники всіх компонентів правової підготовки учнів ПТНЗ на рис. 3.21 – 3.22. Зауважимо, що сумувати рівні сформованості різних компонентів професійно-правової підготовки учнів некоректно. Кількість учнів із високим рівнем професійно-правової визначається за розвиненістю кожного з компонентів. Проте рисунки дають підстави для висновку про сукупний вплив і загальну доцільність запропонованих у дослідженні підходів.

На діаграмах видно, що в учнів контрольних груп переважають середній і низький рівень за всіма компонентами правової підготовки. Дещо краще розвинути є лише когнітивно-змістовий компонент (36,9 % учнів достатнього рівня) правової підготовки, на якому зосереджені викладачі у традиційній системі навчання у ПТНЗ. Розвиненість в учнів експериментальних груп високого та достатнього рівнів правової підготовки за всіма компонентами засвідчила позитивний результат запропонованих нами змін в освітньому процесі.

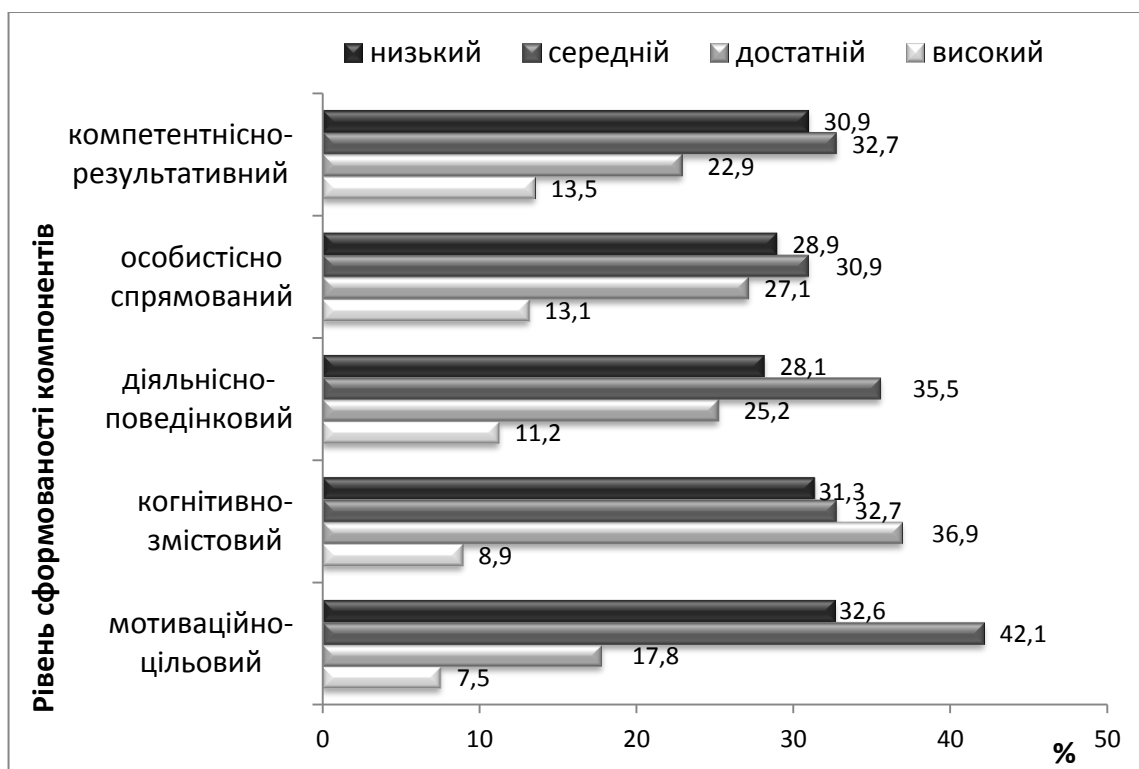

Рис. 3.21. Діаграма ефективності формування комплексу компонентів правової підготовки в учнів контрольних груп

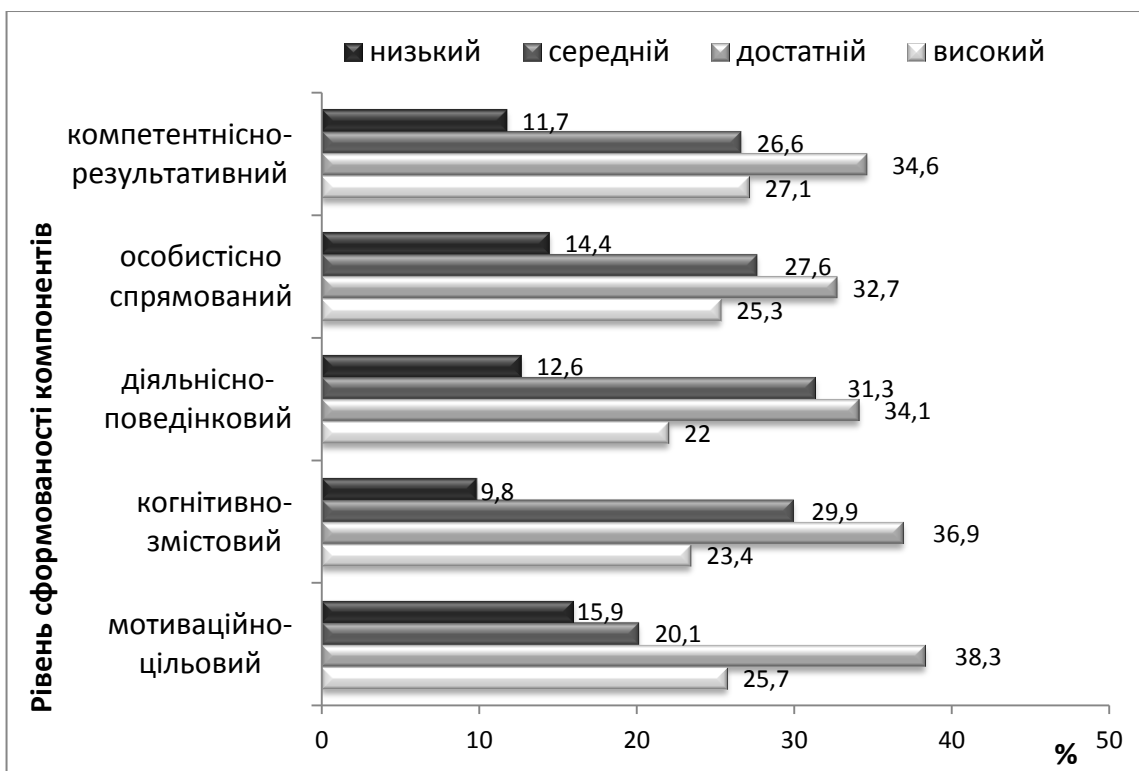
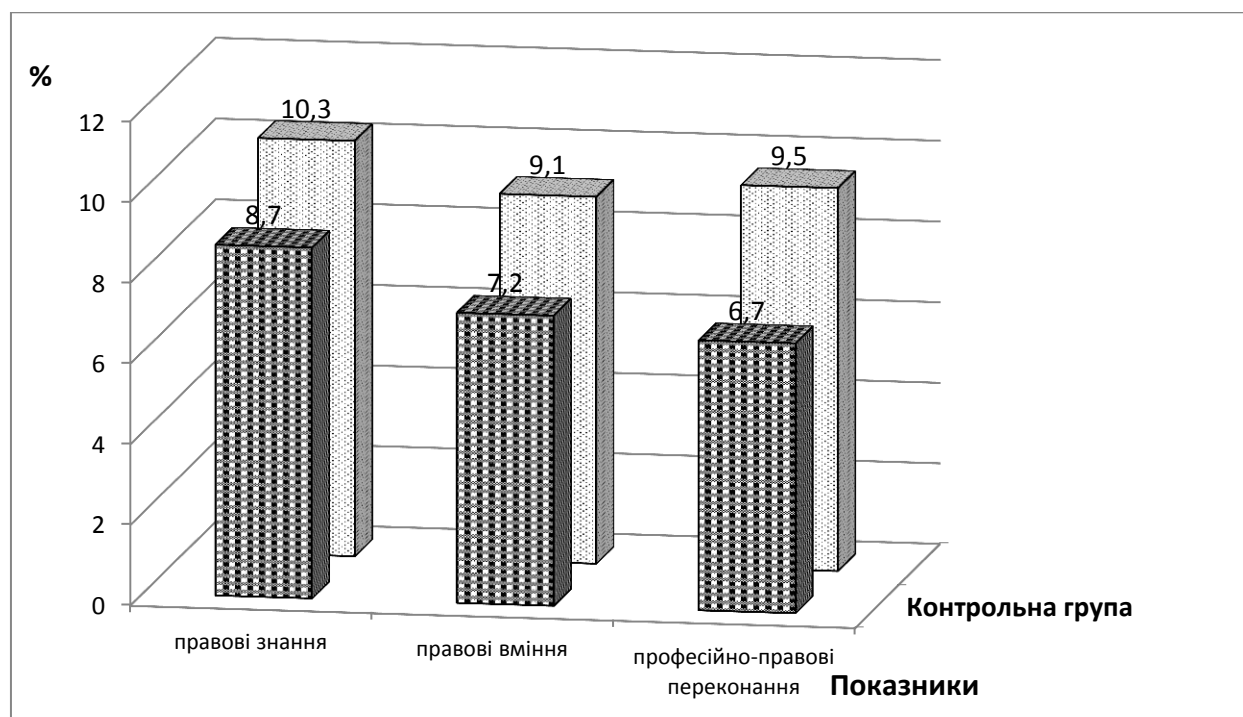

Рис. 3.22. Діаграма ефективності формування комплексу компонентів правової підготовки в учнів експериментальних груп

Загалом, високого рівня досягли, за різними компонентами, від 22,0 % до 27,1 % учнів, достатнього – від 32,7 % до 38,3 %. Найменш розвинутим у студентів експериментальної групи виявився діяльнісно-поведінковий компонент (22,0 % учнів на високому рівні). Тобто, у порівнянні з контрольною групою комплексний аналіз результатів в цілому підтвердив ефективність проведеної роботи, незважаючи на те, що окремі учні (до 15,9 %) навіть після запровадження наших інновацій, на жаль, залишилися на низькому рівні правової підготовки. У контрольній групі таких удвічі більше – до 32,6 %.

Проведена наприкінці дослідження перевірка залишкових знань, умінь і переконань учнів із предмета «Основи правових знань» (у 12-бальній системі оцінювання) за комплексною контрольною роботою теж у цілому підтвердила позитивні результати, одержані впродовж формувального експерименту. На рис. 3.23 відображені середні показники міцності правових знань, правових умінь і професійно-правових переконань учнів, що навчалися за нашою методикою та традиційним способом.

Рис. 3.23. Показники міцності знань, умінь і переконань учнів з «Оснoв правових знань» у контрольній та експериментальній групах після завершення експерименту

Графічний аналіз рис. 3.23 показує, що нам вдалося суттєво підвищити показники міцності правових знань (середня оцінка 10,3 бала), правових умінь (9,1) і професійно-правових переконань учнів (9,5). У контрольній групі, за одержаними результатами, ці показники значно нижчі та становлять: середня оцінка правових знань – 8,7, умінь – 7,2, а переконань – лише 6,7 балів. Особливо велика різниця в міцності професійно-правових переконань учнів, яка становить 2,8 бала, ще раз переконує в доречності запропонованих нами інновацій.

Аналіз даних, отриманих під час дослідження, дає підстави стверджувати, що впровадження психолого-педагогічних умов, авторського курсу із практикумом, а також використання інтерактивних методів навчання, які були описані підрозд. 2.3, у процесі правової підготовки учнів ПТНЗ відіграють важливу роль і здатні суттєво змінити всі компоненти правової підготовки, зокрема мотивацію учнів та їхню професійно-правову свідомість. Отже, завдання дослідження виконані, гіпотезу підтверджено, теоретичні розробки виявилися правильними.

Висновки до третього розділу

Результати констатувального етапу експерименту підтвердили актуальність та доцільність обраної проблеми дослідження, оскільки традиційна професійна підготовка у професійно-технічній освіті є недостатньо ефективною з огляду на формування в учнів правової компетентності, забезпечення їхньої правомірної поведінки, соціально-правової активності та прагнення подальшого правового самовдосконалення. Виявлено, що якісній правовій підготовці не сприяє недостатнє усвідомлення учнями ПТНЗ необхідності правових знань (лише 6,9 % – на високому рівні), не зважаючи на необхідність і затребуваність правових знань у професійній діяльності. Експертне оцінювання засвідчило недостатній рівень правової підготовки учнів ПТНЗ – значна частина учнів ПТНЗ (27–30 %) має дуже низькі знання з основ права, і лише 7–10 % – високі.

Дослідження виявило: перенасичення підручників теоретичними положеннями і законодавчими нормами; неврахування специфіки майбутньої

професійної діяльності; недостатньо представлені цілемотиваційні, процесуальні, аксіологічні аспекти й особливості професійно спрямованого навчання і викладання предмету «Основи правових знань»; у програмах не простежується наступність вивчення цього предмета на попередніх і подальших етапах навчання. Також незадовільною є взаємодія ПТНЗ у правовій підготовці учнів із соціальними партнерами, зокрема правоохоронними органами.

У результаті формувального етапу експериментального дослідження підтверджено, що під впливом активного педагогічного чинника, яким був авторський експериментальний курс «Основи правових знань», рівні кожного з компонентів (мотиваційно-цільового, когнітивно-змістового, діяльнісно-поведінкового, особистісно спрямованого, компетентнісно-результативного) правової підготовки учнів значно підвищились.

Кількість учнів із високим рівнем мотиваційно-цільового компонента в експериментальній групі зросла на 19,6 % і досягла 25,7 %, а в контрольній цей показник ставить лише 7,5 % (зростання відбулося лише на 2,4 %). Високого рівня когнітивно-змістового компонента досягли 23,4 % учнів експериментальної групи і лише 8,9 % – контрольної; в експериментальній групі 9,8 % учнів мають низький рівень правових знань, натомість у контрольній цей показник становить 31,3 %. В експериментальній групі на високому рівні діяльнісно-поведінкового компоненту правової підготовки перебувало 22 % учнів (на 10,8 % більше ніж у контрольній), а на низькому – 12,6 % (на 15,5 % менше). Високого рівня особистісно спрямованого компоненту правової підготовки досягли 25,3 % учнів експериментальної групи, що на 12,2 % більше, а на низькому залишились 14,4 %, відповідно – на 14,5 % менше ніж у контрольній. Кількість учнів із низьким рівнем компетентнісно-результативного компоненту правової підготовки в експериментальній групі зменшилась на 38,3 %, а в контрольній – на 22,8%; кількість учнів із достатнім рівнем в експериментальній групі зросла на 21,1 %, а в контрольній зростання відбулося лише на 10,3 %, кількість учнів із високим рівнем правової компетентності в експериментальній групі досягла 27,1 %, а в контрольній цей показник становить лише 13,5 %. Усі результати одержані зі

статистичною достовірністю 95 %, що підтверджено за допомогою обчислення критерію χ^2 .

Проведена наприкінці дослідження перевірка залишкових знань, умінь і переконань учнів із предмета «Основи правових знань» теж підтвердила позитивні результати, одержані впродовж формувального експерименту. Отже гіпотеза про ефективність запропонованих психолого-педагогічних умов та доцільність експериментальної методики підтвердилася.

Основні результати розділу висвітлені в наукових публікаціях: [44; 47; 48; 55; 56; 90].

ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ

1. Тривала невизначеність у становленні правової держави, контроверзи в перебігу демократичних процесів в Україні, загострення кризових явищ в економічному та суспільному житті, нестабільність на ринку праці й освітніх послуг, протиправна діяльність окремих роботодавців і низька активність правоохоронних органів щодо захисту прав і свобод громадян актуалізують роль правової підготовки для майбутніх кваліфікованих робітників і фахівців. Водночас упровадження нових підходів до вивчення правознавчих предметів, спрямованих на формування правових знань, умінь і навичок, правової культури, професійно-правової поведінки і відповідальності учнів, ускладнюються значними труднощами в модернізаційних процесах, що тривають нині в системі професійно-технічної освіти.

Правова підготовка учнів ПТНЗ – це цілеспрямована, послідовна, систематична навчально-виховна діяльність викладачів навчального закладу спільно з правоохоронними органами, органами місцевого самоврядування, громадськими організаціями і роботодавцями щодо інформування, роз'яснення й усвідомлення майбутніми фахівцями положень права та законодавства з метою формування системи правових знань, правових переконань, правового мислення, правових якостей (поваги до права і закону, соціальних цінностей, які охороняються правом, законслухняності тощо), умінь і навичок самостійно захищати свої права та права інших правовими засобами, що забезпечують правомірну поведінку, соціально-правову активність і потребу в подальшому правовому самовдосконаленні кваліфікованих робітників.

Аналіз стану правової підготовки у ПТНЗ виявив низку недоліків у змісті та методиці вивчення предмета «Основи правових знань»: перенасичення підручників теоретичними положеннями і законодавчими нормами; відсутність наступності в навчальних програмах; неврахування специфіки навчання в закладах профтехосвіти та потреби професійно спрямованого вивчення соціально-гуманітарних предметів; недостатня розробленість цілемотиваційних, процесуальних, аксіологічних особливостей викладання. Незадовільною є

взаємодія навчальних закладів із соціальними партнерами у правовій підготовці учнів. Вважаємо, що підвищення якості правової підготовки учнів ПТНЗ потребує врахування сучасних концептуальних підходів (аксіологічного, когнітивного, діяльнісного, особистісного, компетентнісного), які спрямовані на утвердження в освітній діяльності демократичних принципів, тактовного ставлення викладачів до кожного учня, зростання активності суб'єктів навчально-виховного процесу, що уможливить свободу вибору змісту, форм і методів навчання, сприятиме розвитку та реалізації творчого потенціалу випускників.

2. На основі вивчення сутності та завдань правової підготовки майбутніх кваліфікованих робітників визначено її компоненти. Мотиваційно-цільовий компонент характеризує ціннісні орієнтації учня – усвідомлення мети, вмотивованість правової підготовки, виробленість професійно-правових цінностей, потреб, інтересів. Когнітивно-змістовий відображає досягнутий рівень правових знань, уявлень, сформованість професійно-правового мислення. Діяльнісно-поведінковий компонент ґрунтується на взаємозв'язку та взаємозумовленості психіки людини та її діяльності, засвоєнні знань одночасно з опануванням способів дій і відображає правові вміння та навички, професійно-правові вчинки, реалізацію професійно-правової взаємодії майбутнього фахівця. Особистісно спрямований характеризує рівень правової свідомості, професійно-правових переконань, професійно-правової відповідальності учня. Компетентнісно-результативний компонент охоплює професійно-правову готовність, здатність до професійно-правових дій, правову позицію, сформовані у процесі навчання у ПТНЗ.

Критеріями правової підготовки майбутніх кваліфікованих робітників відповідно до її компонентів є: мотиваційний, знаннєвий, поведінковий, суб'єктності та результативності. Сформованість кожного з компонентів правової підготовки в учнів розглядаємо на низькому, середньому, достатньому та високому рівнях.

3. Теоретично обґрунтована та розроблена модель правової підготовки учнів ПТНЗ відображає: психолого-педагогічні та методичні засади професійно-

правової підготовки; місце правових знань, умінь, навичок у структурі загальної та професійної компетентності фахівця; основні тенденції розвитку змісту правової підготовки; характер взаємодії між суб'єктами навчально-виховної діяльності; специфіку організації навчально-виховного процесу в ПТНЗ; особливості формування правових знань і переконань, правової свідомості та поведінки. Важливим елементом моделі правової підготовки учнів ПТНЗ є авторський курс «Основи правових знань» у поєднанні з правовим практикумом та інноваційними методами навчання.

Організована за такою моделлю правова підготовка учнів ПТНЗ потребує відповідних змін у функціонуванні педагогічної системи ПТНЗ із метою об'єднання творчих зусиль викладачів правознавчих і професійно орієнтованих предметів для інтегрування професійної та правової підготовки майбутніх фахівців; формування та розвитку професійно-правової компетентності кваліфікованих робітників, досягнення максимально корисного результату діяльності навчальних закладів у ситуації, що склалася в соціально-економічному житті країни, надання якісної освіти, сприяння соціальній і професійній адаптації молоді. Для досягнення майбутніми робітниками і фахівцями належного кваліфікаційного рівня реалізація моделі передбачає оптимізацію змісту та структури правової підготовки, вибір ефективних форм і методів навчання, підготовку науково-методичного забезпечення курсу «Основи правових знань», зміни в управлінні навчально-виховним процесом ПТНЗ, а також взаємодію закладів із правоохоронними органами, роботодавцями, громадськими організаціями, які займаються питаннями правового захисту населення.

4. Психолого-педагогічними умовами правової підготовки учнів ПТНЗ є:

– цілеспрямоване підвищення мотивації учнів щодо правової підготовки, що активізує навчально-пізнавальну діяльність, допомагає розкрити сутність правових понять, надає змогу молодій людині виробити правові почуття, установки, цінності та переконання, зрозуміти важливість правових знань і вмінь їх застосування, стимулює до подальшого неперервного правового самовдосконалення;

– урахування особливостей професійної освіти у процесі правової підготовки, що сприяє швидкому засвоєнню й усвідомленню майбутніми фахівцями правових норм, формуванню правової свідомості, відповідальності, професійно-правової компетентності та розвитку в учнів ПТНЗ критичного та професійного мислення;

– співпраця із соціальними партнерами (правоохоронними органами, органами місцевого самоврядування, громадськими організаціями, роботодавцями тощо) у здійсненні правового виховання, що забезпечує реалізацію взаємодії всіх зацікавлених сторін у спільному залученні учнів до всебічної правової підготовки і соціально-правової активності, сприяє застосуванню теоретичних положень права в суспільній практиці та спонукає учнів до правомірної поведінки;

– удосконалення навчально-методичного забезпечення курсу «Основи правових знань» відповідно до профілю професійної підготовки кваліфікованих робітників із метою формування в учнів системного уявлення про право як засіб упорядкування суспільних і виробничих відносин, уміння практично використовувати його в навчанні, повсякденному житті та подальшій професійній діяльності.

Експериментальна перевірка засвідчила істотне вдосконалення правової підготовки майбутніх кваліфікованих робітників у системі профтехосвіти за всіма компонентами, а саме: зростання показників мотивації учнів до правової підготовки; підвищення рівня знань із правової підготовки; покращення умінь використовувати здобуті знання в реальних ситуаціях; підвищення рівня професійно-правової компетентності майбутніх фахівців (високого рівня за різними компонентами досягли від 22,0 % до 27,1 % учнів, достатнього – від 32,7 % до 38,3 %). Упровадження запропонованих психолого-педагогічних умов і моделі правової підготовки учнів ПТНЗ позитивно впливає на ефективність опанування курсу «Основи правових знань», покращує мотивацію учнів до навчання, активізує їхню самостійну роботу, а отже, забезпечує якісну правову підготовку майбутніх робітників.

5. Розроблена й апробована у ПТНЗ методика вивчення курсу «Основи правових знань» спрямована на: виховання в учнів переконання, що право – це соціальна цінність, котра ґрунтується на принципах справедливості та гуманізму; налагодження органічного зв'язку матеріалу, який вивчається, з перетвореннями у державі, соціальними реаліями, майбутньою професією, що сприяє усвідомленню учнями правової організації життя суспільства, взаємозв'язку з ним, становленню почуття правової відповідальності; роз'яснення, аналіз нового законодавства України; диференційований підхід у викладанні правових знань залежно від профілю навчального закладу; залучення до правової просвіти працівників правоохоронних органів, громадських організацій і всіх зацікавлених із метою ефективнішого усвідомлення учнями правових знань, виховання в них потреби дотримання вимог законності; забезпечення принципу єдності пізнавальної та практичної діяльності, формування навичок самостійного застосування правових норм у професійних ситуаціях, повсякденному житті, боротьбі з правопорушеннями тощо. Реалізація у ПТНЗ авторської методики курсу «Основи правових знань», розроблених методичних рекомендацій і матеріалів для педагогічних працівників і учнів підтвердила, що під впливом запропонованих інновацій рівні всіх компонентів правової підготовки учнів значно підвищились.

Виконане дослідження дало змогу висунути пропозиції Інституту модернізації змісту освіти МОН України щодо вдосконалення програмно-методичного забезпечення правової підготовки ПТНЗ із метою врахування вимог часу, запитів молоді, регіональних особливостей, професійної специфіки і потреб ринку праці.

До подальших напрямів наукового пошуку відносимо: створення та впровадження електронних освітніх ресурсів для правової підготовки фахівців на різних освітніх рівнях, розроблення й удосконалення науково-методичного забезпечення правової підготовки фахівців із різних професій і порівняльно-педагогічний аналіз досвіду правової підготовки в системі професійної освіти і навчання європейських країн. Посиленої уваги потребує підвищення кваліфікації викладачів правознавства щодо реалізації вимог сучасних концептуальних підходів у професійній освіті.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Алексеев С. С. Восхождение к праву : поиски и решения / С. С. Алексеев. — М. : НОРМА, 2001. — 742 с.
2. Андрієвська В. В. Професійна компетенція : теорія і практика її оцінки на Заході / В. В. Андрієвська // Науково-методичне забезпечення діяльності сучасної професійної школи : матер. міжнарод. наук.-пр. конф. — К., 1994. — Ч. 1. — С. 25—29.
3. Андрусишин Б. І. Методика викладання шкільного курсу «Основи правознавства» : підручник / Б. І. Андрусишин. — К. : Знання, 2008. — 301 с.
4. Андрусишин Б. І. Становлення та розвиток шкільної правової освіти в Україні [Електронний ресурс] / Борис Андрусишин // Юридичний журнал. — 2008. — № 4. — Режим доступу до журн. : <http://justinian.com.ua/article.php?id=2635>.
5. Андрущенко В. П. Перший підручник із методики викладання правознавства / В. П. Андрущенко // Вища освіта України. — 2008. — № 2. — С. 124.
6. Анисимова Л. Е. Информационная функция теории и модели / Анисимова Л. Е., Штофф В. А // Вопросы философии. — 1968. — № 12. — С. 57—64.
7. Атанов Г. Обґрунтування та сутність діяльнісного підходу до навчання / Геннадій Атанов // Педагогіка і психологія професійної освіти : наук.-метод. журнал. — 2002. — № 3. — С. 85—93.
8. Балл Г. О. Психологія особистісно-орієнтованої професійної підготовки учнівської молоді : наук.-метод. посіб. / Балл Г. О. та ін. / за ред. В. В. Рибалки / АПН України. Ін-т пед. і псих. проф. освіти. — К., 2002. — 338 с.
9. Баранов П. П. Место и роль правового мышления в духовном мире людей / П. П. Баранов, А. И. Овчинников // Юристъ-Правоведъ. — 2000. — № 1. — С. 7—16.

10. Басай В. Д. Аксіологічні витоки українського права в контексті культурологічної освіти юристів / В. Д. Басай, Л. І. Зеліско // Наше право : науково-практ. журнал. — 2003. — № 3. — С. 5—10.

11. Батышев С. Я. Задачи системы профессионально-технического образования в условиях перехода к рыночной экономике / Сергей Яковлевич Батышев. — М. : Изд-во ассоциации «Проф. образование», 1985. — 92 с.

12. Баханов К. Проблема визначення мети і завдань шкільної історичної освіти / Костянтин Баханов // Історія в школах України. — 2001. — № 3. — С. 15—23.

13. Безбородий В. О. Формування професійної правової культури керівників органів внутрішніх справ : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04 / Валентин Олександрович Безбородий. — Харків, 2001. — 168 с.

14. Беяева А. П. Тенденции развития профессионального образования / А. П. Беяева // Педагогика. — 2003. — № 6. — С. 21—27.

15. Бершадский М. Е. Когнитивная технология обучения : теория и практика применения / М. Е. Бершадский ; Библиотека журнала «Директор школы». — М. : Сентябрь, 2011. — 256 с.

16. Берулава М. Н. Современные модели обучения в свете концепции гуманизации образования / М. Н. Берулава // Гуманизация образования. — 2004. — № 2. — С. 3—5

17. Бех І. Д. Виховання особистості : у 2 кн. Кн. 1. Особистісно орієнтований підхід : теоретико-технологічні засади / І. Д. Бех. — К. : Либідь, 2003. — 280 с.

18. Бех І. Д. Почуття цінності іншої людини як моральний пріоритет особистості / І. Д. Бех // Початкова школа. — 2001. — № 12. — С. 32—36.

19. Библер В. С. На гранях логики культуры : книга избранных очерков / В. С. Библер. — М. : Рус. феноменол. о-во, 1997. — 440 с.

20. Бібік Н. М. Компетентнісний підхід : рефлексивний аналіз застосування / Н. М. Бібік // Компетентнісний підхід у сучасній освіті : світовий досвід та українські перспективи : бібліотека з освітньої політики : [колективна монографія] / [Бібік Н. М., Ващенко Л. С., Локшина О. І. та ін. ; за заг. ред. О. В. Овчарук]. — К. : К. І. С., 2004. — С. 45—50.

21. Біда О. А. Теоретико-методичні засади підготовки майбутніх учителів до здійснення природознавчої освіти у початковій школі : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.04 / Олена Анатоліївна Біда. — Умань, 2003. — 492 с.

22. Біла книга національної освіти України / Т. Ф. Алексеєнко, В. М. Аніщенко, Г. О. Балл [та ін.] ; за заг. ред. акад. В. Г. Кременя ; НАПН України. — К. : Інформ. системи, 2010. — 342 с. — Бібліогр. : с. 315—335.

23. Бойко Д. М. Психологічні умови формування правової культури старшокласників : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія» / Д. М. Бойко. — К., 2005. — 21 с.

24. Болотов В. А. Компетентностная модель: от идеи к образовательной программе / В. А. Болотов, В. В. Сериков // Педагогика. — 2003. — № 10. — С. 9—14

25. Болотова Е. Проблемы правовой подготовки в стандартах педагогического образования / Е. Болотова // Высшее образование в России. — 2006. — № 11. — С. 52—56.

26. Большая советская энциклопедия : в 30 т. — Т. 3. / гл. ред. Прохоров А. М. 3—е изд. — М., 1974. — 631 с.

27. Большев Л. Н. Таблицы математической статистики / Большев Л. Н., Смирнов Н. В. — М. : Наука, 1983. — 416 с.

28. Большой психологический словарь / под. ред. Б. Г. Мещерякова, В. П. Зинченко. — М. : Прайм-Еврознак, 2003. — 672 с.

29. Бондар Ю. М. Основи правознавства. Практикум : навч. посіб. для учнів загальноосвітніх шкіл, гімназій, ліцеїв та вступників до юрид. закл. освіти / Ю. М. Бондар [та ін.]. — К. : Атіка : Ельга-Н, 2004. — 204 с.

30. Бондаревская Е. В. Теория и практика личностно ориентированного образования : монография / Е. В. Бондаревская. — Ростов н/Д : изд-во Ростовского пед. ун-та, 2000. — 354 с.

31. Бондарук І. П. Сучасні підходи упровадження інноваційних технологій у процесі вивчення історії та правознавства / І. П. Бондарук, Т. О. Гребенчук,

Н. В. Яременко ; за заг. ред. Н. І. Клокар. — Біла Церква : КОПОПК, 2009. — 136 с.

32.Брайнин Я. М. Уголовная ответственность в советском уголовном праве / Я. М. Брайнин. — М., 1965. — 275 с.

33. Братасюк М. Г. Право як засіб трансформації влади в явищах культури / М. Г Братасюк // Підприємництво, господарство і право : науково-практичний господарсько-правовий журнал. — 2004. — № 3. — С. 8—13.

34. Брецько Ф. Ф. Основи держави і права : навч. посібник для учнів загальноосвіт. шк., гімназій та ліцеїв : у 2 кн. / Ф. Ф. Брецько. — Кн. 1 : Правознавство у запитаннях і відповідях : 800 запитань і відповідей з правознавства. — Ужгород : Закарпаття, 1998. — 657 с.

35. Брецько Ф. Ф. Основи держави і права : навч. посібник для учнів загальноосвіт. шк., гімназій та ліцеїв : у 2 кн. / Ф. Ф. Брецько. — Кн. 2 : Правознавство в таблицях. Юридичний практикум : 900 тестових завдань з правознавства. — Ужгород : Закарпаття, 1998. — 451 с.

36.Будас А. П. Методика навчання правознавства студентів економічних спеціальностей : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.02 / Будас Анна Пилипівна. — К., 2012. — 209 с.

37. Булах І. Є. Цільовий підхід до розробки навчальної програми предмета та етапи його реалізації / Булах І. Є., Пащенко В. В., Чалий О. В. // Педагогіка і психологія. — 1997. — № 4. — С. 185—192.

38. Булгакова В О. Психологічні основи правової культури молоді / В. О. Булгакова // Наука і освіта. — 2011. — № 1. — С. 14—19.

39. Булда А. А. Методика формування знань про державу в учнів основної школи на уроках історії та правознавства / А. А. Булда, В. В. Маньгора. — К. : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2009. — 175 с.

40. Бура Н. А. Функции общественного правосознания / Н. А. Бура. — К. : Наукова думка, 1986. — 76 с.

41. Василина С. И. Проблемы правовой подготовки учащихся профессионально-технических учебных заведений в условиях рынка труда /

С. И Васирина // Subject and object of cognition in projection of educational techniques and psychological concepts / International Academy of Science and Higher Education. — Vol. LXXXII. — London : IASHE, 2014. — P. 50—52.

42. Васирина С. І. Актуальні проблеми правової підготовки учнів професійно-технічних навчальних закладів / С. І. Васирина // Методичний вісник / НМЦ ПТО у Львівській обл. — 2012. — № 2. — С. 12—15.

43. Васирина С. І. Використання психологічних знань при викладанні правознавчих предметів у професійно-технічному навчальному закладі / С. І. Васирина // Молодий вчений. — 2014. — № 10. — Ч. II. — С. 70—74.

44. Васирина С. І. Інноваційні методи навчання у правовій підготовці учнів професійно-технічних навчальних закладів / С. І. Васирина // Проблеми сучасної педагогічної освіти. Сер. : Педагогіка і психологія. — Ялта : РВВ КГУ, 2012. — Вип. 35. — Ч. 1. — С. 246—253.

45. Васирина С. І. Методичні рекомендації з організації правового виховання учнів ПТНЗ у взаємодії з представниками правоохоронних органів / С. І. Васирина, Ю. Р. Сурмяк // Методичний вісник НМЦ ПТО у Львівській області. — 2012. — № 1. — С. 21—28.

46. Васирина С. І. Наступність змісту предмета «Основи правознавства» в загальноосвітній школі та професійно-технічному навчальному закладі / С. І. Васирина // Педагогічна взаємодія середніх загальноосвітніх професійно-технічних і вищих навчальних закладів : зб. матер. наук.-практ. конф. (7 червня 2010 р., м. Львів). — Львів : ФОП Корпан Б. І., 2010. — С. 170—176.

47. Васирина С. І. Нетрадиційні методи викладання правознавства в ПТНЗ / С. І. Васирина // Методичний вісник / НМЦ ПТО у Львівській обл. — 2011. — № 1. — С. 11—13.

48. Васирина С. І. Основи правових знань : навч.-метод. комплекс / С. І. Васирина. — Львів : В-во НМЦ ПТО у Львівській обл., 2011. — 100 с.

49. Васирина С. І. Правова підготовка учнів професійно-технічних навчальних закладів в контексті формування громадянського суспільства / С. І. Васирина // Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання у підготовці

фахівців : методологія, теорія, досвід, проблеми : зб. наук. пр. — Вип. 26. — К. ; Вінниця : ТОВ фірма «Планер», 2010. — С. 123—127.

50. Васирина С. І. Правова підготовка учнів професійно-технічних навчальних закладів в умовах ринку праці / С. І. Васирина // Педагогічні інновації у фаховій освіті : зб. наук. праць. — Вип. 2. — Ужгород : ЗакДу, 2011. — С. 188—194.

51. Васирина С. І. Правове виховання учнів професійно-технічних навчальних закладів в контексті формування громадянського суспільства // Соціально-правові засади захисту дітей : зб. матер. Міжнар. наук.-метод. конф. — Кременець : Вид-во КОГПІ ім. Т. Шевченка, 2011. — С. 35—42.

52. Васирина С. І. Психологічні передумови формування правосвідомості учнів у процесі вивчення права / С. І. Васирина // Нові технології навчання : наук.-метод. зб. / Інститут інноваційних технологій і змісту освіти МОН України. — К., 2013. — Вип. 79. — С. 132—136.

53. Васирина С. І. Психолого-педагогічні умови правової підготовки учнів професійно-технічних навчальних закладів / Світлана Васирина // Педагогіка і психологія професійної освіти : наук.-метод. журнал. — 2016. — № 3. — С.

54. Васирина С. І. Розвиток критичного мислення учнів професійно-технічних навчальних закладів при вивченні правознавчих дисциплін / С. І. Васирина // Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання у підготовці фахівців : методологія, теорія, досвід, проблеми : зб. наук. пр. — Вип. 30. — К. ; Вінниця : ТОВ фірма «Планер», 2012. — С. 132—138.

55. Васирина С. І. Традиційні та інтерактивні методи викладання предмета «Основи правових знань» в ПТНЗ / С. І. Васирина // Методичний вісник / НМЦ ПТО у Львівській обл. — 2011. — № 2. — С. 4—12.

56. Васирина С. І. Упровадження результатів наукових досліджень : співпраця науковців і практиків щодо оптимізації навчально-виховного процесу в ПТНЗ / Л. А. Руденко, С. І. Васирина // Професійна підготовка майбутніх кваліфікованих робітників : звітна наук.-практ. конф. Львівського НПЦ ПТО НАПН України, 25 лютого 2014 р., м. Львів. — Львів : СПОЛОМ, 2014. — С. 24—28.

57. Васянович Г. П. Вибрані твори : у 7 т. / Г. П. Васянович. — Львів : Норма, 2015. — Т. 2 : Морально-правова відповідальність педагога : теоретико-методологічний аспект : моногр. / Львівський науково-практичний центр Інституту професійно-технічної освіти НАПН України. — 2015. — 352 с.

58. Васянович Г. П. Методологічні контексти педагогічної науки на сучасному етапі її розвитку / Григорій Васянович // Педагогіка і психологія професійної освіти : наук.-метод. журнал. — 2013. — № 3 — С. 9—30.

59. Васянович Г. П. Педагогічні ідеї Івана Франка : (до 150-річчя від дня народження Каменяра) / Г. Васянович // Рідна школа. — 2006. — № 10. — С. 27—29.

60. Васянович Г. П. Психолого-педагогічні проблеми адаптації студентської молоді до навчання // Психолого-педагогічні основи професійної адаптації майбутніх фахівців : монографія / Г. П. Васянович, С. М. Вдович, Н. Я. Вовчаста та ін. / [за ред. Г. П. Васяновича]. — Л. : СПОЛОМ, 2008. — С. 10—31.

61. Введение в философию : учеб. для вузов : в 2 ч. / И. Т. Фролов [и др.]. — М. : Политиздат, 1989. — Ч. 2. — 639 с.

62. Вдович С. М. Потенційні можливості соціально-гуманітарних дисциплін в естетичному розвитку учнів ПТНЗ / Світлана Вдович // Педагогіка і психологія професійної освіти : наук.-метод. журнал. — 2007. — № 3. — С. 21—35.

63. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і гол. ред. В. Т. Бусел. — К. ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2001. — 1440 с.

64. Владимірова В. І. Педагогічні проблеми формування правової культури вчителя в історії вищої педагогічної школи України (1917-2002 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / В. І. Владимірова. — Луганськ, 2003. — 22 с.

65. Воднік В. Д. Проблеми правового виховання і формування правової культури / В. Д. Воднік // Правова культура і громадянське суспільство в Україні: стан і перспективи розвитку : матеріали міжнар. наук. конф., м. Харків, 12 жовтня 2007 р. / [редкол. : Ю. П. Битяк, І. В. Яковюк, Г. В. Чапала]. — Харків : Право, 2007. — С. 15—16.

66. Воеводина С. С. Формирование правовой компетентности студентов ВУЗов физической культуры : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04 / Воеводина Светлана Сергеевна. — Краснодар, 2002. — 186 с.

67. Воловик П. М. Теорія імовірностей і математична статистика в педагогіці : [монографія] / П. М. Воловик; за ред. д-ра пед. наук, проф. В. Є. Береки ; Нац. акад. пед. наук України, Ін-т пед. освіти і освіти дорослих. — Хмельницький : ХГПА, 2010. — 250 с.

68. Воронова І. В. Правова культура, як умова становлення і функціонування громадянського суспільства / І. В. Воронова // Правова культура і громадянське суспільство в Україні: стан і перспективи розвитку : матеріали міжнар. наук. конф., м. Харків, 12 жовтня 2007 р. / [редкол. : Ю. П. Битяк, І. В. Яковюк, Г. В. Чапала]. — Харків : Право, 2007. — С. 322—324.

69. Выготский Л. С. Педология подростка / Л. С. Выготский // Собр. соч. — М. : Педагогика, 1984. — Т. 4. — С. 6—242.

70. Гарькавец С. О. Психологічні системи цінностей правопорушника : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.06 / Гарькавец Сергій Олексійович. — Харків, 2001. — 179 с.

71. Гетьман І. В. Концепція правового спілкування : зміст, витоки, перспективи : монографія / І. В. Гетьман. — Харків : Право, 2007. — 240 с.

72. Гинецинский В. И. Знание как категория педагогики : Опыт педагогической когнитологии / В. И. Гинецинский. — Л. : Изд-во ЛГУ, 1989. — 142 с.

73. Головань Т. О. Розвиток інтересу учнів 8-9 класів до вивчення правознавства : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.02 «Теорія та методика навчання (історія та суспільствознавчі дисципліни)» / Т. О. Головань. — К., 2006. — 20 с.

74. Головченко В. Правові механізми формування правосвідомості студентів / В. Головченко, А. Потьомкін // Право України. — 2006. — № 9. — С. 100—103.

75. Головченко В. В. Право в житті людини / В. В. Головченко. — К. : Оріяни, 2005. — 335 с.

76. Голосніченко І. Правосвідомість і правова культура у розбудові Української держави / І. Голосніченко // Право України. — 2005. — № 4. — С 24—25.

77. Гончаренко С. Український педагогічний словник / С. Гончаренко. — К. : «Либідь», 1997 — 376 с.

78. Городиський М. І. Педагогічні умови забезпечення змісту правової освіти майбутнього вчителя : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / М. І. Городиський. — Харків, 1999. — 18 с.

79. Городиський М. І. Правова освіта майбутнього вчителя / М. І. Городиський ; ред. М. К. Подберезський. — Харків : Легас, 2001. — 128 с.

80. Грабовська Т. Формування позитивної мотивації діяльності особистості / Т. Грабовська, О. Киричук // Рідна школа. — 2002. — № 4. — С. 12—14.

81. Гранат Н. Л. Правосознание и правовое воспитание / Н. Л. Гранат // Общая теория государства и права. Академический курс в 3 т. / [В. В. Борисов, Н. В. Витрук, Н. Л. Гранат и др.] ; под ред. проф. М. Н. Марченко. — М. : ИКД «Зерцало-М», 2001. — Т. 3. — С. 303—326.

82. Грязнов Ю. Системний підхід до розвитку пізнавальної активності у навчанні фізики на основі модульної технології / Ю. Грязнов // Наукові записки. Серія : Педагогічні науки. — Кіровоград : РВЦ КДПУ ім. В. Винниченка, 2002. — Випуск 42. — С. 22—26.

83. Гуревич Р. С. Теорія і практика навчання в професійно-технічних закладах : монографія / Гуревич Роман Семенович. — Вінниця : ДОВ «Вінниця», 2008. — 410 с.

84. Гуревич Р. С. Інформаційно-комунікаційні технології в навчальному процесі : посібник [для пед. працівників і студ. пед. навч. закл.] / Р. С. Гуревич, М. Ю. Кадемія. — Вінниця : ДОВ «Вінниця», 2002. — 116 с.

85. Гуревич Р. С. Теоретичні та методичні основи організації навчання у професійно-технічних закладах : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора

пед. наук : спец. 13.00.04 «Теорія і методика професійної освіти» / Р. С. Гуревич. — К., 1999. — 42 с

86. Гурин С. В. Формирование правовой компетентности будущего учителя в учебно-воспитательном процессе вуза : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Гурин Сергей Владимирович. — Мурманск, 2004. — 144 с.

87. Дарманська І. М. Правова підготовка майбутніх вчителів початкової школи в умовах ступеневої освіти : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.04 «Теорія та методика професійної освіти» / І. М. Дарманська. — К., 2004. — 19 с.

88. Дегтярьова Г. С. Дидактична складність формування правової культури в учнів ПТНЗ / Г. С. Дегтярьова // Педагогіка і психологія професійної освіти : наук.-метод. журнал. — 2006. — № 4. — С. 30—40.

89. Дегтярьова Г. С. Науково-методичні основи професійно спрямованого викладання предмета «Основи правових знань» у ПТНЗ / Г. С. Дегтярьова // Теоретичні засади методики професійно спрямованого викладання загальноосвітніх предметів у ПТНЗ : [монографія] / за ред. Г. П. Васяновича. — Львів : «Сполом», 2005. — С. 90—120.

90. Дегтярьова Г. С. Професійно спрямоване викладання предмета «Основи правових знань» в професійно технічних навчальних закладах : метод. посіб. / Г. С. Дегтярьова, С. І. Васирина. — Львів : Ставропігійський ПЛ, 2010. — 140 с.

91. Дегтярьова Г. С. Психолого-педагогічні аспекти підвищення кваліфікації інженерно-педагогічних працівників ПТНЗ / Г. С. Дегтярьова // Теоретико-методичні засади викладання предметів гуманітарного циклу професійно-технічних навчальних закладах : [монографія] / за ред. Г. П. Васяновича. — Львів : Українські технології, 2003. — С. 87—116.

92. Державні стандарти професійної освіти : теорія і методика : монографія / [Н. Г. Ничкало, С. У. Гончаренко, В. О. Радкевич / за ред. Н. Г. Ничкало]. — Хмельницький : ТУП, 2002. — 334 с.

93. Дзьобань О. П. До питання про місце правового виховання в сучасному українському суспільстві / О. П. Дзьобань // Правова культура і громадянське

суспільство в Україні : стан і перспективи розвитку : матеріали міжнар. наук. конф., м. Харків, 12 жовтня 2007 р. / редкол. : Ю. П. Битяк, І. В. Яковюк, Г. В. Чапала. — Харків : Право, 2007. — С. 66—69.

94.Дмитриенко Ю. Н. Скрытые эффекты девиантного правосознания: ориентиры и природа энергетической методологии правового познания / Ю. Н. Дмитриенко // Право і безпека : наук. журнал. — 2004. — Т. 3. — № 4. — С. 18—26.

95.Дубровский В. Ф. Педагогические условия формирования правовой культуры старшеклассников : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Дубровский Валерий Фёдорович. — К., 1997. — 211 с.

96.Есипов В. В. О преподавании права / В. В. Есипов. — Варшава : Типография Варшавского учебного округа, 1901. — 36 с.

97.Желізняк Л. Д. Технологія «Веб-квест» на уроках інформатики [Електронний ресурс] / Л. Д. Желізняк. — Режим доступу: http://osvita.ua/school/lessons_summary/edu_technology/30734/

98.Жеругов Р. О мотивационных аспектах правомерного поведения личности / Р. Жеругов // Проблемы теории социалистического государства и права / редкол. : Витрук Н., Попов А., Славин М., Фарберов Н., Шебанов А. — М. : Изд-во ИГиП АН СССР, 1977. — С. 60—62.

99.Жидкова Н. М. Розвиток критичного мислення у процесі вирішення правових ситуацій на уроках правознавства / Н. М. Жидкова // Педагогічні науки : теорія, історія, інноваційні технології. — 2010. — № 6 (8). — С. 164—175.

100.Загрева В. Я. Правове виховання старшокласників у навчально-виховному процесі загальноосвітніх шкіл-інтернатів : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.07 «Теорія і методика виховання» / В. Я. Загрева. — К., 2002. — 19 с.

101.Запорожан І. Г. Педагогічні основи правовиховної роботи з молодшими школярами : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07 / Запорожан Іван Григорович. — Тернопіль, 2002. — 281 с.

102.Зеер Э. Ф. Модернизация профессионального образования : компетентностный подход : учеб. пособие / Э. Ф. Зеер, А. М. Павлова, Э. Э. Сыманюк. — М. : Московский психолого-социальный ин-т, 2005. — 216 с.

103.Зіньковський Ю. Ф. Наукове забезпечення розвитку професійної освіти / Ю. Ф. Зіньковський // Професійно-технічна освіта. — 2007. — № 1. — С. 12—14.

104.Зимняя И. А. Компетентностный подход в образовании (методолого-теоретический аспект) / И. А. Зимняя // Проблемы качества образования : материалы XIV Всероссийского совещания. — Кн. 2. — М. : [Б. и.], 2004. — С. 6—12.

105.Зязюн І. А. Педагогіка добра : ідеали і реалії : наук.-метод. посіб. / І. А. Зязюн. — К. : МАУП, 2000. — 309 с.

106.Зязюн І. А. Педагогічний професіоналізм у контексті професійної свідомості / Іван Андрійович Зязюн // Педагог професійної школи : зб. наук. пр. — К. : Науковий світ, 2001. — Вип. 1. — С. 8—17.

107.Зязюн І. А. Проблеми виховання молоді в Україні / І. Я. Зязюн // Педагогічна газета. — 2000. — № 5. — С.5—6.

108.Зязюн І. А. Проективний аналіз технологій педагогічної дії / І. А. Зязюн // Педагогіка і психологія : наук.-теорет. та інформ. журн. АПН України. — 2010. — № 2. — С. 22—35.

109.Изучение правовых вопросов в курсе «Обществознание» / Р. Л. Палтиевич [и др.] // Среднее профессиональное образование. — 2003. — № 4. — С. 36—37.

110.Иоффе О. С. Вопросы теории права / О. С. Иоффе, М. Д. Шаргородский. — М. : Юр. литература. — 381 с.

111.Исаев Е. И. Формирование ценностно-смыслового отношения к психологии у будущих педагогов / Е. И. Исаев., С. В. Пазухина // Вопросы психологии. — 2004. — № 5. — С. 3—11.

112.Ільченко О. В. Використання web-квестів у навчально-виховному процесі [Електронний ресурс] / О. В. Ільченко. — Режим доступу: http://osvita.ua/school/lessons_summary/proftech/32834/

113.Іова В. Ю. Формування правової культури особистості на засадах духовності / В. Ю. Іова // Шкільна бібліотека. — 2005. — № 9. — С. 93—103.

114.Кадемія М. Ю. Використання сервісів соціальних медіа в навчальному процесі ВНЗ: Блоги, Веб-квести, Блог-квести : навч.-метод. посібник (вид. 2-е, доп.) / М. Ю. Кадемія, О. В. Шестопалюк, В. М. Кобися. — Вінниця : ТОВ «Ландо ЛТД», 2014. — 236 с.

115.Казанский П. Е. К вопросу о постановке преподавания на юридических факультетах / П. Е. Казанский. — Одесса: «Экономическая» типография, 1901 — 80 с.

116.Калиновський Ю. Ю. Правосвідомість українського суспільства : генеза та сучасність : монографія / Ю. Ю. Калиновський — Харків : Право, 2008. — 288 с.

117.Камінецький Я. Г. Управління якісною підготовкою фахівців у професійно-технічних навчальних закладах на основі маркетингу ринку праці та освітньою моніторингу в умовах регіоналізації : монографія / Камінецький Я. Г., Вачевський М. В., Клим Б. І. та ін. ; [за ред. Камінецького Я. Г.]. — Львів : Сполом, 2010. — 324 с.

118.Карпець Л. А. Професіоналізм як синтез освіти, знання і виховання / Л. А. Карпець // Практична філософія. — 2010 — № 2. — С. 76—79.

119.Кахній В. В. Проблеми формування правової особистості / В. В. Кахній // Професійна освіта : теорія і практика : наук.-метод. журнал. — 2002. — № 1/2. — С. 145—148.

120.Кашкар'юв Г. В. Теоретичні та практичні аспекти компетентнісного підходу до підготовки вчителів правознавства : монографія / Г. В. Кашкар'юв. — Донецьк : ЛАНДОН-XXI, 2011. — 244 с.

121.Кашлев С. С. Интерактивные методы обучения педагога : учеб. пособие / С. С. Кашлев. — Мн. : Выш. шк., 2004. — 176 с.

122.Квасов В. В. Практикум з основ правознавства. 9 клас. / Квасов В. В. — Харків : Основа, 2007. — 208 с.

123.Киричук А. С. Методика застосування модульно-рейтингової технології навчання правознавства учнів 9-го класу : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.02 / Анжеліка Станіславівна Киричук. — К., 2009. — 241 с.

124.Кислицька Ю. Необхідність формування правової культури працівників освіти / Юлія Кислицька // Вища освіта України — 2007. — № 4. — С. 75—78.

125.Кистяковский Б. А. Философия и социология права / Б. А. Кистяковский. — М. : Изд-во Русского христианского гуманитарного ун-та, 1998. — 799 с.

126.Кічук Я. Правова компетентність майбутнього фахівця — пріоритетне завдання громадянської освіти у вищій школі / Я. Кічук // Вісник Львівського ун-ту. Серія педагогічна. — 2008. — Вип. 23. — С. 141—147.

127.Кічук Я. В. Соціальні передумови формування правосвідомості майбутніх учителів / Я. В. Кічук // Науковий вісник ІДПІ. — 2001. — Вип. 10. — С. 54—57.

128.Клим Б. Зміст основних понять державного стандарту професійно-технічної освіти / Богдан Клим // Педагогіка і психологія професійної освіти : наук.-метод. журнал. — 2003. — № 5. — С. 185—194.

129.Ковальчук Е. М. Дидактичні підходи до оновлення змісту освіти у професійно-технічних навчальних закладах / Е. М. Ковальчук // Неперервна професійна освіта : теорія і практика : зб. наук. праць. — Ч. 2. — К., 2001. — С. 127—130.

130.Ковальчук В. Розуміння, пошуки істини і моральна відповідальність у роботі вчителя / Василь Ковальчук // Педагогіка і психологія професійної освіти : наук.-метод. журнал. — 2007. — № 1. — С. 67—73.

131.Ковина Т. П. Когнитивный подход в обучении / Т. П. Ковина // Автомобиле- и тракторостроение в России : приоритеты развития и подготовка кадров : матер. 77-й междуна. науч.-техн. конф. — СПб. : МГТУ «МАМИ», 2012. — С. 299—301.

132.Козловська І. Концептуальні основи інтеграції та наступності навчання у професійно-технічній освіті / Ірина Козловська, Андрій Литвин // Педагогіка і психологія професійної освіти : науково-метод. журнал. — 2003. — № 3. — С. 20—29.

133.Козюбра М. І. Місце філософії права в системі суспільствознавства (до питання про дисциплінарний статус філософії права) / М. І. Козюбра // Проблеми філософії права : міжнародний часопис. — К., 2003. — Т. 1. — С. 27—33.

- 134.Козяр М. М. Науково-педагогічний словник / Козяр М. М., Козловська І. М. — Львів : СПОЛОМ, 2011. — 216 с.
- 135.Колодій А. М. Принципи права України : монографія / А. М. Колодій. — К. : Юрінком Інтер, 1998. — 208 с.
- 136.Коломійцев О. А. Соціально-психологічні чинники формування правової поведінки молоді : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.05 / Коломійцев Олександр Анатолійович. — Луганськ, 2006. — 166 с.
- 137.Комар В. Формувати критичне мислення (Розвиток правового мислення учнів на уроках правознавства) / В. Комар // Історія в школах України. — 2006. — № 3. — С. 20—25.
- 138.Компетентнісний підхід у сучасній освіті : світовий досвід та українські перспективи : бібліотека з освітньої політики / заг. ред. О. В. Овчарук. — К. : “К.І.С.”, 2004. — 112 с.
- 139.Кондрашова Л. В. Морально-психологічна готовність студента до вчительської діяльності / Л. В. Кондрашова. — К. : Вища школа, 1987. — 54 с.
- 140.Кони А.Ф. Избранные труды и речи. Тула: издательство ""Автограф"", 2000 — 550 с.
- 141.Конституційне (державне) право зарубіжних країн : навч. посіб. / В. М. Бесчастний, О. В. Філонов, В. М. Субботін [та ін.]. — 2-ге вид., стер. — К. : Знання, 2008. — 467 с.
- 142.Конституція України : офіц. вид. / Верховна Рада України. — К. : Парламент. вид-во, 2006. — 58 с.
- 143.Конституція України і основи правознавства в школі: книга для учителя / за ред. І. Б. Усенка. — К. : Український центр правничих студій, 1999. — 354 с.
- 144.Концепція розвитку професійно-технічної (професійної) освіти в Україні : затверджена МОН України та АПН України 05.07.2004 р. // Професійно-технічна освіта. — 2004. — № 3. — С. 2—5.
- 145.Конюхов Н. И. Справочник практического психолога. Прикладные аспекты современной психологии. Термины, законы, концепции, методы :

справочное изд. [Електронний ресурс] / Н. И. Конюхов. — М., 1992. — Режим доступу : <http://www.twirpx.com/file/15704>.

146.Копейчиков В. В. Момент істини : питання конституційного процесу в Україні / В. В. Копейчиков // Науковий вісник Української академії внутрішніх справ. — 1996. — № 1. — С. 13—21.

147.Костюк Г. С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості / Г. С. Костюк / під ред. Л. . Проколієнко [та ін.]. — К. : Радянська школа, 1989. — 608 с.

148.Костюченко К. Формування здібностей до критичного мислення у студентів як необхідна умова їхньої професійної підготовки / Костянтин Костюченко // Педагогіка і психологія професійної освіти : наук.-метод. журнал. — 2008. — №2. — С. 32—34.

149.Котов А. К Координация правовоспитательной работы / А. К. Котов. — Алма-Ата : о-во «Знание» КазССР, 1980. —18 с.

150.Котюк В. О. Теорія права : курс лекцій / В. О. Котюк — К. : Вентурі, 1996. — 208 с.

151.Котюк І. Зрозуміти логіку правової системи (деякі методичні аспекти вивчення курсу «Основи правознавства» у загальноосвітніх школах) / І. Котюк // Історія в школах України. — 2004. — № 6. — С. 4—8.

152.Котюк І. І. Основи правознавства : підручник для 9-го класу загальноосвітніх навчальних закладів / І. І. Котюк. — К. : Генеза, 2002. — 320 с.

153.Краевский В. В. Методология для педагога : теория и практика / В. В. Краевский, В. М. Полонский. — Волгоград : Перемена, 2001. — 324 с.

154.Кремень В. Г. Стан і перспективи розвитку професійно-технічної освіти в Україні (Виступ у Верховній Раді України на Дні уряду) / Василь Кремень // Професійно-технічна освіта. — 2003. — № 2. — С. 6—9.

155.Критерії оцінювання навчальних досягнень учнів із правознавства. Додаток 7. Затверджено наказом МОН України № 371 від 05.05.2008 // Історія України. — 2008. — № 29. — С. 14—15.

156. Крушельницька Я. В. Формування професійної компетентності у студентів в умовах інноваційного розвитку суспільства // Досвід організації та активізації навчального процесу на основі впровадження інноваційних технологій : зб. матеріалів наук.-метод. конф. м. Київ 5-8 лютого 2008 р. : у 2 т. — К. : КНЕУ, 2008. — Т. 1. — С. 230—233.

157. Кузнєцов В. Розуміння права : методи та модель філософії права (ст. друга) / В. Кузнєцов // Філософ. Думка. — 2004. — № 1 — С. 120—136.

158. Кузнєцов В. І. Філософія права. Історія та сучасність : навч. посіб. / В. І. Кузнєцов. — К. : ВД «Стилос»: ПЦ «Фоліант», 2003. — 382 с.

159. Кузьміна Н. В. Професіоналізм личности преподавателя и мастера производственного обучения / Н. В. Кузьміна. — М. : Высшая школа, 1990. — 119 с.

160. Кушнірик О. Становлення соціального партнерства в системі початкової професійної освіти Російської Федерації / Ольга Кушнірик // Педагогіка і психологія професійної освіти. — 2009. — № 6. — С. 143—152.

161. Латишина Д. И. История педагогики: Воспитание и образование в России (X — начало XX века) : учеб. пособие для студ. пед. вузов / Д. И. Латышина. — М. : Форум : Инфра-М, 1998. — 584 с.

162. Лежнев П. И. Правовая компетентность руководителя образовательного учреждения : учеб.-практ. пособ. / П. И. Лежнев, Е. А. Мигаль ; под ред. А. П. Притыко. — Ростов н/Д : Изд-во Рост. обл. ин-та повышения квалификации и переподгот. работников образования, 1996. — 151 с.

163. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность / А. Н. Леонтьев. — М. : Политиздат, 1975. — 304 с.

164. Линенко А. Ф. Педагогічна діяльність і готовність до неї : монографія / А. Ф. Линенко. — Одеса : ОКФА, 1995. — 80 с.

165. Литвин А. В. Методологічні засади поняття «педагогічні умови»: на допомогу здобувачам наукового ступеня / А. В. Литвин. — Львів : СПОЛОМ, 2014. — 76 с.

166.Литвин А. В. Наступність ступеневої професійної підготовки / Андрій Вікторович Литвин // Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання у підготовці фахівців : методологія, теорія, досвід, проблеми : збірник наукових праць / [редкол. : І. А. Зязюн (голова) та ін.]. — К ; Вінниця : ДОВ «Вінниця», 2003. — С. 223—230.

167.Литвиненко Т. А. Правознавство (практичний курс). 9 клас : Розробки уроків / Т. А. Литвиненко, В. І. Плахтеєва. — Харків : Ранок, 2009. — 248 с.

168.Лихачев Б. Т. Педагогика. Курс лекцій. — М. : Прометей Юрайт, 1992. — 484с.

169.Личность // Словарь психолога-практика / сост. С. Ю. Головин. — 2-е изд., перераб. и доп. — Мн. : Харвест, 2005. — С. 318—321.

170.Маївка С. В. Web-квест як засіб розвитку інформаційної культури та ІКТ-компетентностей на уроках інформатики : метод. посібник для вчителів інформатики / С. В. Маївка. — Полонне, 2013. — 52 с.

171.Максименко С. Д. Психологія особистості : підручник для студ. вищ. навч. закл. / С. Д. Максименко, К. С. Максименко, М. В. Папуча. — К. : КММ, 2007. — 296 с.

172. Максимов С. І. Філософія права : сучасні інтерпретації : вибрані праці : статті, аналітичні огляди, переклади (2003-2010) / С. І. Максимов. — Харків : Право, 2010. — 336 с.

173.Маркова А. К. Психология профессионализма / А. К. Маркова. — М. : Междунар. гум. фонд «Знание», 1996. — 312 с.

174.Матійків І. М. Психологічні умови формування професійної компетентності учнів професійно-технічних навчальних закладів сфери обслуговування : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 / Матійків Ірина Миколаївна. — Івано-Франківськ, 2008. — 240 с.

175.Махмутов М. И. Современный урок / М. И. Махмутов. — М. : Педагогика, 1985. — 184 с.

176.Мацук Л. О. Підготовка майбутніх учителів початкових класів до правового виховання молодших школярів : автореф. дис. на здобуття наук.

ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.04 «Теорія і методика професійної освіти» / Мацук Л. О. — Тернопіль, 2002. — 20 с.

177.Машбиц Е. И. Психолого-педагогические проблемы компьютеризации обучения (Педагогическая наука — реформе школы) / Е. И. Машбиц. — М. : Педагогика, 1988. — 192 с.

178.Машіка В. 150 задач із Трудового права: 9 клас / В. Машіка // Історія в школах України. — 2005. — № 9. — С. 28—30.

179.Машіка В. Застосування методичних прийомів при формуванні правових термінів і понять / В. Машіка // Історія в школах України. — 2001. — № 4. — С. 19—22.

180.Машіка В. Типологія завдань для етапу всеукраїнської олімпіади з правознавства: пошук оптимальної моделі / В. Машіка // Історія і суспільствознавство в школах України : теорія і методика навчання. — 2011. — № 5. — С. 23—38.

181.Менюк О. Правова культура в умовах розбудови незалежної України : поняття, структура / О. Менюк // Право України. — 2001. — № 4. — С. 21—25.

182.Методичні рекомендації щодо вивчення правознавства у 2009 — 2010 навчальному році [Електронний ресурс] // Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України. — Режим доступу : <http://www.mon.gov.ua/index.php/ua/diyalnist/osvita/doshkilna-ta-zagalna-serednya/zagalna-serednya-osvita>

183.Микитюк С. О. Викладання правових дисциплін у вищих навчальних закладах України (історико-педагогічний аспект) / С. О. Микитюк. — Харків: ТОВ «Майдан», 2006. — 156 с.

184.Микитюк С. О. Організаційно-педагогічні умови викладання правових дисциплін у вищих навчальних закладах України (друга половина ХІХ — початок ХХ століття) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / С. О. Микитюк. — Харків, 2007. — 22 с.

185.Михеев В. И. Моделирование и методы теории измерений в педагогике : монография / Михеев В. И. — М. : Высш. школа, 1987. — 200 с.

186.Мойсеюк Н. Є. Готовність до професійної діяльності: суть і шляхи формування / Мойсеюк Н. Є. // Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання у підготовці фахівців : методологія, теорія, досвід, проблеми : зб. наук. пр. / [редкол. : І. А. Зязюн (голова) та ін.]. — К. ; Вінниця : ДОВ «Вінниця», 2006. — Вип. 12. — С. 364—368.

187.Мойсеюк Н. Є. Педагогіка : навч. посіб. / Неля Мойсеюк. — 4-е видання, допов. — К., 2003. — 615 с.

188.Молдаван В. В. Правознавство : [навч. посіб. за модульно-рейтинговою системою] / В. В. Молдаван, Л. І. Чулінда. — К. : Центр навчальної літератури, 2006. — 184 с.

189.Морозов А. С. Правова культура як компонент підготовки фахівців сучасного стандарту / А. С. Морозов // Педагогічний альманах. — 2009. — Вип. 4. — С. 145—150.

190.Надирашвили Ш. А. Основные положения общепсихологической теории установок и формирования личности / Ш. А. Надирашвили // Теория установки и актуальные проблемы психологии. — Тбилиси : «Мецниереба», 1990. — С. 196—210.

191.Наровлянський О. Д. Основи правознавства. 9 клас : метод. посібник. — Харків : Веста, Ранок, 2003. — 336 с.

192.Наровлянський О. Д. Правознавство (практичний курс) : підручн. для 9 кл. загальноосвіт. навч. закл. / О. Д. Наровлянський. — К. : Грамота, 2009. — 216 с.

193.Наровлянський О. Д. Правознавство : підручн. для 10 кл. загальноосвіт. навч. кл. / О. Д. Наровлянський. — К. : Грамота, 2009. — 216 с.

194.Нартова-Богавер С. К. Дифференциальная психология : учеб. пособ. / С. К. Нартова-Богавер. — М. : Флінта, 2003. — 280 с.

195.Національна доктрина розвитку освіти України у ХХІ столітті : затверджено Указом Президента України від 17 квітня 2002 р., № 347/2002. — К. : «Шкільний світ», 2001. — 24 с.

196.Національна стратегія розвитку освіти в Україні на 2012—2021 роки : схвалено Указом Президента України від 25 червня 2013 року №344/2013

[Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://www.meduniv.lviv.ua/files/info/nats_strategia.pdf.

197. Немов Р. Психологія : учеб. [для студ. пед. учеб. завед.] : [в 3 кн.]. — [3-е изд.]. — М. : ВЛАДОС, 1999. — Кн. 1. — 688 с.

198. Нетьосов С. І. Навчання основ правознавства з використанням інформаційно-комунікаційних технологій / С. І. Нетьосов. — Харків : «Основа», 2010. — 127 с.

199. Никифорак М. В. Методика викладання юридичних дисциплін у вищій школі : навч. посіб. / М. В. Никифорак; Чернів. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича. — Чернівці : Рута, 2005. — 55 с.

200. Ничкало Н. Г. Проблеми трансформації в умовах ринку праці / Н. Г. Ничкало // Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання в підготовці фахівців : Методологія теорії, досвід, проблеми : зб. наук. пр. / [редкол. І. А. Зязюн (голова) та ін.]. — К. ; Вінниця : ДОВ «Вінниця», 2004. — С. 12—25.

201. Ничкало Н. Г. Проблеми формування сучасного виробничого персоналу в Україні : стратегія і перспективи наукових пошуків / Н. Г. Ничкало // Педагогіка і психологія професійної освіти : результати досліджень і перспективи : зб. наук. праць. — К., 2003. — С. 139—153.

202. Ничкало Н. Г. Трансформація професійно-технічної освіти України : монографія / Нелля Григорівна Ничкало. — К. : Педагогічна думка, 2008. — 200 с.

203. Новик И. Б. О моделировании сложных систем / И. Б. Новик. — М. : Мысль, 1965. — 67 с.

204. Новиков А. М. Профтехшкола : стратегия развития : монография / А. М. Новиков; Всесоюз. науч.-метод. центр проф.-техн. обучения молодежи, науч.-метод. об-ние «Непрерыв. образование». — М. : Ровесник, 1991. — 68 с.

205. Общая теория советского права / под ред. С. Н. Братуся и И. С. Самощенко. — М. : Политиздат, 1966. — 517 с.

206. Огнев'юк В. О. Освіта в системі цінностей сталого людського розвитку : [монографія] / В. О. Огнев'юк. — К. : Знання України, 2003. — 450 с.

207.Одарій В. В. Підготовка майбутніх педагогів до правового забезпечення професійної діяльності : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.04 «Теорія та методика професійної освіти» / В. В. Одарій. — Одеса, 2005. — 22 с.

208.Оксамитный В. В. Правовое воспитание — важный фактор формирования социально активной личности / В. В. Оксамитный. — К., 1979. — 74 с.

209.Олійник А. Ю. Теорія держави і права України : навч. посібник / А. Ю. Олійник. — К. : Юрінком Інтер, 2001. — 176 с.

210.Олійник В. Роль правової компетенції у професійній діяльності педагогічних та управлінських кадрів закладів освіти / В. Олійник // Обрії. — 2010. — № 2 (31). — С. 3—7.

211.Омельченко Л. П. Правова освіта та виховання / Л. П. Омельченко // Управління школою. — 2003. — № 26 (38) вересень. — С. 19—31.

212.Онищук В. А Дидактика современной школы : пособие для учителей. —К. : Рад. шк., 1987. — 351 с.

213.Онушкин В. Г. Образование взрослых : междисциплинарный словарь терминологии / В. Г. Онушкин, Е. И. Огарев. — СПб. ; Воронеж : РАО ИОВ, 1995. — 232 с.

214.Осипова Н. П. Подолання правового нігілізму як основоположна проблема ефективності правової освіти / Н. П. Осипова // Правова освіта й соціалізація учнівської молоді в умовах реформування українського суспільства : мат. Всеукр. наук.-практ. конф., 9-10 січня 2003 р. — Харків :ХОНМІБО, 2003. — С. 35—43.

215.Основи держави і права України : [підруч. / за ред. В. Л. Ортинського, В. К. Грищука, М. А. Мацька]. — К. : Знання, 2008. — 583 с.

216.Основи правових знань : підруч. для учнів проф.-техн. навч. закл. / П. І. Гнатенко [та ін.]. — К. : ВД «Юридична книга», 2000. — 222 с.

217.Основи правознавства : [навч. посіб. / за заг. ред. В. М. Пічі]. — Львів : Магнолія, 2010. — 516 с.

218.Особенности процесса профессионального (практического, производственного) обучения [Электронный ресурс] — Режим доступа: <http://osvarke.info/197-osobennosti-processa-professionalnogo-obucheniya.html>.

219.Панова О. А. Формирование правовой компетентности педагогов современной школы : диск. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Панова Ольга Анатольевна. — М., 2002. — 156 с.

220.Пархоменко Н. М. Джерела права: проблеми теорії та методології : [монографія] / Н. М. Пархоменко ; Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. — К. : Юридична думка, 2008. — 335 с.

221.Певцова Е. А. Теория и методика обучения праву : [учеб. для студ. высш. учеб. заведений] / Е. А. Певцова. — М. : Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2003. — 400 с.

222.Педагогика : учеб. пособие для студентов пед. ин-тов / под ред. Ю. К. Бабанского. — М. : Просвещение, 1983. — 608 с.

223.Педагогічні ідеї Г. С. Сковороди / За ред. Д. Г. Дзевєріна. — К. : Знання, 1972. — 264 с.

224.Пирогов Н. И. Избранные педагогические труды / Н. И. Пирогов; сост. Г. Г. Савенок. — М. : Педагогика, 1985. — 496 с.

225.Плотніков П. В. Проблеми гуманітарної соціалізації молоді України в контексті глобалізаційних процесів / П. В. Плотніков // Інтенсифікація професійної підготовки студентів у навчальних закладах гуманітарної спрямованості : Проблеми сучасного мистецтва і культури : зб. наук. пр. — Харків : Принт дизайн, 2003. — С. 201—211.

226.Подберезський М. К. Педагогічне правознавство — особлива галузь професійної педагогіки / М. К. Подберезський // Теорія і практика управління соціальними системами. — 2001. — № 21. — С. 35—41.

227.Подберезський М. К. Правова культура майбутнього вчителя : теорет.-методол. аспект / М. К. Подберезський ; Ін-т педагогіки і психології проф. освіти АПН України, Харк. держ. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди ; [за ред. І. Ф. Прокопенко]. — Харків : Основа, 1997. — 219 с.

228.Подласый И. П. Педагогика : новый курс: учеб. для студ. вузов, обуч. по пед. спец. : в 2-х кн. / И. П. Подласый. — Кн. 1 : Общие основы. Процесс обучения. — М. : Владос, 2005. — 576 с.

229.Пометун О. І. Запровадження компетентнісного підходу — перспективний напрям розвитку сучасної освіти [Електронний ресурс] / О. І. Пометун // Вісник. — 2004. — № 22. — Режим доступу : <http://www.visnykOiatp.org.ua>.

230.Пометун О. І. Особливості змісту і методика викладання предмета «Правознавство. Практичний курс» / О. І. Пометун // Історія України. — 2009. — № 40. — С. 6—14.

231.Пометун О. І. Права людини : навч. посіб. для 10 (11) кл. / О. І. Пометун, Т. О. Ремех. — К. : Літера ЛТД, 2008. — 192 с.

232.Пометун О. І. Права людини. Програма курсу за вибором (10 клас) / О. Пометун, Т. Ремех // Історія і суспільствознавство в школах України : теорія та методика навчання. — 2011. — № 7. — С. 22—24.

233.Пометун О. І. Правознавство (практичний курс). Програма для загальноосвітніх навчальних закладів. 9 клас / О. Пометун, Т. Ремех. — ПП «Вікторія», 2009. — 31 с.

234.Пометун О. І. Правознавство. Практичний курс : метод. посіб. для вчителів загальноосвіт. шк., які викладають курс у 9-му кл. / О. Пометун, Т. Ремех, Л. Пилипчатіна ; за ред. О. І. Пометун. — К. : Логос, 2009. — 176 с.

235.Пометун О. І. Правознавство. Практичний курс. 9 клас : підручник для 9 кл. / О. І. Пометун, Т. О. Ремех. — К. : Літера ЛТД, 2009. — 192 с.

236.Пометун О. І. Практичне право : навч. посіб. для 8 (9) кл. загальноосвіт. навч. закладу / О. І. Пометун, Т. У. Ремех, І. М. Гейко ; за ред. О. І. Пометун. — К. : Генеза, 2002. — 168 с.

237.Пометун О. І. Теорія та практика послідовної реалізації компетентнісного підходу у досвіді зарубіжних країн / О. І. Пометун // Компетентнісний підхід у сучасній освіті : світовий досвід та українські перспективи : Бібліотека з освітньої політики : [колект. моногр.] / [Бібік Н. М., Ващенко Л. С., Локшина О. І. та ін. ; за заг. ред. О. В. Овчарук]. — К. : К.І.С., 2004. — С. 15—24

238.Пометун О. І. Формування мислення учнів на уроках з курсу за вибором «Права людини» / О. Пометун // Історія в школах України. — 2009. — № 9. — С. 5—8.

239.Правове виховання в сучасній Україні : монографія / А. П. Гетьман, Л. М. Герасіна, О. Г. Данильян та ін. ; за ред. В. Я. Тація, А. П. Гетьмана, О. Г. Данильяна. — 2-ге вид. перероб. і допов. — Харків : Право, 2013. — 440 с.

240.Правознавство : [навч. посіб. / за заг. ред. С. М. Тимченка, Т. О. Коломієць. — 2-ге вид., стер]. — Суми : ВТД «Університетська книга», 2008. — 554 с.

241.Правознавство : [підруч. / Берлач А. І. та ін.] / М-во освіти і науки України, Київ. нац. ун-т внутр. справ. — К. : Правова єдність, 2009. — 790 с.

242.Правознавство : [підруч. / В. Ф. Опришко, Ф. П. Шульженко, С. І. Шимон та ін.; за заг. ред. В. Ф. Опришка, Ф. П. Шульженка]. — К. : КНЕУ, 2003. — 767 с.

243.Правознавство : підручник / А. І. Берлач, Д. О. Карпенко, В. С. Ковальський, А. М. Колодій, А. Ю. Олійник, О. О. Підпригора ; за ред. В. В. Копейчикова, А. М. Колодія. — К. : Юрінком Інтер, 2007. — 752 с.

244.Правознавство. 10 клас. Рівень стандарту / Академічний рівень : програма для загальноосвітніх навчальних закладів [Електронний ресурс] / Міністерство освіти і науки України. — Режим доступу : http://www.mon.gov.ua/images/education/average/prog12/pravo_st_ak.doc.

245.Правознавство. 10 клас. Рівень стандарту : програма для загальноосвітніх навчальних закладів [Електронний ресурс] / укл. І. Котюк, Н. Палійчук. — Режим доступу : <http://mon.gov.ua/index.php/ua/diyalnist/osvita/doshkilna-ta-zagalna-serednya/zagalna-serednya-osvita/23-diyalnist/osvita/doshkilna-ta-zagalna-serednya/4326>.

246.Про затвердження Концепції національно-патріотичного виховання дітей і молоді : наказ МОН України № 641 від 16 червня 2015 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://osvita.ua/legislation/Ser_osv/47154/.

247.Про Національну поліцію : Закон України : [Електронний ресурс] / Відомості Верховної Ради (ВВР), 2015, № 40-41, ст.379. — Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/580-19/page>.

248.Про Національну програму правової освіти населення : указ Президента України від 18 жовт. 2001 р. № 992/2001 // Офіційний вісник України. — 2001. — № 43. — С. 36-44.

249.Про освіту : Закон України : за станом на 8 груд. 2006 р. : офіц. вид. / Верховна Рада України. — К. : Парламент. вид-во, 2006. — 40 с.

250.Про професійно-технічну освіту : Закон України : за станом на 24 листоп. 2006 р. : офіц. вид. / Верховна Рада України. — К. : Парламент. вид-во, 2006. — 35 с.

251.Про стан і перспективи розвитку професійно-технічної освіти в Україні : Постанова Верховної Ради України від 03.04.2003 р. № 699-IV [Електронний ресурс]. — Режим доступу : zakon.rada.gov.ua/go/699-IV.

252.Проблеми інтеграції у сучасній професійній освіті : методологія, теорія, практика : [монографія] / за ред. І. М. Козловської, Я. М. Кміта. — Львів : Сполом, 2004. — 244 с.

253.Проскуріна О. О. На зламі культури, або деякі роздуми про громадянське суспільство / О. О. Проскуріна // Громадянське суспільство у світовому та українському вимірах : матер. засідання Диск. клубу української наук.-педаг. інтелігенції 22 лист. 2002 р. — К. : УАЗТ, 2002. — С. 59—62.

254.Професійна освіта : словник : навч. посіб. / уклад. С. У. Гончаренко та ін. ; за ред. Н. Г. Ничкало. — К. : Вища школа, 2000. — 380 с.

255.Профессиональная педагогика : учебник для студ., обучающихся по пед. специальностям и направлениям / под ред. С. Я. Батышева, А. М. Новикова. — 3-е изд., перераб. — М. : ЭГВЕС, 2009. — 456 с.

256.Психологія діяльності та навчальний менеджмент : навч. посіб. / М. В. Артюшина, Л. М. Журавська, Л. А. Колесніченко, О. М. Котикова, М. І. Радченко, Г. М. Романова ; за заг. ред. М. В. Артюшиної. — К. : КНЕУ, 2008. — 336 с.

257.Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави : [навч. посібник.]. — [вид. 9-е, зі змінами]. — Львів : Край, 2007. — 192 с.

258.Радкевич В. О. Компетентнісний підхід до розроблення державних стандартів професійно-технічної освіти / В. О. Радкевич // Професійно-технічна освіта». — 2012. — № 3. — С. 8—10.

259.Радкевич В. О. Теоретичні і методичні засади професійного навчання у закладах профтехосвіти художнього профілю : монографія / В. О. Радкевич ; за ред. Н. Г. Ничкало. — К. : УкрІНТЕІ, 2010. — 424 с.

260.Развитие социального партнерства и изучение рынка труда учреждениями профессионального образования : пособие для рук. образоват. учреждений / под ред. С. А. Иванова, Г. В. Борисовой. — СПб. : Полиграф—С, 2003. — 176 с.

261.Ремех Т. О. Методичні засади навчання правознавства в процесі допрофільної підготовки школярів : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.02 / Ремех Тетяна Олексіївна. — К., 2011. — 183 с.

262.Ремех Т. О. Підбиття підсумків уроку з практичного курсу правознавства. 3 циклу «Як навчати правознавства цікаво й ефективно» / Т. Ремех // Історія і суспільствознавство в школах України : теорія і методика навчання. — 2011. — № 8. — С. 39—42.

263.Рибалка В. В. Психологічні засади особистісно орієнтованої підготовки учнівської молоді в системі неперервної професійної освіти / В. В. Рибалка // Неперервна професійна освіта : теорія і практика : зб. наук. пр. — К., 2001. — Ч. 1. — С. 268—275.

264.Романова І. А. На замітку викладачеві основ правознавства / І. А. Романова // Теоретичні засади педагогічного правознавства : зб. наук. праць. — К. : Науковий світ, 2001. — С. 98—103.

265.Романова І. А. Формування правової свідомості майбутніх вчителів у процесі навчальної діяльності : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04 / Романова Інна Анатоліївна. — Харків, 2002. — 174 с.

266.Романова К. Е. Методическая система формирования и развития педагогического мастерства будущих учителей технологии : дис. ... доктора пед. наук : 13.00.08 / Романова Каринэ Евгеньевна. — Шуя, 2010. — 513 с.

267.Рубинштейн С. Л. Проблемы общей психологии / С. Л. Рубинштейн. — М. : Педагогика, 1973. — 424 с.

268.Руденко Л. А. Роль спілкування у формуванні соціально орієнтованої особистості // Лариса Руденко // *Pedagogika katolicka : czasopismo katedry pedagogiki katolickiej KUL w Stalowej Woli.* — 2012. — Nr 11 (2). — S. 156—163.

269.Руденко Л. А. Пізнавальна активність як психолого-педагогічна проблема підготовки майбутніх фахівців / Л. А. Руденко, А. В. Литвин // Педагог професійної школи : зб. наук. праць / [редкол. : Н. Г. Ничкало (гол.), І. А. Зязюн, О. І. Щербак (заст. гол.) та ін. ; упоряд. : Н. Г. Ничкало, О. І. Щербак]. — К. : Науковий світ, 2007. — Вип. VIII. — С. 36—43.

270.Руденко Л. А. Психолого-педагогічні передумови формування особистісної культури / Лариса Анатоліївна Руденко // Теоретичні та методичні засади розвитку педагогічної освіти : педагогічна майстерність, творчість, технології : зб. наук. праць / [за заг. ред. Н. Г. Ничкало]. — Харків : НТУ «ХПІ», 2007. — С. 392—395.

271.Руденко Л. А. Формування комунікативної культури майбутніх фахівців сфери обслуговування у професійно-технічних навчальних закладах: монографія / Лариса Анатоліївна Руденко. — Львів : Піраміда, 2015. — 343 с.

272.Рябенко М. І. Традиційні та інноваційні технології правового навчання майбутніх учителів / М. І. Рябенко // Педагогічні науки. — Суми : СумДПУ ім. А. С. Макаренка. — 2005. — Ч. 1. — С. 256—262.

273.Рябовол Л. Т. Мета та завдання шкільної правової освіти : поняття, сутність, структура / Л. Т. Рябовол // Збірник наукових праць Хмельницького ін-ту соціальних технологій Університету «Україна» / [редкол. : Чайковський М. Є. (гол.) та ін.]. — Хмельницький : ХІСТ. — № 4. — 2011. — С. 144—149.

274.Рябовол Л. Т. Правова компетентність учнів як сучасна мета навчання правознавства / Л. Т. Рябовол // Педагогічні науки : зб. наук. праць. — 2011. — № 60. — С. 88—92.

275.Саломаткин А. С. Формирование правовой культуры будущего учителя / А. С. Саломаткин, Н. М. Яковлева. — Челябинск, 1990. — 82 с.

276.Сапрыкина Н. Н. Развитие правовой компетентности руководителя образовательного учреждения в системе повышения квалификации : дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.01 / Сапрыкина Наталья Николаевна. — Оренбург, 1999. — 185 с.

277.Світ права : навч. посіб з основ правознавства для учнів 9 кл. загальноосвіт. навч. зал. / Р. А. Калюжний, О. І. Пометун, Т. О. Ремех ; за ред. Р. А. Калюжного і О. І. Пометун. — К. : А.П.Н., 2004. — 231 с.

278.Святокум О. Є. Основи правознавства. 9 клас : Робочий зошит-конспект / О. Є. Святокум. — Харків : Ранок, 2005. — 96 с.

279.Седая Ю. Правовая культура личности : процесс формирования / Ю. Седая // Новый коллегіум. — 2008. — № 5. — С. 8—14.

280.Сергеєва Л. М. Управлінські навички молодшого спеціаліста : теорія та методика формування : монографія / за ред. С. О. Сисоєвої. — К., 2001. — 202 с.

281.Сериков В. В. Личностно ориентированное образование : поиск новой парадигмы : монографія / В. В. Сериков. — М., 1998. — 289 с.

282.Серяева И. Ю. Формирование правовой компетентности студентов университета : дис. .... канд. пед. наук : 13.00.08 / Ирина Юрьевна Серяева — Оренбург, 2005. — 196 с.

283.Сисоєва С. О. Педагогічна творчість : [монографія] / Сисоєва С. О. — К. : Каравела, 1998. — 150 с.

284.Сисоєва С. О. Педагогічний експеримент у наукових дослідженнях неперервної професійної освіти : навч.-метод. посіб. / С. О. Сисоєва, Т. Є. Кристопчук. — Луцьк : ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2009. — 460 с.

285.Сікорський П. Психолого-педагогічні особливості моделювання нових технологій навчання у професійно-технічних закладах освіти / Петро Сікорський,

Надія Сікорська // Педагогіка і психологія професійної освіти : наук.-метод. журнал. — 2008. — № 1. — С. 17—25.

286. Скакун О. Ф. Теория государства и права / О. Ф Скакун. — Харьков : Консул, 2000 — 704 с.

287. Слостенин В. А. Введение в педагогическую аксиологию / В. А. Слостенин, Г. И. Чижакова. — М. : Академия, 2003. — 192 с.

288. Сліпчишин Л. В. Інтегративний підхід до вивчення матеріалознавства та гуманітарних дисциплін у вищих професійних училищах машинобудівного профілю : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04 / Сліпчишин Лідія Василівна. — К., 2006. — 280 с.

289. Смагіна Т. М. Формування громадянської компетентності учнів у процесі навчання правознавства : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.02 «Теорія та методика навчання (історія та суспільствознавчі дисципліни)» / Т. М. Смагіна. — К., 2007. — 20 с.

290. Смирнова В. О. Інтегрований підхід до структурування змісту правових знань у професійно-педагогічному коледжі : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04 / Смирнова Валентина Олександрівна. — К., 2009. — 295 с.

291. Соколова С. В. Технологія формування правової культури майбутніх інженерів-педагогів та її компоненти / С. В. Соколова // Молодий вчений. — № 12. — 2014. — С. 185—188.

292. Сорина Г. Критическое мышление. История и современный статус / Г. Сорина // Вестник Московского университета. Серия 7. Философия. — 2003. — № 6. — С. 97—100.

293. Сорока М. Підготовка кваліфікованих робітників в умовах економічної кризи / Мирослав Сорока, Андрій Литвин // Професійно-технічна освіта. — 2010. — № 3. — С. 33—37.

294. Сохор А. М. Логическая структура учебного материала / А. М. Сохор. — М. : Педагогика, 1974. — 192 с.

295. Сперанский В. Й. Социальная ответственность личности : сущность и особенности формирования / В. Й. Сперанский. — М. : Изд. МГУ, 1987. — 152 с.

296.Стаканков А. В. Теорія і практика правового виховання в історії вітчизняної педагогічної думки другої половини ХІХ — початку ХХ століття : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / А. В. Стаканков. — Харків, 2004. — 19 с.

297.Стоюнин В. Я. Избранные педагогические сочинения / В. Я. Стоюнин ; сост. Г. Г. Савенок. — М. : Изд-во «Педагогика», 1991. — 368 с.

298.Струтинский В. С. Принципы управления правовым воспитанием / В. С. Струтинский. — К. : Знание, 1983. — 48 с.

299.Ступарик Б. М. Національна школа: витоки, становлення : навч.-метод. посібник / Б. М. Ступарик. — К. : ІЗМН, 1998. — 336 с.

300.Сурмяк Ю. Р. Взаємодія вищих професійних училищ та органів внутрішніх справ у правовому вихованні учнів : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.07 «Теорія і методика виховання» / Ю. Р. Сурмяк. — Дрогобич, 2009. — 21 с.

301.Суслова О. Кроки до права : метод. посіб. для держ. соціальних служб та громадських організацій, що працюють з підлітками і для підлітків / О. Суслова [та ін.] ; наук. ред. О. І. Пометун. — К. : А.П.Н., 2001. — 178 с.

302.Тархов В. А. Ответственность по советскому гражданскому праву / В. А. Тархов. — Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1973. — 456 с

303.Татаринцева Е. В. Правовое воспитание. Методология и методика / Е. В. Татаринцева. — М. : Высш. шк., 1990. — 175 с.

304.Твердохліб Л. В. Формування правової культури старшокласників у навчальних закладах нового типу : [монографія] / Л. В. Твердохліб / МВС України, Луганська академія внутрішніх справ ім. 10-річчя незалежності України. — Луганськ : РВВЛAVC, 2003. — 262 с.

305.Твердохліб Л. В. Формування правової культури старшокласників у навчальних закладах нового типу : [монографія] / Л. В. Твердохліб / МВС України, Луганська академія внутрішніх справ ім. 10-річчя незалежності України. — Луганськ : РВВЛAVC, 2003. — 262 с.

306. Теоретические основы содержания общего среднего образования / под ред. В. Б. Краевского, И. Я. Лернера. — М. : Педагогика, 1983. — 352 с.
307. Терещенко В. І. Система профілактики правопорушень серед дітей і підлітків засобами гуманізації сучасної школи : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Терещенко Владимир Иванович. — К., 1997. — 226 с.
308. Ткачова Н. О. Аксіологічний підхід до організації педагогічного процесу в загальноосвітньому навчальному закладі : монографія / Н. О. Ткачова. — Луганськ : ЛНПУ ім. Тараса Шевченка ; Х. : Каравела, 2006. — 300 с.
309. Ткачова Н. А. Педагогічні основи формування правосвідомості учнів професійно-технічної освіти : монографія / Н. А. Ткачова. — К., 1998. — 360 с.
310. Ткачова Н. А. Тематичні плани та програми курсу «Основи правознавства» для 9-11 класів з поглибленим вивченням права та вищих професійних училищ / Н. А. Ткачова // Історія в школах України. — 1998. — № 2. — С. 16-32; — № 3. — С. 23-37.
311. Ткачова Н. О. Орієнтовний тематичний план і програма курсу «Основи правових знань» (для проф.-техн. закл. України) / Н. О. Ткачова. — К. : Вища шк., 2001. — 42 с.
312. Тодика Ю. М. Конституція України як соціальна цінність / Ю. М. Тодика // Вісник Академії правових наук України. — 2000. — № 4 (23). — С. 46—54.
313. Турло І. І. Формування нової парадигми правосвідомості як необхідного фактора розбудови демократичної, правової держави в Україні / Турло І. І. // Державно-правова реформа в Україні. — К. : Ін-т законодавства Верховної Ради України. — 1997. — С. 181—183.
314. Удовенко Л. Антропологічні проблеми права під впливом глобалізаційних процесів / Л. Удовенко // Підприємництво, господарство і право. — 2005. — № 6. — С. 4—7.
315. Узнадзе Д. Н. Психологические исследования / Д. Н. Узнадзе. — М., 1966. — 450 с.
316. Ушинский К. Д. Педагогические сочинения : в 6 т. / К. Д. Ушинский; сост. С. Ф. Егоров. — М. : Педагогика, 1988 — Т. 1. — 416 с.

317.Федоров І. О. Педагогічні умови забезпечення змісту правової освіти майбутнього вчителя / І. О. Федоров // Педагогічні науки. — 2010. — Вип. 15. — С. 114—118.

318.Философские сказки и притчи : Новый смысл старых истин / Сост. и коммент. В. В. Шкоды. — Харьков : Фолио; М. : ООО «Изд-во АСТ», 2000. — 368 с.

319.Філіпчук Г. Г. Культурологічний вимір компетентності особистості / Г. Г. Філіпчук // Педагогічна майстерність як система професійних і мистецьких компетентностей : зб. матеріалів XI Міжнар. педагогічно-мистецьких читань пам'яті проф. О. П. Рудницької / [голов. ред. І. А. Зязюн]. — Вип. 5 (9). — Чернівці : Зелена Буковина, 2014. — С. 36–37.

320.Філософія правового виховання : навч. посіб. / А. П. Гетьман, О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань та ін. ; за ред. А. П. Гетьмана, О. Г. Данильяна. — Харків : Право, 2012. — 248 с.

321.Філософсько-педагогічні погляди Т. Г. Шевченка і сучасність : матеріали наукової конф. ; 5 березня 2014 р., м. Львів. — Львів : СПОЛОМ, 2014. — 162 с.

322.Фіцула М. М. Правове виховання учнів : метод. посіб. / М. М. Фіцула — К. : ІЗМН, 1997. — 148 с.

323.Фомин Н. В. Теоретическая модель конкурентоспособного специалиста / Н. В. Фомин // Инновации в образовании. — 2004. — № 3. — С. 74—80.

324.Формування ключових і предметних компетентностей молодших школярів у навчальному процесі : теоретичні аспекти : дайджест 1 / укл. О. В. Онопрієнко. — Донецьк : Каштан, 2011. — 98 с.

325.Франко І. Я. Педагогічні статті і висловлювання / І. Я. Франко ; упор. О. Г. Дзевєрін. — К. : Рад. школа, 1960. — 299 с.

326.Харлаш Л. М. Технологія Веб-квест у методичному арсеналі сучасного вчителя [Електронний ресурс] / Л. М. Харлаш. — Режим доступу : <http://mk.osvita-dnepr.com/vprovadzhennya-innovatsijnikh-tekhnologij/26-tekhnologiya-veb-kvest-u-metodichnomu-arsenali-suchasnogo-vchitelya>.

327.Хелд Д. Глобальные трансформации. Политика, экономика, культура / Дэвид Хелд, Дэвид Гольдблатт, Энтони Макгрю, Джонатан Перратон ; пер. с англ. В. В. Сапова [и др.]. — М. : Праксис, 2004. — 576 с.

328.Хрестоматія з історії вітчизняної педагогіки : навч. посіб. для студ. пед. вузів, викладачів / за ред. С. А. Литвинова ; Міністерство Освіти УРСР, НДІ педагогіки. — К. : Рад. школа, 1961. — 652 с.

329.Хуторской А. В. Современная дидактика : учеб. пособие, 2-е изд., перераб. / А. В. Хуторской. — М. : Высш. шк., 2007. — 639 с.

330.Чернилевский Д. В. Дидактические технологии в высшей школе / Д. В. Чернилевский. — М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2002. — 437 с.

331.Шаповал Т. Розвиток індивідуальності й мотиви учіння в старшому шкільному віці / Т. Шаповал // Психолог. — 2005. — № 1(січень). — С. 3—7.

332.Шапошнікова Н. П. Адаптація учнів професійно-технічного училища до умов ринкової економіки засобами педагогічного менеджменту : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.04 «Теорія та методика професійної освіти» / Н. П. Шапошнікова. — Кривий Ріг, 2001. — 21 с.

333.Шевчук О. В. Система правового та превентивного виховання у ПТНЗ : метод. посібник / О. В. Шевчук. — Хмельницький, 2006. — 54 с.

334.Шемшученко Ю. С. Правова освіта молоді як фактор українського державотворення / Ю. С. Шемшученко // Соціокультурні чинники розвитку інтелектуального потенціалу українського суспільства і молодь : наук. праці та мат. конф. — К., 2001. — Вип. 1. — С. 44—45.

335.Шемшученко Ю. С. Юридична освіта та наука в Україні / Ю. С. Шемшученко // Вибране. — К., 2005. — С. 10—62.

336.Шишкіна Н. О. Організація самостійної роботи студентів у процесі вивчення юридичних дисциплін у вищому навчальному педагогічному закладі : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.04 «Теорія та методика професійної освіти» / Н. О. Шишкіна. — Харків, 2004. — 21 с.

337.Шльосек Ф. Дидактика професійно-технічної освіти (на матеріалах профтехосвіти Польщі) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра пед. наук :

спец. 13.00.04 «Теорія та методика професійної освіти» / Ф. Шльосек. — К., 1997. — 62 с.

338.Шмидт Г. К. История средних учебных заведений в России / Г. К. Шмидт / пер. с нем. А. Ф. Нейлисова. — СПб : Типогр. В. С. Балашева, 1878. — 684 с.

339.Щербань М. П. Формування правової культури студентів вищих аграрних навчальних закладів I-II рівнів акредитації : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.04 «Теорія та методика професійної освіти» / М. П. Щербань. — Житомир, 2011. — 20 с.

340.Юридична дидактика : посіб. із викладання права та юридичних дисциплін / [Бігун В. С., Галай А. О., Крестовська Н. М.] ; за ред. Р. О. Стефанчука. — К. : СПД Юсип'юк В. Д., 2009. — 196 с.

341.Юридичні терміни. Тлумачний словник / В. Г. Гончаренко [та ін.] ; ред. В. Г. Гончаренко. — К. : Либідь, 2004. — 320 с.

342.Ягупов В. В. Педагогіка : навч. посібник / В. В. Ягупов. — К. : Либідь, 2002. — 560 с.

343.Ядов В. А. Диспозиционная концепция личности / В. А. Ядов // Социальная психология / [под ред. Е. С. Кузьмина и В. Е. Семенова]. — Л. : Изд-во ЛГУ, 1979. — С. 106—120.

344.Ядов В. А. Саморегуляция и прогнозирование социального поведения личности / В. А. Ядов. — Л. : Наука, 1979. — 263 с.

345.Якиманская И. С. Личностно-ориентированное обучение в современной школе / И. С. Якиманская. — М. : Сентябрь, 1996. — 95 с.

346.Яковлев В. Процес формування правового суспільства // Рад. право. — 1991. — № 2. — С. 15—18.

347.Яковюк І. В. Правова культура і її вплив на розвиток правової системи / І. В. Яковюк // Вісник Академії правових наук України. — 2008. — № 1. — С. 43—56.

348.Barron F. Creativity, Intelligence and Personality / Barron F., Harrington D. // Annual Review of Psychology. — 1981. — Vol. 32. — P. 439—476.

349. Bruner J. S. *The Culture of Education* / J. S. Bruner. — Cambridge, MA : Harvard University Press, 1996. — 224 p.

350. Dave R. H. *Foundation of Lifelong Education : Some Methodological Aspects* / R. H. Dave (Ed). — Hambourg, 1976. — P. 15—55.

351. Declaration of the European Ministers of Vocational Education and Training, and the European Commission, convened in Copenhagen on 29 and 30 November 2002, on enhanced European cooperation in vocational education and training «The Copenhagen Declaration» [Электронный ресурс]. — Режим доступа : http://ec.europa.eu/education/pdf/doc125_en.pdf.

352. Fromm E. *The Creative Attitude* / Fromm E. // *Creativity and Cultivation* / ed. by H. Anderson. — N. Y. : Harper&Row, 1959. — P. 44—54.

353. Hutmacher W. *Key competencies for Europe* / Hutmacher Walo // *Report of the Symposium Berne, Switzerland 27-30 March, 1996*. — Council for Cultural Cooperation (CDCC) a Secondary Education for Europe. — Strasburg, 1997. — 72 p.

354. Kohlberg L. *The Relationship of Moral Judgment to Moral Action* / L. Kohlberg, D. Condee. — N. Y. : Appleton-Century-Crofts, 2004. — 162 p.

355. Maslow A. H. *Motivation and Personality* / Maslow Abraham H. — 2nd ed. — N. Y. : Harper & Row, 1970. — 369 p.

356. Rogers C. R. *The Foundations of the Person-Centered Approach* / Carl R. Rogers // *Education* 100. — 1979. — No. 2 — P. 98—107.

357. *Vocational Education and Training (VET)* [Электронный ресурс]. — Режим доступа : http://ec.europa.eu/education/lifelong-learning-policy/doc60_en.htm.

ДОДАТКИ

Додаток А

Програма курсу «Основи правових знань»*

1. Пояснювальна записка. Мета і завдання курсу
2. Структура курсу і навчальної програми
3. Зміст програми курсу
4. Особливості організації навчально-виховного процесу при викладанні курсу “Основи правових знань”
5. Оцінка навчальних досягнень учнів
6. Робоча програма з експериментального курсу “Основи правових знань”
7. Тематичний план з експериментального курсу “Основи правових знань”
8. Поурочно-тематичний план з експериментального курсу “Основи правових знань” (34год.)
9. Правовий практикум

---

* Васирина С. І. Основи правових знань : навч.-метод. комплекс [48].

Пояснювальна записка

Мета і завдання курсу

Побудова демократичної, соціальної, правової держави і відповідного громадянського суспільства неможлива без підвищення рівня правової свідомості та правової культури всього населення країни та молоді зокрема. В умовах економічної кризи, соціальної невлаштованості населення, росту злочинності та криміналізації суспільства певного значення набуває робота з підвищення рівня правосвідомості, правового мислення, правової поведінки, правової культури населення як основи стабільного та безпечного розвитку.

Саме ці фактори потребують посилення професійно спрямованого викладання основ правових знань, насамперед запровадження для учнів професійно-технічних навчальних закладів оновленого практичного курсу, основним результатом якого має стати перетворення права на важливий регулятор життя і поведінки учня в умовах його швидкої соціалізації.

Експериментальний практичний курс “Основи правових знань” для учнів ПТНЗ полягає у тому, що він:

- виходить із змісту основ правознавства, передбаченого Державним стандартом освіти (галузь «Суспільствознавство»), а також відповідає програмі «Основи правових знань» для учнів ПТНЗ розробленою Ткачовою Н.О. у 2001 році й наповнений переважно інформацією та завданнями, орієнтованими на професійні та життєві потреби учнів 16-17 років;
- структурно побудований на нерозривній єдності нових для учнів юридичних знань та соціального досвіду, практичних дій щодо вирішення конкретних життєвих проблем, що дозволяє учням вийти за межі виключно навчальної діяльності й включитися в професійну діяльність та активне громадське життя, використовуючи набуті знання;
- націлений на виховання учнів у дусі демократичних, національних цінностей, що визначають громадянську самосвідомість та правомірну поведінку особистості.

Метою курсу є формування системного уявлення в учнів про державу та право як основні засоби класифікувати суспільні відносини та вміння використовувати їх у практичному житті.

Методика **викладання експериментального курсу „Основи правових знань”** у професійно-технічних навчальних закладах **передбачає такі завдання:**

- ✓ формування уявлення про право як про частину загальної культури людства, виховання переконання, що право – це соціальна цінність, яка ґрунтується на принципах істини, справедливості й гуманізму;

- ✓ органічний зв’язок матеріалу, який вивчається, з життям, реальними перетвореннями у країні, що сприяє усвідомленню молодими людьми правової організації життя суспільства, взаємозв’язку з ним, відчуттю відповідальності перед українською державою, громадянами якої вони є;

- ✓ роз’яснення, аналіз нового законодавства України;

- ✓ диференційований підхід у викладанні правової дисципліни залежно від профілю навчального закладу;

- ✓ залучення до навчально-виховного процесу працівників правоохоронних органів, студентів педагогічних та юридичних вищих навчальних закладів з метою ефективнішого усвідомлення учнями правових знань, виховання у них потреби дотримання вимог законності;

- ✓ забезпечення принципу єдності пізнавальної і практичної діяльності учнів, формування навичок самостійного застосування правових норм у конкретних ситуаціях, повсякденному житті, боротьбі з правопорушеннями, у правоохоронній діяльності самих учнів.

У процесі вивчення курсу **учні здобувають такі уміння і навички:**

- ✓ слухати та дискутувати, обстоювати свої думки та переконання;

- ✓ уміти виробити правильну оцінку;

- ✓ збирати та оцінювати інформацію з різних джерел (у тому числі із засобів масової інформації), уміти аналізувати, робити виважені та об’єктивні висновки;

- ✓ уміти вирізняти і визнавати відмінності;

- ✓ встановлювати з іншими особами конструктивні, а не поверхові відносини; мирно вирішувати конфлікти; усвідомлювати відповідальність;
- ✓ брати участь у вирішенні проблем;
- ✓ розуміти застосування механізмів захисту прав людини, на місцевому, регіональному, європейському та світовому рівнях.

Структура курсу та його зміст відповідають переліченим завданням.

Структура курсу і навчальної програми

Навчальний матеріал структурований за послідовністю введення найважливіших понять юридичної науки і містить: елементи теорії права, що забезпечують формування в учнів уявлень про право як особливу предметно-практичну область, відомості про основні права і свободи людини, про різноманітні галузі права, способи реалізації та захисту людиною і громадянином своїх прав і свобод. Курс надає учням правову інформацію практичного характеру, знайомить їх з типовими для їх віку соціально-правовими проблемами і способами їх вирішення, спираючись на конкретні правові норми законодавства України.

Зміст розподілено за такими розділами:

Розділ 1. Право – соціальна цінність, складова частина загальнолюдської культури. Поняття та ознаки правової держави.

Розділ 2. Конституційні основи України.

Розділ 3. Цивільне право та відносини, що ним регулюються.

Розділ 4. Основи сімейного права України.

Розділ 5. Господарство і право.

Розділ 6. Праця закон і ми.

Розділ 7. Адміністративний проступок і адміністративна відповідальність.

Розділ 8. Злочин і покарання.

Відповідно до навчального плану загальна кількість годин на курс – 34, 1 година на тиждень. Програма визначає години на вивчення кожного з розділів, а також поділяється на лекції, практичні заняття та тематичне оцінювання.

Запропонована кількість годин на вивчення кожного розділу є орієнтовною і може бути змінена і використана викладачем на власний розсуд.

Ліва колонка змісту навчальної програми містить перелік інформаційних питань, що мають бути опрацьовані учнями під час вивчення розділів. Ці питання розподілені у відповідності до окремих тем, хоча цей розподіл може бути змінений викладачем.

Права колонка змісту програми містить державні вимоги до рівня загальноосвітньої підготовки учнів – перелік основних знань, умінь, навичок, ставлень, що мають бути сформовані в учнів як результат засвоєння кожної теми. Акцент зроблено на навчальний правовий практикум, а також вміння учня розв'язувати правові ситуації, спираючись на відповідні знання, давати правову оцінку власним вчинкам і поведінці, а також вчинкам і поведінці однолітків.

Зміст програми

Зміст курсу є доступним й розрахований на його засвоєння учнями ПТНЗ. Зрозуміло, що правові знання учнів не можуть і не повинні бути систематичними і залишаються на рівні елементарних правових уявлень та основних понять. Так само і розвиток умінь учнів знаходиться на початковому рівні їх формування. Основним завданням викладача є надати цим знанням і умінням практичної спрямованості, побачити їх відбиток у позитивних проявах правомірної поведінки учнів та їх оцінних судженнях і оцінках, та допомогти навчитися застосовувати їх у професійній діяльності.

Зміст навчального матеріалу	Державні вимоги до рівня загальноосвітньої підготовки учнів
Розділ 1. Право – соціальна цінність, складова частина загальнолюдської культури. Поняття та ознаки правової держави.	
Основи теорії держави і права.	<p>Учень (учениця):</p> <p><i>пояснює</i> зміст понять теми;</p> <p><i>розповідає</i>, що таке суспільні відносини, які є їх види, <i>наводить</i> приклади;</p> <p><i>обґрунтовує</i> необхідність організації суспільних відносин та <i>розповідає</i>, за допомогою яких засобів відбувалось їх впорядкування у додержавний період;</p> <p><i>називає</i> теорії виникнення держави та дає їх коротку характеристику; історичні типи держави і права та дає їх коротку характеристику.</p>
Практикум №1 «Держава і право».	<i>Розв’язує правові задачі та ситуації</i>
Розділ 2. Конституційні основи України	
Конституція України – Основний закон України Загальні засади конституційного ладу України.	<p>Учень (учениця):</p> <p><i>дає:</i> визначення конституційного права, <i>називає</i> основні його інститути та джерела; загальну характеристику політичного режиму, форми правління і територіального устрою України;</p> <p><i>аналізує</i> передумови прийняття Конституції України та <i>дає</i> їх загальну характеристику;</p>

	<p><i>характеризує</i> основні етапи розвитку української державності, Конституцію України як Основний закон держави;</p> <p><i>називає</i> основні політико-правові акти, якими закріплювався суверенітет сучасної України.</p>
<p>Поняття громадянства в Україні. Права і свободи і обов'язки громадян України.</p>	<p><i>Учень (учениця):</i></p> <p><i>дає</i> визначення громадянства України, <i>називає</i> правові акти, якими регламентовані ці відносини, підстави набуття і припинення громадянства; загальну характеристику прав, свобод і обов'язків людини і громадянина;</p> <p><i>пояснює</i> поняття "право" в об'єктивному і суб'єктивному значенні, гарантії та механізми захисту прав і свобод людини;</p> <p><i>називає</i> основні міжнародно-правові акти з прав людини;</p> <p><i>характеризує</i> права, свободи і обов'язки громадян України.</p>
<p><i>Практикум № 2 «Громадянин і держава»</i></p>	<p><i>Розв'язує правові задачі та ситуації</i></p>
<p><i>Практикум № 3 «Права, свободи і обов'язки громадян України»</i></p>	<p><i>Розв'язує правові задачі та ситуації</i></p>
<p>Виборча система України. Референдум Конституційна система державних органів України.</p>	<p><i>Учень (учениця):</i></p> <p><i>пояснює</i> зміст понять теми;</p> <p><i>характеризує</i> референдум та вибори як форми безпосередньої демократії, місцеве самоврядування в Україні;</p>

<i>Практикум № 4 «Вибори в Україні. Конституційна система державних органів України».</i>	<i>Розв'язує правові задачі та ситуації</i>
Тематична по темах 1-2	
Розділ 3. Цивільне право та відносини, що ним регулюються	
Цивільне право та відносини, що ним регулюються.	<p>Учень (учениця):</p> <p><i>дає</i> визначення: цивільного права, <i>називає</i> основні його інститути та джерела; права власності, <i>розкриває</i> його зміст</p>
<i>Практикум № 5 «Види дієздатності та умови дієвості правочинів»</i>	<i>Розв'язує правові задачі та ситуації</i>
Власність та її форми. Спадкове право.	<p>Учень (учениця):</p> <p><i>називає</i> види строків позовної давності, <i>пояснює</i> їх правове значення; види власності та підстави набуття і припинення права власності; загальну характеристику цивільних договорів; визначення і підстави цивільно-правової відповідальності.</p> <p><i>пояснює</i> особливості цивільної правосуб'єктності фізичних і юридичних осіб, що таке правочини, <i>називає</i> їх види та умови дієвості;</p> <p><i>розкриває</i> особливості права власності неповнолітніх; зміст спадкового права, особливості спадкування за законом і заповітом;</p> <p><i>пояснює</i> порядок одержання спадщини,</p>

	особливості цивільно-правової відповідальності неповнолітніх; <i>називає</i> способи захисту цивільних прав.
Практикум № 6 «Спадкове право»	<i>Розв'язує правові задачі та ситуації</i>
Практикум № 7 «ЗУ «Про захист прав споживачів в Україні»	<i>Розв'язує правові задачі та ситуації</i>
Розділ 4. Основи сімейного права України	
Основи сімейного права України	<i>Учень (учениця):</i> <i>дає</i> визначення сімейного права; <i>розкриває</i> умови і порядок укладення та припинення шлюбу, зміст особистих і майнових прав і обов'язків подружжя, батьків і дітей;
Практикум №8 «Сімейне право»	<i>Розв'язує правові задачі та ситуації</i>
Тематичне по темах 3-4	
Розділ 5. Господарство і право.	
Поняття господарського права та підприємницької діяльності. Суб'єкти господарської діяльності.	<i>Учень (учениця):</i> <i>дає</i> визначення основних понять теми; <i>називає</i> суб'єкти господарської діяльності.; <i>розкриває</i> зміст підприємницької діяльності.
Зобов'язання у господарському праві. Господарський договір, його типи і види. Зміст і порядок укладання господарських договорів. Господарська правова відповідальність	<i>Учень (учениця):</i> <i>характеризує</i> господарський договір, типи і види, <i>пояснює</i> зміст і порядок укладення господарських договорів; <i>розкриває</i> особливості господарської відповідальності .
Практикум № 9 «Господарська	<i>Розв'язує правові задачі та ситуації</i>

<i>правова відповідальність».</i>	
Розділ 6. Праця закон і ми.	
<p>Загальна характеристика трудового права України. Трудовий договір. Робочий час і час відпочинку. Заробітна плата.</p>	<p><i>Учень (учениця):</i> <i>дає визначення: і називає основні інститути та джерела трудового права; робочого часу та часу відпочинку, загальну характеристику їх видів; визначення дисциплінарної відповідальності;</i> <i>характеризує трудовий договір, види і значення його строку, пояснює порядок його укладення та особливості прийому на роботу неповнолітніх;</i> <i>розкриває зміст поняття ”припинення трудового договору”, називає його підстави.</i></p>
<p><i>Практикум № 10 «Людина на роботі»</i></p>	<p><i>Розв’язує правові задачі та ситуації</i></p>
<p>Трудова дисципліна. Матеріальна відповідальність робітників і службовців за шкоду, заподіяну працівникові. Розгляд трудових спорів. Особливості правового регулювання трудових відносин в окремих галузях господарства.</p>	<p><i>Учень (учениця):</i> <i>пояснює, що таке трудова дисципліна і перераховує обов’язки працівників; особливості відповідальності за порушення трудового законодавства; особливості матеріальної відповідальності;</i> <i>називає види дисциплінарних стягнень і пояснює порядок їх накладення і зняття.</i></p>
<p><i>Практикум № 11 «Трудова дисципліна. Матеріальна відповідальність»</i></p>	<p><i>Розв’язує правові задачі та ситуації</i></p>
Тематична по темах 5-6	

Розділ 7. Адміністративний проступок і адміністративна відповідальність.	
Загальна характеристика адміністративного права. Адміністративний проступок: поняття, ознаки, види. Адміністративна відповідальність неповнолітніх.	<i>Учень (учениця):</i> <i>дає визначення: адміністративного права, розкриває особливості правового статусу суб'єктів адміністративного права; особливості адміністративної відповідальності неповнолітніх; пояснює, що підстави адміністративної відповідальності, називає види адміністративних стягнень.</i>
Практикум № 12 «Адміністративний проступок»	<i>Розв'язує правові задачі та ситуації</i>
Практикум № 13 «Адміністративна відповідальність»	<i>Розв'язує правові задачі та ситуації</i>
Розділ 8. Злочин і покарання.	
Поняття кримінального права. Злочин.	<i>Учень (учениця):</i> <i>дає визначення кримінального права та називає його джерела; визначення співучасті у вчиненні злочину, називає співучасників.</i>
Поняття та підстави кримінальної відповідальності. Кримінальна відповідальність неповнолітніх.	<i>Учень (учениця):</i> <i>пояснює: що таке злочин, розкриває його склад; що таке обставини, які пом'якшують та обтяжують кримінальну відповідальність; називає: види злочинів, наводить приклади; стадії скоєння злочину; ознаки і підстави кримінальної</i>

	відповідальності, види кримінальних покарань; <i>розкриває</i> особливості кримінальної відповідальності неповнолітніх.
Практикум № 14 «Злочин»	<i>Розв'язує правові задачі та ситуації</i>
Практикум № 15 «Кримінальна відповідальність»	<i>Розв'язує правові задачі та ситуації</i>
Тематичне по темах 7-8	
Повторювально-узагальнювальний урок	

Особливості організації навчально-виховного процесу під час вивчення курсу

Практичний курс правознавства як навчальний предмет передбачає певні особливості організації навчально-виховного процесу насамперед *обов'язкове систематичне (на кожному уроці) використання інтерактивних методів навчання*: мозкового штурму, дискусії, взаємонавчання в малих групах, парах, імітації спрощених судових слухань, ажурної пилки, рольових ігор, практичних занять тощо. Безумовно актуальними є також *активні методи*: бесіда, тестування, моделювання та розв'язування ситуацій, виконання творчих пізнавальних завдань. *Передбачається вихід за межі уроку* шляхом реалізації проектної діяльності в індивідуально-груповій формі, соціологічних дослідженнях і т.п.

У контексті інтерактивного навчання правові знання, уміння, ставлення учнів набувають іншої форми, ніж у традиційному. З одного боку, вони є певною інформацією про навколишній світ, яку учень отримує не у вигляді вже готової системи від педагога, а в процесі власної активності. З іншого боку, учень у процесі взаємодії на уроці з іншими учнями та викладачем опановує систему апробованих способів діяльності стосовно себе, соціуму, світу взагалі, засвоює різні механізми пошуку та застосування знань, має можливість безпосередньо під час навчання апробувати нові моделі поведінки і діяльності. Тому зміст освіти,

опрацьований учнем таким чином, є одночасно й інструментом для його самовдосконалення і розвитку як інтелектуального, так і особистісного.

Пізнавальна діяльність учнів на уроках з курсу правознавства має включати: пошук, первинний аналіз і застосування правової інформації; аналіз окремих положень нормативних правових актів; груповий і індивідуальний аналіз правових ситуацій; формулювання і аргументацію учнем власної точки зору з посиланням на норми права; застосування набутих знань для визначення відповідного закону способу поведінки і порядку дій в конкретних ситуаціях, визначення процедури звернення до відповідних органів й установ по кваліфіковану юридичну допомогу.

Програма не містить великого обсягу матеріалу, залишаючи викладачеві час для використання різноманітних методів і *високої активності кожного учня*. Це має бути передбачено і при складанні навчально- методичного забезпечення до курсу.

Оцінювання навчальних досягнень учнів

Як впливає з попередніх розділів навчальної програми, об'єктом оцінювання в даному практичному курсі є не тільки правові знання і уміння, але й загальна навчальна компетентність учня, наприклад, уміння представити свою думку усно і письмово в різних формах, розв'язувати проблеми та ін., соціальна й комунікативна компетентність, що проявляються у різноманітних способах комунікації і взаємодії учнів між собою, з викладачем, з іншими дорослими.

Такі освітні цілі, індивідуальні відмінності засвоєння матеріалу учнями, конструювання ними знань на основі особистого досвіду, активний характер процесу навчання обумовлюють необхідність розробки і використання відповідних методів і інструментарію оцінювання.

Оцінювання процесу та результатів навчання практичного курсу правознавства вимагає використання як традиційних методів (усне опитування, тестування), так і альтернативних (так зване оцінювання «участі в діяльності», самооцінювання, взаємооцінювання) в різних комбінаціях. Вибір методів оцінювання повинен здійснюватися з урахуванням характеру об'єктів

оцінювання: оцінюватися можуть як усні відповіді і письмові роботи, завдання на виявлення практичних умінь, моделювання життєвих ситуацій, так і участь учнів у дискусіях, рольових іграх, підготовка проекту і виконання його і т.п. Важливою є розробка викладачем з урахуванням цілей навчання чітких, ясних і відомих учням критеріїв, відповідно до яких виставляється оцінка.

Підготовка викладачів до викладання курсу та оволодіння інтерактивними методами має передбачати можливість проходження ними навчання зі змісту курсу.

Тема I

Право – соціальна цінність, складова частина загальнолюдської культури.

Поняття та ознаки правової держави

Держава і право, як результат еволюції людського суспільства. Загальна характеристика держави. Держава і громадянське суспільство. Засади правової держави: повне народовладдя; верховенство права; політичний, економічний та ідеологічний плюралізм; розподіл державної влади на законодавчу, виконавчу і судову; забезпечення прав людини. Значення правосвідомості і правової культури у побудові правової держави.

Право у житті кожного з нас. Право – цінність – одна з засад державного та суспільного життя. Принципи права. Морально-етична природа права. Правомірна поведінка і правопорушення. Юридична відповідальність.

Тема II.

Конституційні основи України

Визначення державного (конституційного) права. Поняття Конституції як Основного Закону держави. Загальні засади Основного Закону України. Україна – суверенна і незалежна, демократична, соціальна, правова держава. Державні символи України.

Громадянин і держава. Поняття громадянства в Україні. Правове становище громадян України, їхня рівноправність. Правові гарантії.

Основні особисті, соціально-економічні, культурні та політичні права і свободи громадян України.

Вибори, референдум в Україні. Здійснення волевиявлення народу через вибори, референдум та інші форми безпосередньої демократії в Україні. Основні засади виборів народних депутатів України. Поняття про референдуми, їх види. Проголошення і призначення Всеукраїнського референдуму.

Система органів державної влади в Україні.

Прокуратура і правосуддя.

Територіальний устрій України. Місцеве самоврядування.

Тема III

Цивільне право і відносини, що ним регулюються

Поняття цивільного права України.

Право власності. Захист права власності.

Поняття, зміст і принципи приватизації.

Цивільно-правові угоди. Договір та договірні зобов'язання.

Цивільно-правова відповідальність. Зобов'язання, що виникають у разі заподіяння шкоди. Цивільно-правова відповідальність неповнолітніх.

Поняття спадкового права, підстави та види спадкоємства.

Тема IV.

Основи сімейного права України

Загальна характеристика сімейного права України. Поняття шлюбу і сім'ї. Порядок і умови укладання шлюбу.

Особисті та майнові права і обов'язки подружжя. Припинення шлюбу. Особисті та майнові правовідносини між батьками і дітьми. Права і обов'язки батьків і дітей.

Тема V.

Господарство і право

Поняття господарського права та його роль у регулюванні господарських відносин.

Правове становище господарських організацій. Правове становище підприємств і об'єднань різних форм власності.

Зобов'язання у господарському праві. Господарський договір, його типи і види. Зміст і порядок укладання господарських договорів.

Підприємництво в Україні.

Відповідальність у господарських відносинах її види.

Тема VI

Праця, закон і ми

Загальна характеристика трудового права України. Трудовий договір. Робочий час і час відпочинку. Заробітна плата.

Трудова дисципліна. Матеріальна відповідальність робітників і службовців за шкоду, заподіяну працівникові.

Розгляд трудових спорів. Особливості правового регулювання трудових відносин в окремих галузях господарства.

Тема VII

Адміністративний проступок і адміністративна відповідальність

Визначення і загальні положення адміністративного права. Поняття адміністративного правопорушення і адміністративної відповідальності.

Адміністративна відповідальність неповнолітніх. Адміністративна відповідальність за господарські правопорушення.

Тема VIII

Злочин і покарання

Поняття кримінального права. Загальні положення кримінального права. Злочин та інші правопорушення.

Поняття та підстави кримінальної відповідальності. Кримінальна відповідальність неповнолітніх.

Співучасть у злочині. Поняття кримінального покарання. Доцільність, справедливість покарання як один із засобів боротьби зі злочинністю.

Види покарань.

Кримінальна відповідальність за господарські злочини.

ТЕМАТИЧНИЙ ПЛАН
експериментального курсу
“Основи правових знань”

№ з/п	Назва теми	Загальна кількість годин по темі	Кількість годин, із них		
			Лекція	Практичне заняття	Тематичне оцінювання
1.	Право – соціальна цінність, складова частина загальнолюдської культури. Поняття та ознаки правової держави.	2	1	1	
2.	Конституційні основи України	7	3	3	1
3.	Цивільне право та відносини, що ним регулюються	5	2	3	
4.	Основи сімейного права України	3	1	1	1
5.	Господарство і право.	3	2	1	
6.	Праця закон і ми.	5	2	2	1
7.	Адміністративний проступок і адміністративна відповідальність.	3	1	2	
8.	Злочин і покарання.	6	2	2	2
Всього годин		34	14	15	5

ПОУРОЧНО-ТЕМАТИЧНИЙ ПЛАН
з експериментального курсу
“ Основи правових знань ”

№ теми	К-сть год. на тему	Назва теми	№ уроку	Тема уроку	Примітка
1	2	Право-соціальна цінність, складова частина загальнолюдської культури. Поняття та ознаки правової держави.	1-1	Основи теорії держави і права	Урок – лекція
			1-2	Практикум №1 «Держава і право».	Урок – навчальний практикум
2	7	Конституційні основи України	1-3	Конституція України- Основний закон України Загальні засади конституційного ладу України.	Урок – лекція
			1-4	Поняття громадянства в Україні. Права і свободи і обов’язки громадян України.	Урок – лекція
			1-5	Практикум № 2 «Громадянин і держава»	Урок – навчальний практикум
			1-6	Практикум № 3 «Права, свободи і обов’язки громадян України»	Урок – навчальний практикум
			1-7	Виборча система України. Референдум. Конституційна система державних органів	Урок – лекція

				України. Прокуратура і правосуддя. Місцеве самоврядування.	
			1-8	Практикум № 4 «Вибори в Україні. Конституційна система державних органів України».	Урок – навчальний практикум
			1-9	Тематичне тестування по темах 1-2.	Контрольна робота №1
3	5	Цивільне право та відносини, що ним регулюються	1-10	Цивільне право та відносини, що ним регулюються.	Урок – лекція
			1-11	Практикум № 5 «Види дієздатності та умови дійсності правочинів»	Урок – навчальний практикум
			1-12	Власність та її форми. Спадкове право	Урок – лекція
			1-13	Практикум № 6 «Спадкове право»	Урок – навчальний практикум
			1-14	Практикум № 7«ЗУ «Про захист прав споживачів в Україні»	Урок – навчальний практикум
4	3	Основи сімейного права України	1-15	Загальна характеристика сімейного права України	Урок – лекція
			1-16	Практикум №8 «Сімейне право»	Урок – навчальний практикум
			1-17	Тематичне тестування по темах 3-4.	Контрольна робота №2
5	3	Господарство і право	1-18	Поняття господарського права та підприємницької діяльності. Суб'єкти господарської діяльності.	Урок – лекція
			1-19	Зобов'язання у господарському праві.	Урок – лекція

				Господарський договір, його типи і види. Зміст і порядок укладання господарських договорів. Господарська правова відповідальність	
			1-20	Практикум № 9 «Господарська правова відповідальність».	Урок – навчальний практикум
6	5	Праця, закон і ми	1-21	Загальна характеристика трудового права України. Трудовий договір. Робочий час і час відпочинку. Заробітна плата.	Урок – лекція
			1-22	Практикум № 10 «Людина на роботі».	Урок – навчальний практикум
			1-23	Трудова дисципліна. Матеріальна відповідальність робітників і службовців за шкоду, заподіяну працівникові. Розгляд трудових спорів. Особливості правового регулювання трудових відносин в окремих галузях господарства.	Урок-лекція
			1-24	Практикум № 11 «Трудова дисципліна. Матеріальна відповідальність».	Урок – навчальний практикум
			1-25	Тематичне тестування по темах 5-6.	Контрольна робота №3
7	3	Адміністративний проступок і адміністративна відповідальність	1-26	Адміністративний проступок і адміністративна відповідальність.	Урок – лекція

			1-27	Практикум № 12 «Адміністративний проступок».	Урок – навчальний практикум
			1-28	Практикум № 13 «Адміністративна відповідальність».	Урок – навчальний практикум
8	6	Злочин і покарання	1-29	Поняття кримінального права. Злочин.	Урок – лекція
			1-30	Поняття та підстави кримінальної відповідальності. Кримінальна відповідальність неповнолітніх.	Урок – лекція
			1-31	Практикум № 14 «Злочин».	Урок – навчальний практикум
			1-32	Практикум № 15 «Кримінальна відповідальність».	Урок – навчальний практикум
			1-33	Тематичне тестування по темах 7-8.	Контрольна робота №4
			1-34	Підсумкове узагальнення вивченого матеріалу.	Резервний урок

ПРАКТИКУМ ДЛЯ БУДІВЕЛЬНИКІВ***Задача № 1 (цивільне право)**

Поруч із будинком громадянина Гриника почалося будівництво багатоповерхового будинку. У помешканні Гриника через певний час на стелі і на стінах почали з'являтися тріщини. Гриника звернувся до суду з вимогою про заборону будівництва. У задоволенні позову суд відмовив, посилаючись на те, що у забудовника є всі необхідні дозволи на будівництво. Чи правомірним є рішення суду? Свою відповідь обґрунтуйте.

***Відповідь:** Відповідно до ст. 282 ЦК фізична особа має право вимагати усунення небезпеки, створеної внаслідок підприємницької або іншої діяльності, яка загрожує життю та здоров'ю. Згідно зі ст. 321 ЦК право власності є непорушним. Ніхто не може бути позбавлений цього права чи обмежений у його здійсненні. У ст. 386 ЦК зазначається, що власник, який має підстави передбачати можливість порушення свого права власності іншою особою, може звернутися до суду з вимогою про заборону вчинення нею дій, які можуть порушити його право, або з вимогою про вчинення певних дій для запобігання такому порушенню. Відповідно до ст. 391 ЦК власник майна має право вимагати усунення перешкод у здійсненні ним права користування та розпорядження своїм майном. Згідно зі ст. 1163 і 1164 ЦК фізична особа, життю, здоров'ю, або майну якої загрожує небезпека, має право вимагати її усунення від того, хто її створює. У разі не усунення загрози життю, здоров'ю, майну юридичної особи, заінтересована особа має право вимагати вжиття невідкладних заходів щодо усунення загрози, відшкодування завданої шкоди, заборони діяльності, яка створює загрозу. Отже, рішення суду не є правомірним.*

Задача № 2 (цивільне право)

Працівник заводу “Десна” Стасюк був уповноважений керівником цього підприємства на укладення договору із заводом “Трипілля” про поставку 50 тонн цементу. Прибувши на завод, Стасюк не тільки уклав договір поставки щодо

---

* Подаємо лише професійно орієнтовану частину. Повністю див. [48].

цементу, а й щодо 200 т вапна, оскільки, як з'ясувалося, вапно було дешевше ніж на інших підприємствах, а якість будматеріалу була високою. Однак інший представник заводу за день до цього уклав договір поставки вапна з іншим підприємством. У зв'язку з цим керівництво “Десни” надіслало телеграму заводу “Трипілля” про відмову від договору, посилаючись при цьому на ст. 241 ЦК, відповідно до якої несхвалення правочинну тим, кого представляють, тягне за собою його недійсність. Дайте юридичний аналіз ситуації.

***Відповідь:** Із керівництвом заводу “Десна” не можна погодитись, бо у даній ситуації треба керуватися не тільки ст. 241 ЦК, а й ст. 217 ЦК, відповідно до якої недійсність частини правочину не тягне недійсності інших її частин. Тобто можна було відмовитись від договору поставки вапна, але аж ніяк не від договору поставки цементу, оскільки ці договори існують самостійно.*

Задача № 3 (цивільне право)

Валерій, придбавши нову квартиру у січні 2005 року, уклав з приватним підприємцем Анатолієм договір про заміну електрообладнання в цьому приміщенні. Строк придатності таких робіт законом не встановлено. У січні 2010 року Валерій продав квартиру Ярославу. Через місяць внаслідок конструктивних недоліків електричної проводки вийшли з ладу електроприлади. Ярослав звернувся до приватного підприємця Анатолія, який здійснював відповідні роботи, з вимогою про відшкодування завданої шкоди. Анатолій задовольнити вимогу відмовився, посилаючись по – перше на те, що між виконанням робіт і заподіянням шкоди пройшло більше, ніж три роки, тобто минув строк позовної давності; по – друге, він із новим власником квартири у договірні відносини не вступав; по – третє він може довести, що не винен у тому що сталося. Підтвердіть або спростуйте аргументи приватного підприємця.

***Відповідь:** Відповідно до ст.256 ЦК позовна давність – це строк, у межах якого особа може звернутися до суду з вимогою про захист свого цивільного права або інтересу. У ситуації, що аналізується, порушення права відбулося завданням шкоди внаслідок недоліків робіт. Тобто порушення права відбулося не у момент закінчення робіт, а у момент виходу з ладу електроприладів. Тобто*

саме тоді почався перебіг строку позовної давності. Отже, про пропуск строку позовної давності не йдеться. Більше того, якщо Ярослав у момент виходу із ладу електроприладів не знав особу, яка замінила електрообладнання, то перебіг строку позовної давності, відповідно до ч. 1 ст. 261 ЦК, починається тоді, коли потерпілий дізнається про особу, яка порушила його право. Відповідно до ч. 1 ст. 1209 ЦК виконавець робіт зобов'язаний відшкодувати завдану шкоду фізичній або юридичній особі внаслідок конструктивних недоліків робіт незалежно від наявності вини і перебування з потерпілим у договірних відносинах. Таким чином, аргументи приватного підприємця підлягають спростуванню. Оскільки строку придатності роботи законом не встановлено, то право на відшкодування завданої шкоди діє протягом 10 років від дня виконання роботи (ч. 1 ст. 1211 ЦК).

Задача № 4 (цивільне право)

Вольський, який проживав у багатоквартирному будинку, виявив бажання встановити у себе у квартирі автономне опалення. Однак загальні збори об'єднання співвласників заборонили йому це робити. Чи правомірними є їхні рішення? Свою відповідь обґрунтуйте.

Відповідь: Згідно зі ст. 10 Закону «Про об'єднання співвласників багатоквартирного будинку» збори представників не можуть вирішувати питання, які стосуються майнових прав членів об'єднання, погіршують умови використання або умови проживання. Одночасно здійснення власником прав не може порушувати права інших власників. Тому, якщо встановлення автономного опалення у квартирі члена об'єднання співвласників не порушує прав інших власників, умов використання електричної енергії або природного газу, технічна документація погоджена відповідними контролюючими органами, то загальні збори не можуть заборонити встановлення зазначеного обладнання у квартирі члена об'єднання, тому що це питання не належить до її компетенції.

Задача № 5 (кримінальне право).

Під час здійснення ремонтних робіт Капуш розмішував вапняний розчин рукою в гумовій рукавичці. Діти, що знаходились за парканом будівельного майданчика, дражнили його. Щоб прогнати їх, Капуш махнув рукою у їх сторону, при цьому залишки вапна злетіли з його руки і потрапили в око хлопчика Сергія, спричинивши хімічний опік ока з ураженням роговиці. За висновками судово-медичної експертизи це було кваліфіковано як ушкодження середньої важкості. Визначте форму і вид вини даного злочину.

Відповідь: *Необережність у вигляді злочинної самовпевненості.*

Задача № 6 (господарське право).

Громадянин К, Л та М. створили товариство в обмеженою відповідальністю(ТзОВ) «Авангард» з рівними частками статутного капіталу по 30 тис. грн.. Протягом 2 років підприємство успішно працювало – закупили нове обладнання, 2 вантажівки, купили у власність кілька приміщень. Через 2 роки один із співвласників «Авангарду» громадянин Л, вирішив вийти з товариства і розпочати власний бізнес. Він продав свою частку братові, а також вимагав одну вантажівку та складське приміщення. Чи правомірні дії громадянина Л.?

Відповідь: *Ні, засновник даного виду товариства має право вимагати вкладеної ним частки (гроші, приміщення тощо). Якщо підприємство збільшилось за час його діяльності, співвласник має право на компенсації. У грошовому еквіваленті(гроші, рухоме і нерухоме майно) Якщо співвласники не зможуть вирішити питання, справа вирішується у суді).*

ПРАКТИКУМ ДЛЯ АВТОМОБІЛІСТІВ

Задача № 1(цивільне право).

На стоянці, відкриваючи двері свого автомобіля, Антон вдарив ними машину, що стояла поруч. Цивільно-правова відповідальність Антона, як власника наземного транспортного засобу була застрахована. Однак страхова компанія відмовила Антону у виплаті коштів за завдану ним шкоду. Чи є відмова правомірною? Свою відповідь обґрунтуйте.

Відповідь: Відповідно до ст. 5 Закону України «Про обов'язкове страхування цивільно-правової відповідальності власників наземних транспортних засобів» від 01. 07. 2004 № 1961 (далі – Закон) об'єктом обов'язкового страхування цивільно-правової відповідальності є майнові інтереси, що не суперечать законодавству України, пов'язані із відшкодуванням особою, цивільно-правова відповідальність якої застрахована, шкоди, заподіяної життю, здоров'ю, майну потерпілих внаслідок експлуатації забезпеченого транспортного засобу.

Відповідно до ст. 6 Закону страховим випадком є подія, внаслідок якої заподіяна шкода третім особам під час дорожньо-транспортної пригоди, яка сталася за участю забезпеченого транспортного засобу і внаслідок якої настає цивільно-правова відповідальність особи, відповідальність якої застрахована за договором.

Таким чином, відшкодуванню підлягатиме шкода, завдана лише при експлуатації транспорту і виключно внаслідок дорожньо-транспортної пригоди. Відповідно до Правил дорожнього руху, затверджених постановою Кабінету Міністрів України від 10. 10. 2001р. № 1306, дорожньо-транспортна пригода – подія, що сталася під час руху транспортного засобу, внаслідок якої загинули чи поранені люди чи завдані матеріальні збитки. Збитки, що завдані водієм іншому транспортному засобу не під час руху автомобіля, відшкодовуються особою, що завдала шкоди, в загальному порядку. Таким чином, відмова страхової компанії є цілком правомірною.

Задача № 2 (цивільне право).

10 жовтня 2009 р. власник автомобіля „Вольво” Антонюк, під’їхав на своєму авто до подвір’я власного будинку, щоб забрати теку з паперами. Дверцята машини були залишені відкритими, двигун не було вимкнено. Після того як Антонюк зайшов до будинку, Васів сів у машину і натиснув на педаль та різко зірвався з місця. Перевищивши швидкість руху, він зробив наїзд на пішохода Вантуха, не дивлячись на те, що у нього (Васіва) існувала технічна можливість зупинити автомобіль і, таким чином, уникнути наїзду. Внаслідок отриманої травми у Вантуха виник тривалий розлад функцій правої ноги і мовлення. Оскільки власником «Вольво» був Антонюк, то саме від нього Вантух вимагав відшкодування моральної та фізичної шкоди. Антонюк проти цього заперечував, стверджуючи, що його вина відсутня, бо він не був за кермом автомобіля, а відповідальність за шкоду завдану джерелом підвищеної небезпеки має нести не його власник, а володілець. Хто має відшкодувати шкоду завдану здоров’ю Вантуха і моральну шкоду? Свою відповідь обґрунтуйте, давши при цьому розгорнутий юридичний аналіз ситуації.

Відповідь: Дії Васіва слід кваліфікувати як незаконне заволодіння транспортним засобом (ст.289 ККУ). Оскільки незаконно заволодівши транспортним засобом він заподіяв Вантуху середньої тяжкості тілесне ушкодження, то його дії одночасно підлягають кваліфікації за ч.1 ст. 286 (Порушення правил безпеки дорожнього руху особами, які керують транспортними засобами). Тобто має місце реальна сукупність злочинів. Таким чином, Васів має бути притягнений до кримінальної відповідальності за сукупністю двох самостійних злочинів. При розгляді кримінальної справи судом Вантух, як потерпілий від одного із злочинів, скоєних Васівом, може заявити цивільний позов у кримінальній справі з вимогою про відшкодування фізичної і моральної шкоди. Однак суд, розглядаючи цивільний позов у кримінальній справі повинен врахувати положення ч.IVст. 1187 ЦК, відповідно до якої, якщо неправомірному заволодінню іншою особою транспортним засобом сприяла недбалість її власника (що і мало місце в ситуації, яка аналізується), шкода,

завдана діяльністю щодо його використання, відшкодовується ними спільно у частці, яка визначається за рішенням суду з урахуванням обставин, що мають істотне значення. Ця відповідальність має дольовий характер.

Разом з тим слід зазначити, що потерпілим від злочину передбаченого ст.289 КК є Антонюк. І як кожен потерпілий від злочину має право подати цивільний позов у кримінальній справі. Він може вимагати відшкодування від Васіва шкоди, яка була завдана йому у зв'язку з незаконним заволодінням транспортним засобом. Мається на увазі і можливі пошкодження автомобіля і шкода завдана власнику у зв'язку з тим, що певний час він не міг користуватися своїм „ВОЛЬВО”, а також повернення коштів, які стягнуті з Антонюка на користь Вантуха.

Задача № 3 (цивільне, трудове).

Під час експлуатації паровоза машиніста Миколу було тяжко травмовано. Службовим розслідуванням було встановлено, що у тому що сталося відсутня вина як працівника, так і власника підприємства. Однак Микола звернувся у суд з позовом до підприємства, на якому він працював, із вимогою про відшкодування шкоди, завданої його здоров'ю. При цьому він посилався на ст.1196 ЦК, відповідно до якої шкода завдана каліцтвом, іншими ушкодженнями здоров'я або смертю фізичної особи під час виконання нею договірних зобов'язань (договір перевезення тощо) підлягає відшкодуванню в повному обсязі при відсутності вини з боку заподіювача. Суд у задоволенні позову відмовив. Чи є правомірним рішення суду? Свою відповідь обґрунтуйте.

Відповідь: Дійсно, відповідно до ст. 1196 ЦК шкода, завдана каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю фізичної особи під час виконання нею договірних зобов'язань підлягає відшкодуванню на підставах, встановлених ст. 1166 і ст. 1187 ЦК. Тобто мова іде про відшкодування володільцем джерела підвищеної небезпеки шкоди, завданої джерелом підвищеної небезпеки, у повному обсязі при відсутності вини з його боку. Однак під виконанням фізичною особою договірних зобов'язань слід розуміти здійснення нею дій внаслідок виконання умов

цивільно-правового договору, а не трудового. У ситуації, що аналізується, Микола перебував із володільцем джерела підвищеної небезпеки у трудових відносинах, а не у договірних цивільно-правових. Тому рішення суду є цілком правомірним.

Задача № 4 (адміністративне право).

Працівники ДАІ зупинили водія, який був без шолома і керував мотоциклом у нетверезому стані. Визначте склад адміністративного проступку. Які стягнення можуть бути застосовані до водія?

Відповідь: *об'єкт-правила дорожнього руху, суб'єкт – мотоцикліст, об'єктивна сторона – керування особою мотоциклом без шолома, суб'єктивна сторона – вина(прямий умисел). Стягнення – штраф або позбавлення водійських прав на певний термін.*

Задача № 5 (кримінальне право).

Сачко випереджав на вантажівці тролейбус. Раптом перед тролейбусом на дорогу вибігли жінка з дитиною. В останню мить Сачко звернув різко вліво і виїхав на зустрічну смугу, зіткнувшись з легковим автомобілем, що рухався назустріч. Водій цього легкового автомобіля отримав важкі тілесні ушкодження. Як вирішити справу?

Відповідь: *Сачко скоїв злочин, незважаючи на те, що врятував життя пішоходам, він може нести кримінальну відповідальність за нанесення важких тілесних ушкоджень (проте закон передбачає можливість офіційних домовленостей щодо компенсацій потерпілій стороні із закриттям справи). Разом з тим він має право вимагати у громадянки, що вибігла на дорогу, компенсацій щодо затрат на лікування постраждалого та ремонт автомобіля.*

Задача № 6 (кримінальне право).

Водій Рибак віз директора приватного підприємства Тимчука в аеропорт. Внаслідок ремонтно-будівельних робіт їм довелося затриматись на 40 хвилин. Тимчук, побоюючись запізнитись на міжнародний рейс, наказав рухатись з максимальною швидкістю, внаслідок чого Рибак не справився з управлінням, автомобіль занесло і викинуло на зупинку автобуса. При цьому постраждало 5 чоловік (отримали важкі травми), одна людина загинула. Як вирішити справу?

Відповідь: Ці дії не є обставиною, що звільняють від кримінальної відповідальності (виконання наказу чи розпорядження). Відповідальність нестиме водій – кримінальну відповідальність, оскільки він усвідомлював, що порушує правила дорожнього руху і він мав передбачити наслідки такого порушення, оскільки такий наказ є незаконним.

Додаток Б

Приклади рекомендованих методів вивчення предмета «Основи правових знань»

Додаток Б.1

Активізувальні вправи-методи

1. Цифрова розминка.

1) Назвіть юридичне значення цифр: 18, 21, 450, 4, 3000, 100000 (у вивченні теми «Виборча система України. Референдум»)

Відповідь (у порядку перерахованих цифр)

- мінімальний вік виборців;
- мінімальний вік кандидатів до Верховної Ради;
- кількість народних депутатів України;
- мінімальний відсоток голосів, який має отримати партійний блок чи партія для участі у виборах за пропорційною системою;
- мінімальна кількість виборців, які мають висловитися за проведення референдуму в державі;
- те ж саме, але в регіоні.

2) Яке значення мають перераховані цифри у трудовому праві:

а) 14, 15, 16; б) 1, 3, 6; в) 5 (у вивченні теми: «Загальна характеристика трудового права. Трудовий договір. Робочий час і час відпочинку»):

Відповідь:

- а) час прийняття на роботу з різними умовами;
- б) максимальна тривалість випробування в різних випадках;
- в) термін видачі трудової книжки при першому вступі на роботу.

3) Що означають ці цифри стосовно сімейного права?

а) 18, 17, 16; б) 6 місяців; в) червень 1969 (у вивченні теми: «Подружжя, батьки, діти. Їх права та обов'язки»)

Відповідь:

а) 18 – шлюбний вік для чоловіків, 17 – шлюбний вік для жінки, 16 – вік, після досягнення якого дозволяється переміна прізвища, імені, по батькові громадян України;

б) до шести місяців суд може відкласти розгляд справи про розірвання шлюбу;

в) червень 1969 – прийнятий Кодекс про шлюб і сім'ю в Україні.

2. Термінологічна розминка.

1) Що Ви вкладаєте в розуміння перерахованих термінів:

держава, державний суверенітет, демократія, форма держави, монархія, республіка (тема: «Держава та право як загально-соціальне, політичне та юридичне явище»).

2) Завершити фразу: Право – це .... . Закон – це .... .

3) Дайте визначення термінів: «бюджет», «Законодавча ініціатива», «імпічмент», «вето».

3. Мозковий штурм. Перевагами цієї методики є порівняно невеликий час на проведення із залученнями максимальної кількості учнів. При цьому слід нагадати правила: учні можуть висловлювати будь-який, навіть найнеймовірніший варіант відповіді, але у швидкому темпі; всі відповіді (які не повторюються) в обов'язковому порядку фіксуються на дошці; неприпустима критика чи іронія щодо запропонованих учнями варіантів.

4. «Займи позицію». Під час підготовки до цієї гри викладач пропонує учням відібрати із повідомлення в засобах масової інформації актуальні та цікаві приклади юридичних ситуацій. Під час заняття пропонується ознайомитися із запропонованими ситуаціями та визначитися, чи слід застосовувати покарання. Обґрунтувати свою точку зору (позицію).

5. Знайдіть помилку.

1) Президент України на основі Конституції і Законів України видає постанови і розпорядження, які є обов'язковими до виконання на території України.

Відповідь: Замість слова «постанови» потрібно назвати «укази».

2) Кабінет Міністрів України відповідальний перед Верховною Радою України та підконтрольний і підзвітний Президентові України.

Відповідь: Замість «Президентові України» «Верховній Раді України».

6. Розв'яжіть задачу. Віталію виповнилося 17 років. Адміністрація заводу встановила тривалість робочого тижня 38 год., мотивуючи це виробничою необхідністю. До того ж, адміністрація встановила Віталію відпустку згідно із Законом України «Про відпустки» 28 календарних днів.

1. Чи правомірні дії адміністрації заводу?
2. Які порушення трудового законодавства допущенні адміністрацією?
3. Які дії повинен вчинити Віталій або його батьки (законні представники)?

Додаток Б.2

Методи мотивації навчальної діяльності учнів

1. Бесіда (можна використовувати під час вивчення теми «Право – соціальна цінність, складова загальнолюдської культури. Поняття та ознаки правової держави»).

В юридичному словнику за ред. В. Гончаренка право визначається як система правових доктрин і цінностей суспільства, на основі якої сформований комплекс загальнообов'язкових правил поведінки, встановлених або санкціонованих державою. Характерною особливістю права є забезпечення його дотримання примусовою силою держави. Як інструмент державного управління та форма реалізації урядової політики, право водночас є принциповим показником статусу особи в суспільстві й державі та у зв'язку з цим визначальним критерієм оцінки рівня демократії даної держави. Право зумовлює утворення і функціонування особливої форми суспільної свідомості – правосвідомості [341].

Інша думка щодо розуміння права: «Право – не каральний меч. Це насамперед добро, правда, справедливість, порядок. В основі цього порядку – висока культура й духовність нації» [157, с. 120].

Проаналізувавши ці визначення, обміркуйте:

1) що означають твердження:

- право – це система загальнообов’язкових правил поведінки, встановлених або санкціонованих державою;
- право є принциповим показником становища особи в суспільстві та державі;
- право є критерієм оцінки рівня демократії даної держави;
- характерною особливістю права є забезпечення його додержання примусовою силою держави;
- право – не каральний меч, а, насамперед, добро, правда, справедливість, порядок;
- право зумовлює утворення та функціонування особливої форми суспільної свідомості – правосвідомості.

2) Чим, на Вашу думку, зумовлена необхідність вивчення предмета «Основи правових знань» у ПТНЗ та якою має бути його специфіка порівняно з аналогічним курсом, що вивчається в загальноосвітній школі.

2. Презентація підручника, яким будуть послуговуватися учні під час вивчення предмета. Тут викладач має звернути особливу увагу на структурування змісту відповідно до вимог державної програми, спрямованості матеріалів курсу на оволодіння правовими знаннями, необхідними майбутнім кваліфікованим робітникам для ефективної професійної діяльності, формування самостійних суджень і оцінок, усвідомлення своєї життєвої позиції в суспільстві. Оскільки розвиток позитивних і подолання негативних якостей особистості детермінується її свідомістю, то формування правосвідомості є стратегічною лінією вивчення курсу «Основи правових знань». Правову свідомість визначають знання, установки і навички у правовій сфері, які у процесі діяльності проходять через розум і волю людини, опосередковуються та втілюються у життєві принципи і виявляються у вчинках.

Тому головним завданням правової підготовки учнів ПТНЗ є формування активної правомірної поведінки, з позиції якої молода людина зможе керувати своїми вчинками, виробляти навички соціально й особистісно значущої правової

поведінки. У зв'язку з цим слід наголосити, що презентований підручник та інша довідково-інформаційна література, яку застосовуватиме викладач (термінологічні словники, довідники, нормативні акти, правознавчі матеріали з газет «Голос України», «Урядовий кур'єр», журналів «Відомості Верховної Ради України» тощо), форми і методи проведення занять будуть практико орієнтованими на майбутню професійну діяльність.

3. Правові завдання. Нагадаємо, що інтерес до науки, мистецтва, ремесел чи будь-якого роду занять вимагає постійної праці, концентрації зусиль, спрямованості духовної і фізичної енергії в русло цих інтересів і лише за умови постійної праці над собою у правовому полі можна стати законослухняними, свідомими, юридично грамотними, активними особистостями. А тому, завжди, у будь-якій життєвій ситуації учні мають аналізувати свої дії, вчинки і поведінку, керуючись установкою поваги до права та закону. Корисно пропонувати їм аналізувати, чи їхні дії регулюються певними правилами, нормами (в сім'ї, в громадських місцях, під час навчання, відпочинку, перебування на практиці), чи знають вони нормативні акти, які регулюють їхні дії тощо.

Додаток Б.3

Методи створення сприятливої атмосфери спільної навчальної діяльності

1. Метод «Алітерація імені».

Мета використання методу: створення сприятливої атмосфери, встановлення комунікації, залучення учнів до діяльності.

Алітерація (від слова «літера» – в перекладі літера – буква, «ал» – з, на, при), тобто з якої букви починається ім'я, на ту ж букву слід давати характеристику свого ім'я (Алла – артистична, Михайло – мудрий, Сергій – серйозний).

Бажано, щоб кожен учасник здійснюючи алітерацію намагався відобразити свою індивідуальність, особливість.

Хід реалізації методу

1. Педагог пояснює суть методу.

2. Пропонує кожному учаснику протягом 1 хв. подумати й «алітерувати» своє ім'я.

3. Процес алітерації педагог розпочинає з себе: «Хочу вам представитися... і передати естафету (дотиком руки, при цьому обов'язковою є усмішка) наступному учаснику».

4. Наступний учасник – учень називає попереднього учасника, називаючи його алітерацію імені та називаючи себе.

5. Останній учасник може повторити всі попередні імена і назвати себе, а може назвати лише ім'я свого попередника.

Цей метод відносять до методів «Гра в імена». До них належать:

- Історія імені (його походження).
- Я змінюю своє ім'я (яке б хотілося мати і чому).
- Я через 10 років (при цьому презентує свою діяльність, організацію, належність до соціуму).
- Я хочу вам представити... (у парах учні розповідають кожен про себе, а потім презентують своїх сусідів перед класом).

2. «Прогноз погоди».

Мета: розвинути позитивну мотивацію діяльності учнів, взаємодію, створення сприятливої атмосфери, організації комунікації учасників педагогічного процесу.

Порядок реалізації методу* :

1. Педагог пояснює умови реалізації методу: кожний учасник фіксує свій емоційний, душевний стан через «прогноз погоди».

2. Учасники по чергово розповідають про свій стан, називають температуру (остання – ознака цього стану), яка фіксується на технологічній карті (на ватмані чи дошці) у вигляді системи координат, де x – учасники педагогічної взаємодії; y – температура емоційного душевного стану (від 0 до + 10°C).

3. Зафіксовані стани всіх учасників педагог з'єднує у графік.

---

* Кашлев С. С. Интерактивные методы обучения педагога : учеб. пособие [121].

4. Після побудови графіка всі учасники запрошуються висловити своє ставлення до нього, дають оцінку.

5. Педагог робить підсумок, наголошуючи, що кожен із учасників взаємодії є індивідуальністю, його емоційний, душевний стан залежить від багатьох факторів, серед яких важливу роль відіграє ставлення до навчальної діяльності, навчального предмету, до педагога, до своїх товаришів тощо.

3. Метод «Закінчи фразу».

Мета – оперативне включення учнів у діяльність, взаємодія, створення сприятливої атмосфери, налагодження комунікацій.

Порядок реалізації методу

1. Педагог пояснює умови реалізації методу: закінчити розпочату ним фразу без попередньої підготовки.

2. Педагог пропонує продовжити фразу «Я прийшов (ла) на сьогоднішній урок, щоб...», «Чи знаєте ви, що...», «Чи відомо вам...», «А ще я хочу сказати...», «Якби я був (ла) директором навчального закладу...»

3. Кожен учень по чергово повторює початок фрази і пропонує свій варіант її продовження.

4. Підсумок реалізації методу робить педагог, пропонуючи свій варіант завершення фрази.

4. Метод «Комплімент».

Мета – створення сприятливої атмосфери, налагодження комунікації, організація взаємодії учасників для їхнього розвитку, оперативне включення в діяльність.

Порядок реалізації методу

1. Педагог пояснює сутність методу: кожен учень говорить комплімент сусідові як особистості (його якості, зовнішність, ставлення до інших, до навчальної діяльності тощо).

2. Педагог робить комплімент першим одному з учнів.

3. Учні по чергово говорять компліменти один одному.

4. Останній учасник говорить комплімент викладачу.

5. Організується рефлексія (чи змінився настрій і як?; від чого залежала зміна стану?; наскільки ефективною була взаємодія?).

Додаток Б.4

Методи обміну діяльностями

1. Ділова гра. Розглянемо методику реалізації на прикладі ділової гри: «Влаштуємося на роботу»^{*}.

Вимоги до проведення ділової гри. Будь яка ділова гра повинна відповідати таким принципам:

- принцип імітаційного моделювання конкретних умов;
- принцип ігрового моделювання змісту та форм діяльності;
- принцип спільної діяльності;
- принцип діалогічного спілкування;
- принцип двоплановості;
- принцип проблемності змісту імітаційної моделі і процесу його розвитку

в ігровій діяльності.

Вступна бесіда. Педагог ознайомлює з назвою методу, метою і завданням, порядком і умовами реалізації.

Перший етап: потребнісно-мотиваційний.

Завдання:

За методикою Н. Кузьміної, А. Реана визначаємо ставлення учнів до обраної професії.

---

^{*} За основу взята методика, розроблена О. Пометун, О. Семіколеновою, О. Суисловою в посібнику «Кроки до права» [301, с. 92-94].

Методика визначення задоволення професією

<p style="text-align: center;">А</p> <p style="text-align: center;">Що приваблює</p>	<p style="text-align: center;">Б</p> <p style="text-align: center;">Що не приваблює</p>
1. Професія – одна з найважливіших в суспільстві.	1. Недостатньо оцінюється значимість професії.
2. Робота з людьми.	2. Не вмію працювати з людьми.
3. Робота вимагає постійної творчості.	3. Відсутність умов для творчості.
4. Робота не викликає перевтоми.	4. Робота викликає перевтому.
5. Велика заробітна плата.	5. Невелика оплата праці.
6. Можливість самовдосконалення.	6. Неможливість самовдосконалення
7. Робота відповідає моїм здібностям.	7. Робота не відповідає моїм здібностям.
8. Робота відповідає моєму характеру.	8. Робота не відповідає моєму характеру.
9. Короткий робочий день	9. Тривалий робочий день
10. Відсутність постійного контакту з людьми.	10. Постійний контакт з людьми.
11. Можливість для досягнення соціального визнання, поваги.	11. Важко досягти соціального визнання, поваги.
12. Інші чинники (перерахувати які).	12. Інші чинники (назвати які).

Інструкція: обведіть в колонці А, що приваблює Вас у професії, у колонці Б – що не приваблює.

Обробка даних: визначення коефіцієнта значимості за формулою:

$$K_3 = \frac{n^+ - n^-}{N}$$

де N – кількість учнів, n^+ – кількість учнів, які відмітили відповідний фактор в колонці А; n^- – кількість учнів, які відмітили цей фактор у колонці Б. Результати діагностики заносяться в таблицю.

Таблиця Б.2

Змінні	Фактори									
	11	22	33	34	55	66	77	78	99	110
n^+										
n^-										
K_3										

Другий етап: виявлення і формулювання проблемних питань.

Викладач пропонує учням поміркувати над питаннями:

1) Яким шляхом можна знайти роботу? (Учні можуть назвати оголошення в пресі, інших засобах масової комунікації, інформацію від знайомих, батьків, у державній службі працевлаштування). Тут доцільно нагадати такі функції служби зайнятості:

- облік вільних робочих місць і кількість осіб, які шукають роботу;
- допомога в пошуках роботи відповідно до кваліфікації;
- виплата допомоги за безробіттям у випадку неможливості знайти роботу;
- влаштування на безкоштовні курси перекваліфікації для здобуття нової професії.

2) Чи відомо вам про існування напівлегальних і шахрайських агенцій з працевлаштування? За якими ознаками можна розпізнати такі агенції? (Пропозиція внести кошти, іноді досить значні, без достатніх гарантій; вимоги залишити оригінали, а не копії документів тощо).

Третій етап: моделювання ситуації працевлаштування.

Крок перший: за бажанням вибирається два учні, які вдаватимуть представників державної агенції з працевлаштування. Їм необхідно надати інформацію про наявність робочих місць на різних підприємствах, умови прийому на відповідні вакансії: вік, кваліфікація, попередній досвід роботи тощо. При цьому слід враховувати, що кількість вакантних місць менша за кількість претендентів, а вакансії різні за профілем роботи, що не завжди відповідають інтересам тих, хто влаштовується на роботу.

Інших учнів розділяють на дві групи і визначають для них завдання:

Група № 1. Ви є працівниками служби зайнятості. Підготуйте запитання для інтерв'ювання тих, хто звернувся до вас з питань працевлаштування.

Група № 2 (робота в парах). Підготувати на двох резюме, яке висвітлюватиме важливу інформацію про шукача роботи. Для цього учням пропонується познайомитися з вимогами щодо складання резюме.

Вимоги до резюме (роздатковий матеріал):

Резюме (з франц. – стислий виклад) – коротка інформація про Ваші знання, досвід роботи, можливості. Іншими словами, резюме – це своєрідний рекламний документ. *Головна мета подання резюме* – зацікавити роботодавця та заохотити його до приватної співбесіди з Вами. Резюме можна надіслати поштою (звичайною або електронною), факсом, подати особисто.

Складаючи резюме вкажіть:

- прізвище, ім'я, по батькові;
- трудовий досвід: посади, які обіймали раніше із зазначенням місця та терміну праці;
- службову, домашню адресу, телефон;
- інформацію про освіту (навчальний заклад, який Ви закінчили; фах, який Ви здобули);
- професійні досягнення (перемоги в конкурсах та олімпіадах, нагороди тощо);
- наявність професійних навичок і досвіду роботи в цій галузі;
- знання мов;
- інші навички (володіння комп'ютером, наявність прав водія тощо);
- на яку роботу Ви претендуєте.

Обговоріть складені варіанти резюме, виясніть з якими складнощами учні зустрілися під час складання резюме, запропонуйте їм вибрати найбільш вдалі варіанти, аргументуючи вибір.

Крок другий. Запропонуйте двом-трьом учням спробувати пройти співбесіду в агенції з працевлаштування.

Інші учні, спостерігаючи за перебігом співбесіди, мусять визначити, кого з претендентів візьмуть на роботу і чому, враховуючи пам'ятку-вимогу до проведення співбесіди.

Пам'ятка-вимога до співбесіди:

- йдучи на співбесіду, не запізнуйтеся;
- зверніть увагу на свій одяг (він має відповідати стилю установи, не бути занадто екстравагантним);
- успішний результат багато в чому залежить від початку співбесіди, тобто привітання;
- міміка і жести мають бути доцільними і неквапливими;
- тримайтеся впевнено, але стримано, доброзичливо;
- зберігайте спокій протягом усієї співбесіди, не виказуйте свого хвилювання;
- відповідаючи, не поспішайте, зважуйте кожне слово;
- якнайповніше розкрийте свої можливості, але не вихваляйтесь;
- не критикуйте своїх колишніх керівників і колег.

Найпоширеніші питання, які може поставити роботодавець [191, с. 126]:

- Розкажіть стисло про себе.
- Ваші сильні (слабкі) сторони?
- Чому Ви хочете одержати цю роботу?
- Чому Ви обрали саме цю організацію (компанію, фірму)?
- Чи були у Вас інші пропозиції роботи?
- Чи проходили Ви співбесіду в інших місцях?
- Що б Ви хотіли знати про майбутню роботу?
- Чи не буде заважати Ваше особисте (сімейне) життя цій роботі, яка пов'язана з поїздками і ненормованим робочим часом?
- Чому Ви пішли з попередньої роботи?
- На яку заробітну плату Ви розраховуєте?

Четвертий етап. Розіграйте з учнями інтерв'ю в агенції. Воно завершується, коли працівник агенції пересвідчується, що він з'ясував усе необхідне для прийняття рішення щодо можливості прийому на роботу претендента. Працівники державної служби мають зробити й аргументувати вибір, повідомити про це претендентів.

П'ятий етап: коротка загальна дискусія на 3-4 хв. для з'ясування:

- чи обґрунтований вибір зробили працівники державної служби;
- ефективності індивідуальної та групової діяльності;
- емоційного стану під час реалізації методу.

2. Імітаційна гра вимагає значно менше ніж рольова навчального часу для її проведення, не завжди потребує попередньої підготовки учнів і може використовуватися на різних етапах навчального процесу.

Наприклад, викладач об'єднує учнів у пари (за бажанням) і пропонує одним виконувати ролі тих, хто намагається влаштуватися на роботу, іншим – роботодавців. Учні повинні визначити перелік документів, необхідних для працевлаштування в таких ситуаціях:

- випускник школи, 17 років, влаштовується учнем токаря, трудового стажу немає;
- випускник ПТНЗ, який вирішив продовжити навчання на вечірньому відділенні університету, хоче влаштуватися на роботу за фахом;
- юнак після звільнення із Збройних Сил України влаштовується на завод, де працював до армії після закінчення ПТНЗ;
- учень ПТНЗ, 16 років, хоче працювати у вільний від навчання час;
- дівчина після закінчення медичного університету влаштовується лікарем у міську лікарню, трудового стажу немає тощо.

Завдання для тих, хто «влаштовується» на роботу: впродовж однієї хвилини відібрати картки з назвами документів, які необхідні для їх працевлаштування. «Роботодавці» мають перевірити, чи правильно, на їхню думку, виконано завдання й висловити свою думку. Решта учнів спостерігають за розігруванням ситуацій і фіксують помилки, які були допущені учасниками.

Після завершення цього етапу, викладач пропонує прочитати текст закону і знову прокоментувати ситуації вже відповідно до норм закону.

Стаття 24 Кодексу Законів про працю України.

...При укладанні трудового договору громадянин зобов'язаний подати паспорт або ін. документ, що засвідчує особу, трудову книжку, а у випадках, передбачених законодавством, – також документ про освіту (спеціальність, кваліфікацію), про стан здоров'я та ін. документи.

Стаття 25.

...Забороняється вимагати від осіб, які поступають на роботу, відомості про їх партійну і національну приналежність, походження, прописку та документи, подання яких не передбачено законодавством.

Стаття 26.

...Випробування не встановлюється для осіб, які не досягли 18 років, молодих робітників після закінчення професійних навчальних закладів, осіб, звільнених у запас з військової чи альтернативної (невійськової) служби; інвалідів; скерованих на роботу відповідно до рекомендацій медико-соціальної експертизи.

3. Метод «Метаплан».

Назва цього методу походить від його складових: «план» – передбачуваний порядок роботи, а «мета» – перехід до чогось-іншого, тобто певний стратегічний порядок роботи, який вимагає низку тактичних порядків. «Метаплан» є системою різноманітних видів колективної, групової та індивідуальної роботи, в якій результати однієї діяльності є вихідним матеріалом для організації іншої діяльності.

Порядок реалізації методу

Вступна бесіда (знайомство з назвою, метою і завданням, порядком реалізації метода).

Перший етап: визначаються та формуються проблемні питання. Наприклад, з теми: «Право – соціальна цінність – складова частина загальнолюдської культури».

– Що ви розумієте під правовою культурою?
 – Яке значення має формування правосвідомості для побудови правової держави?

– Чи існує зв'язок між формуванням правової та професійної свідомості?

Можна у вигляді роздаткового матеріалу дати учням визначення понять за юридичними словниками чи тими, що даються у підручнику.

Правова культура особистості – це ступінь оволодіння нею системою юридичних знань, вироблення переконаності у соціальній цінності права, поваги до права, оволодіння навичками правильного тлумачення та застосування норм права в повсякденному житті з урахуванням позитивних правових установок, почуттів, вольових компонентів, які скеровані на правомірну діяльність та активну участь особистості у зміцненні законності та правопорядку.

Правова культура особистості містить правову свідомість, правову поведінку, правове мислення та реалізується в діяльності (професійній, правовій, громадській).

Правосвідомість особистості характеризується знанням чинного права та законодавства, правовими переконаннями й установками, правовим мисленням, правовими емоціями і почуттями, правовими мотивами, орієнтаціями і позиціями, які синтезуються в прийнятих рішеннях у процесі правової діяльності у сфері правовідносин. Отже, правові знання та навички у правовій сфері, які в процесі діяльності проходять через розум і волю людини, опосередковуються нею та втілюються в життя, і визначатимуть правосвідомість особистості.

Другий етап. Кожен учень на окремих листках паперу записує питання і протягом 10 хв. пише свої варіанти відповідей на них.

Третій етап. Учасники по черзі, без коментарів знайомлять усіх із своїми відповідями.

Четвертий етап. Із числа учасників створюється три творчі групи, кожна з яких аналізує індивідуальні відповіді по одному з питань, узагальнює їх і виробляє єдиний варіант відповіді.

П'ятий етап. Кожна група по черзі представляє результати своєї діяльності. Викладач коментує виступи кожної групи.

Підсумковий етап. Кожен учасник по колу рефлексує свій емоційний стан у процесі реалізації методу, оцінює свою індивідуальну і групову роботу, визначає можливості використання цього методу в подальшому вивченню предмета.

4. Метод «Алфавіт».

Цей метод спрямований на розвиток мисленнєвої діяльності учнів, розвиток свідомості, творчої пізнавальної діяльності. У вступній бесіді педагог знайомить із порядком і реалізацією методу, пропонує поняття, які будуть розглядатися у процесі реалізації методу (юридичні поняття та терміни, морально-правові цінності та норми, установки, які складають зміст курсу, майбутньої сфери діяльності).

Метод «Алфавіт» може бути використаний як на вступному, так і заключному заняттях, у процесі навчальної та пізнавальної роботи. На нашу думку, використання цього методу на початку вивчення курсу (перше заняття) допоможе актуалізувати в цілому понятійний апарат правознавства, допоможе викладачу й учням виявити їх мислетворчу готовність до вивчення курсу.

Обладнання: технологічна карта – лист ватману, на якому зверху вниз із лівого боку написаний маркером алфавіт.

Етап перший. Педагог пропонує учням заповнити технологічну карту, вписуючи в кожен рядок з відповідної букви алфавіту терміни чи поняття. Учні по черзі виконують це завдання (один учень може записати декілька понять). Записуючи поняття, учень називає його вголос, а інші учні заповнюють відповідно власну технологічну карту (можна на окремому листку або в зошиті). Зафіксувати час заповнення карти. На заключному занятті повернутися до цього методу і порівняти обсяг матеріалу і темп виконання.

Понятійно-термінологічний апарат курсу «Основи правових знань»

А. – авторське право; аграрне, адміністративне право; адвокат; арбітраж	О. – об’єкт права; омбудсмен; особа фізична, юридична
Б. – банківське, бюджетне право; боржник	П. – патентне, повітряне, природне право; правосвідомість; право власності
В. – виборче право; валютний злочин; вина; вирок; влада	Р. – речове право; реабілітація; регламент; розпорядження
Г. – галузь права; господарське право; громадянські права; грабіж	С. – система права; сімейне, спадкове, суб’єктивне право; суб’єкт права; суд
Д. – держава; державне, дипломатичне право; джерела права; дієздатність	Т. – торговельне, трудове право; трудовий договір; третейський суд; тюрма
Е. – екологічне право; екстрадиція; емфітевзис; евтаназія	У. – угода; указ; уряд; умовне засудження; удаваний правочин
Є. – європейське право; європейський суд з прав людини	Ф. – фізична особа; фінансове право; форма держави; фіктивний правочин
Ж. – житлове право; житловий кодекс	Х. – хабарництво; хакер; халатність; хуліганство
З. – закон; законодавство; законопроект; земельне, зобов’язальне право	Ц. – цивільне право; цивільна відповідальність; ЦКУ
І. – імпичмент; інститут права; індосамент	Ч. – часткова відповідальність; чартер
К. – конституційне, космічне, кримінальне право; кодекс	Ш. – шантаж; шлюб
Л. – легалізація; лісове законодавство; ліцензія	Ю. – юридична адреса, наука, освіта, особа, акт; юрист
М. – майнові права; матеріальне, митне, міжнародне право	Я. – явка з повинною; ядерна безпека
Н. – наказ; норма права; нотаріус; нормативний акт	

Примітка: На технологічній карті не вказуються ті букви алфавіту, на які немає юридичних термінів. Заповнення технологічної карти закінчується за умови, якщо всі учні хоч би один раз побували біля неї, а на кожну букву

записано бодай одне слово. Час заповнення карти викладач обмежує сам (не більше 15 хв.).

Другий етап. Учні виділяють із всіх записаних на технологічній карті ті, які розкривають тему вступного заняття.

Третій етап. Рефлексія спільної діяльності за алгоритмом:

- Зафіксуйте стан своїх знань із цієї проблеми. Чи змінилися ваші знання?
- Визначте, що спричинило розширення (чи інше) ваших знань;
- Оцініть свою діяльність, важливість цього методу для себе (зафіксуйте в своєму зошиті).

Викладач дає можливість учням (за бажанням) висловитися з цього приводу.

Додаток Б.5

Методи рефлексивної діяльності

1. Метод «Рефлексивна мішень» (за Є. Поповою)

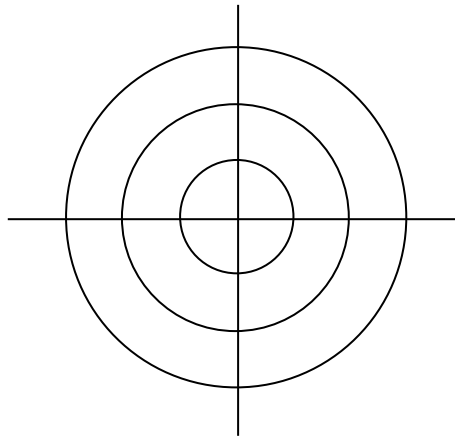
Педагог знайомить із суттю метода і визначає алгоритм рефлексії: розкажіть про свій емоційний стан під час заняття, про що ви дізналися, що нового для себе відкрили; яка причина цього, як ви оцінюєте свою участь у занятті.

Всі учасники педагогічного процесу по черзі висловлюються стосовно поставлених питань, відповідно до заданого алгоритму.

Порядок реалізації методу

Перший етап: на папері або на дошці малюється мішень (у вигляді концентричних кіл), яка ділиться на чотири сектори.

У кожному із секторів записуються питання рефлексивної діяльності (сектор 1 – оцінка змісту; 2 – моя діяльність; 3 – оцінка діяльності педагога; 4 – оцінка власної діяльності)

3. Діяльність педагога

4. Оцінка власної діяльності

Рис. Б.1. Зразок технологічної карти «Рефлексивна мішень»

(за Є. Поповою)

Другий етап: Учні (учасники педагогічної взаємодії) роблять відмітки (крапка, +) – «стріляють» в мішень, ставлять оцінку, яка відповідає оцінюванню результатів взаємодії. Якщо результат оцінюється високо, то відмітка ставиться в «яблучко» – 10.

Третій етап: Підведення підсумків взаємодії та рефлексивної діяльності.

2. Метод «Міні-твір».

Учні на листках паперу пишуть невеликий твір у кінці заняття, семестру, навчального року, після вивчення курсу, в якому коротко висловлюють свої думки, щодо взаємодії у процесі вивчення курсу «Основи правових знань» на тему:

- Що мені дало вивчення курсу.
- Як я оцінюю використання під час занять інтерактивних (нетрадиційних, традиційних) методів навчання.
- Мої думки щодо моєї участі в справі збагачення правової культури моїх товаришів.

3. Метод «Ключове слово».

Учні пишуть на листках паперу одне слово, з яким вони асоціюють зміст спільної діяльності, взаємодії та їх результати. Наприклад: після проведення

«Мозкового штурму» з певної правової проблеми ключовим словом може бути: творчість; або після проведення ділової гри: правоспроможність; вдалося, молодці! тощо.

4. Метод «Анкета-газета».

На великому листку паперу учні виявляють своє ставлення до проведеної взаємодії (заняття, курсу, гри, семінару) у вигляді малюнка, дружніх шаржів, карикатур, поетичних рядків, невеликих прозаїчних текстів, побажань, зауважень, пропозицій, питань тощо. Після того як у «випуску газети» взяли участь всі учасники, вона вивішується на загальний огляд і оцінку.

Додаток Б.6

Проектні методи із використанням ІКТ

Веб-технології: Веб-квест, Блог-квест*

Упровадження інноваційних технологій і методик навчання та виховання сприяє різнобічному розвитку та зацікавленості учнів і викладачів. Однією з таких методик, яка вчить знаходити необхідну інформацію, піддавати її аналізу, систематизувати та вирішувати поставлені задачі є квест.

Умовою успішної роботи в проектній технології квесту є наявність комп'ютерного обладнання з підключенням Інтернет-послуги і наявність ПК вдома в учнів, що дозволяє продовжувати роботу з навчальними матеріалами.

Веб-квест містить такі основні елементи:

- вступ, у якому обов'язково вказуються терміни проведення роботи і надається вихідна ситуація або завдання;
- посилання на ресурси мережі, у яких міститься необхідний для веб-квесту матеріал: електронні адреси, тематичні форуми, книги або методичні посібники з бібліотечних фондів;

---

* Кадемія М. Ю. Використання сервісів соціальних медіа в навчальному процесі ВНЗ: Блоги, Веб-квести, Блог-квести : навч.-метод. посібник [114].

- поетапний опис процесу виконання завдання з поясненням принципів обробки інформації, додатковими супровідними питаннями, причинно-наслідковими схемами, таблицями, діаграмами, графіками та ін.;

- висновки, які мають містити приклад оформлення результатів виконання завдання або їх презентації, шляхи подальшої самостійної роботи із зазначеної теми і галузі практичного застосування отриманих результатів і навичок.

Етапи роботи над веб-квестом [114, с. 101-103]:

I. Початковий етап.

На цьому етапі викладач проводить підготовчу роботу, знайомить учнів із темою, формулює основну проблему; учні знайомляться з основними поняттями теми. Розподіляються ролі в групі.

II. Рольовий етап.

Передбачається індивідуальна робота в групі на загальний результат. Учасники одночасно, відповідно до обраних ролей, виконують завдання. У процесі роботи над веб-квестом відбувається взаємне навчання, спільно підводяться підсумки виконання кожного завдання, учасники обмінюються матеріалами для досягнення спільної мети.

III. Виконання завдання.

Завдання веб-квесту є окремими блоками питань і переліками адрес в Інтернеті, де можна отримати необхідну інформацію. Питання сформульовані так, щоб при відкритті сайту учень розумів принципи для відбору матеріалу, виділення головного з усієї інформації, яку він знаходить. Ця стадія веб-квесту має найбільший розвивальний потенціал: при пошуку відповідей на поставлені питання удосконалюється критичне мислення, уміння порівнювати і аналізувати, класифікувати об'єкти і явища, мислити абстрактно. Певне керування процесом з боку викладача може проводитися через надання списку запитань, поширення прикладів, схем.

Робота передбачає пошук інформації з конкретної теми і розроблення структури звіту (у вигляді веб-сайту, веб-сторінки, презентації, буклету тощо), створення матеріалів і їх доопрацювання.

IV. Оформлення результатів.

У межах цього етапу відбувається осмислення проведеного дослідження. Робота передбачає відбір значимої інформації та подання її у вигляді слайд-шоу, буклету, анімації, постеру, фоторепортажу тощо.

Обговорення результатів роботи над веб-квестами можна провести у вигляді конференції, щоб учні мали можливість продемонструвати власний практичний доробок. Результати веб-квесту для звіту можуть мати різноманітні форми: база даних; діалог, історія або приклад для вивчення; он-лайн документ, який містить аналіз неоднозначної ситуації, повідомляє основні тези і спонукає користувачів додати власні коментарі або не погодитися з авторами; проведення псевдо-інтерв'ю з експертом протягом заняття або публікація його у мережі Інтернет. На цьому етапі розвиваються такі риси особистості як відповідальність за виконану роботу, самокритика, взаємопідтримка і уміння виступати перед аудиторією.

V. Заключний етап.

За результатами дослідження проводиться оцінювання, в якому беруть участь і учні, і викладач. Обов'язковим для веб-квесту є попереднє (до початку роботи) оголошення його принципів. Критерії оцінки можуть бути різними (за часом презентації, оригінальністю, новаторством та інше). Детальна шкала критеріїв оцінювання, спираючись на яку учасники проекту оцінюють самих себе та товаришів по команді, є ключовим розділом будь-кого веб-квесту. Цими ж критеріями користується викладач. Веб-квест є комплексним завданням, тому оцінювання його виконання ґрунтується на декількох критеріях, орієнтованих на тип проблемного завдання і форму представлення результату.

В оцінці підсумовується досвід, який був отриманий учнем при виконанні самостійної роботи за допомогою технології веб-квест. У завданнях з деяких тем логічним є включення до заключної частини риторичних питань, які стимулюватимуть активність пошукової роботи.

За результатами дослідження проблеми формулюються висновки і пропозиції. Доцільним є розміщення результатів роботи над веб-квестом в мережі Інтернет на спеціалізованих сайтах. Цим досягаються три цілі: учні розуміють, що

завдання є матеріальним і високотехнологічним; вони отримують аудиторію, зацікавлену у результатах їхньої праці; у них з'являється можливість зворотного зв'язку з боку цієї аудиторії.

VI. Рефлексія.

На цьому етапі можливе використання таких методів як «Перевір себе», «Мішень» (робота з листом оцінювання власної участі в роботі групи), метод «Незакінчених речень» (під час виконання завдань веб-квесту я ..., особливі труднощі викликало ..., вирішити проблему, що виникла, допомагали ...) тощо.

Порядок створення і розміщення веб-квесту на сайті:

Крок 1: Визначте тему.

Крок 2: Виберіть сайт, на якому розміщена матриця (шаблон) для створення веб-квесту.

Крок 3: Подайте завдання, вибравши одну із форм:

- ✓ у вигляді презентації;
- ✓ у вигляді тексту;
- ✓ візуальний матеріал.

Крок 4: Сформууйте систему оцінювання.

Крок 5: Знайдіть джерела інформації, якими користуватимуться учні для пошуку відповідей.

Крок 6: На основі попереднього плану й основної інформації приступайте до розміщення веб-квесту на сайті.

Обов'язки учасників веб-квесту

Учень повинен:

- сформулювати відомі умови завдання;
- визначити необхідні, але невідомі відомості; знайти їх;
- проаналізувати, обробити, узагальнити й обговорити знайдену інформацію; вирішити, наскільки з урахуванням отриманих відомостей поле завдання втратило (чи подержало) проблемний характер;
- узагальнити відшукану інформацію;
- оформити результати роботи.

Викладач:

- вказує декілька посилань на бажані Інтернет-ресурси, які зададуть інтонацію, акценти пошуку;
- подає декілька зразків, які служать орієнтиром для порівняння та можуть показувати спектр думок із проблеми;
- розробляє бланки з чітким формулюванням критеріїв оцінювання;
- контролює процес пошуку та формування звіту, оформлення результатів.

Види завдань для веб-квестів:

- Переказ – демонстрація розуміння теми на основі подання матеріалів з різних джерел у новому форматі: створення презентації, плаката, розповіді.
- Планування та проектування – розроблення плану або проекту на основі заданих умов.
- Самопізнання – різноманітні аспекти дослідження власної особистості.
- Компіляція – трансформування формату інформації, отриманої з різних джерел (створення книги, віртуальної виставки, капсули часу, капсули культури).
- Творче завдання – творча робота в певному жанрі (створення п'єси, віршів, пісні, відеоролика).
- Аналітична завдання – пошук і систематизація інформації.
- Висновки на основі суперечливих фактів (детектив, головоломка, таємнича історія).
- Досягнення консенсусу – вироблення рішення з гострої проблеми.
- Оцінка – обґрунтування певної точки зору.
- Журналістське розслідування – об'єктивний виклад інформації (поділ думок і фактів).
- Переконавання – схиляння на свій бік опонентів або нейтрально налаштованих осіб.
- Наукові дослідження – вивчення різних явищ, відкриттів, фактів на основі унікальних он-лайн джерел.

Додаток Б.7

Казки і притчі як нетрадиційні інтерактивні методи у процесі вивчення правознавства

1. Тема: Право. Сутність права

Фрагмент № 1. Сліпий з ліхтарем

Пізно ввечері юнак повертався додому і побачив у далечині людину з ліхтарем. Коли ж він наблизився до неї, то помітив, що перед ним незрячий.

– Ти що з глузду з'їхав, чи що? Навіщо ти ходиш з ліхтарем? Адже тобі все одно – що день, що ніч – закричав юнак.

Незрячий відповів: Для мене справді все одно. Адже і вночі я пізнав тебе. Я несу ліхтар не для себе, а для вас, щоб ви не збили мене з ніг у темряві.

Коментар притчі:

Ліхтар призначений: для освітлення простору. Інше його призначення – сигналізувати, передавати інформацію. Тобто, саме цією притчею ілюструється комунікаційний характер правових норм.

Завдання. Наведіть інші приклади, які засвідчують комунікативний характер правових норм.

2. Тема: Цивільне право

Фрагмент № 2. Як бідняк наслідував багача

Жила була одна сім'я: чоловік, дружина і дочка. Жили вони бідно-прибідно. І ось надумали вони розбагатіти, та й вирішили поселитися поруч з багатим чоловіком, щоб побачити, що і як він робить, та й собі так робити. Так і зробили.

Багатий чоловік змушував своїх робітників обробляти поле і город, а зібраного урожаю частину залишав собі, частину продавав на ринку. Бідний намагався наслідувати багатого і поступово його матеріальні статки поліпшилися, достатки зросли.

Чоловік з дружиною вирішили віддячити багатому, у якого вони таємно навчилися господарювати. І приніс чоловік жменю золота багатію. Багатій здивувався і запитав: навіщо ти приніс мені золото? І чоловік йому все розповів.

– Якщо ти вважаєш, що набув усе багатство дякуючи мені, то, отже, воно по праву належить мені. Ти мусиш все нажите добро віддати мені, а я вже приймаю рішення, яку долю з нього тобі виділити, – заявив багатий чоловік.

– Але ж я не залишився невдячним тобі і приніс частку золота! Якби я знав, що ти так поступиш, то не приніс би тобі нічого, – відповів бідняк.

Питання і завдання:

Чи обґрунтованою була вимога багатого? У якому правовому порушенні звинуватив багатий бідного? Інтерпретуйте цю ситуацію в контексті інформаційного суспільства.

Правовий коментар: Багатий звинувачує бідного в посяганні на свою інтелектуальну власність. Його вимога, таким чином, була обґрунтованою, хоч і завищеною. Адже бідний постійно займався викраденням інформаційного ресурсу багача. За нинішніми мірками – це є серйозне правопорушення, бо крадіжка інформації може спонукати до порушення інформаційної безпеки. Підтвердженням цього є діяльність хакерів – спеціалістів із розшифровки кодів і злому комп'ютерних сіток, за яким наступає не лише викрадення інтелектуальної власності, а й матеріальної (проникнення через комп'ютер у банки, торгові фірми і т. п.), що своєю чергою, засвідчує факт матеріалізації знань. Відповідно, наведений приклад переконує в тому, що інформація нині є важливим фінансово-матеріальним ресурсом.

3. Тема: Подружжя, батьки, діти – їхні права й обов'язки

Фрагмент № 3. Пташник і цар

В одному царстві стався великий голод. Помирали від голоду не тільки люди, а й птиці.

Ворона, у якої було п'ятеро пташенят, не маючи вже сил їх годувати, кинула своїх діток, а сама полетіла в іншу країну, щоб врятуватися від голоду. До пташенят прилетіла інша ворона і почала їх доглядати. Все, що вона добувала напруженою працею, приносила пташеняткам і врятувала їх від голодної смерті.

Коли ж наступив урожайний рік, ворона-мати повернулася додому і почала вимагати від ворони, яка врятувала її дітей, щоб та повернула їй пташенят. Але та

відповіла: – «Якщо тобі потрібні були твої пташенята, було б їх не кидати, а доглядати за ними й годувати їх. Тепер же, коли я їх виростила, вони мені самій потрібні».

Щоб вирішити їх суперечку, ворони звернулися до царя. Оскільки цар не знав їх мови, то звернувся до пташника, щоб той розтлумачив сенс суперечок ворон на їх прохання.

Цар порадився з мудрецами і прийняв рішення: ворону, яка кинула своїх пташенят, вважати мертвою, а ту ж, котра спасла їх – справжньою матір'ю.

Після повідомлення рішення біологічна мати пташенят самітна полетіла геть, а та, що врятувала пташенят разом з ними полетіла в інший бік.

Правовий коментар. Перша ворона здійснила злочин, бо залишила в біді своїх малолітніх пташенят, які могли б не вижити. І це був вагомий аргумент проти неї. Але ж вона мати, бо народила своїх пташенят. Однак, цього недостатньо, щоб визнати її матір'ю. Народження – акт біологічний, визнання – акт юридичний. Факт народження дитини – лише одна із підстав для визнання її матір'ю. Інша підстава – ставлення до дітей, аби визначення було остаточним. Тобто поняття мати має два сенси: мати по народженню і мати по закону.

Те, що цар прийняв рішення рахувати ворону мертвою, засвідчує, що ворона-матір по праву була позбавлена не лише материнських прав, а й перестала бути суб'єктом права. Вона полетіла сама, що символізує її вигнання із суспільства. Залишаючись живою в біологічному світі, вона померла як мати для світу соціального.

Додаток В

Програма і методика експериментального дослідження

Тема дослідження: «Психолого-педагогічні умови правової підготовки учнів професійно-технічних навчальних закладів».

Мета експериментального дослідження – підвищити якість правової підготовки учнів професійно-технічних навчальних закладів шляхом удосконалення її змісту, форм та методів.

Експериментальна база: Львівська область: МВПУ автомобільного транспорту та будівництва, МВПУ залізничного транспорту, Рава-Руський ПЛ, Угнівський аграрно-будівельний ліцей, Золочівський ПЛ, ВПУ № 34 і ВПУ № 8 м. Стрия, Стрийське вище художнє професійне училище; Волинської області :Нововолинське ВПУ, Луцьке ВПУ будівництва та архітектури, ДПТНЗ Луцьке вище училище; Одеської області: ДПТНЗ Одеське професійне училище залізничного транспорту та будівництва, ДПТНЗ Одеське ПТУ машинобудування, ДПТНЗ Одеське ВПУ автомобільного транспорту; м. Києва : ДНЗ МВПУ автомобільного транспорту та будівельної механізації.

Гіпотеза дослідження полягає в припущенні, що впровадження в навчально-виховний процес професійно-технічних навчальних закладів науково обґрунтованих психолого-педагогічних умов якісної правової підготовки учнів передбачає: удосконалення нормативно-правової бази освітньої галузі «Суспільствознавство»; вироблення в учнів знань і вмінь для реалізації і захисту своїх прав, свобод та інтересів як особистості та професіонала; оцінювання і регулювання своїх взаємин з іншими; здійснення вибору моделі поведінки у повсякденних життєвих ситуаціях та у професійній діяльності; підвищення рівня правової підготовки педагогів ПТНЗ в контексті вимог якісної освіти.

Зростаюча потреба якісної правової підготовки особистості в усіх сферах життя українського суспільства посилюється розвитком ринкової економіки, яка базується на багатоманітності форм власності, складній системі взаємозв'язків і взаємовідносин між господарюючими суб'єктами. Як система, що здатна

ефективно функціонувати без втручання держави, ринкова економіка посилює регулятивну функцію права, його цінність як інструмента організації і впорядкування соціального життя, засобу вирішення завдань, пов'язаних із різними сферами. Виступаючи активним суб'єктом на ринку праці, кожна людина самостійно ініціює і здійснює пошук кращого місця праці, способів професійного зростання, здобуття іншої професії, вдосконалення міжособистісних контактів, активної взаємодії на ринку праці з іншими його суб'єктами. Уміння захищати власні інтереси і права в умовах конкуренції є такими ж необхідними, як і, наприклад, уміння реалізовувати політичні права чи особисті свободи. Оскільки розвиток ринкової економіки і пов'язаний з ним ринок праці стає провідним чинником формування професійної культури виробничого персоналу, то саме він має максимально враховуватися при здійсненні правової підготовки учнів ПТНЗ.

Актуальність і значущість означеної проблеми, та наявність суперечності між потребою якісної правової підготовки з курсу «Основи правових знань» і браком науково-методичного забезпечення такого викладання, яке виявляється в тому, що навчальні плани і програми, посібники, підручники із загальноосвітніх предметів, у тому числі з «Основи правових знань», недостатньо враховують специфіку типів майбутньої діяльності; методики викладання предмета не орієнтовані на реалізацію принципу професійної спрямованості; названий предмет читається, як правило, педагогами, які не мають юридичної підготовки; підручники з «Основи правових знань» практично не відрізняються від шкільних та недостатньо враховують специфіку ПТНЗ.

Завдання експериментального дослідження:

1. Проаналізувати сучасний стан правової підготовки учнів ПТНЗ;
2. Провести анкетування учнів, опитування викладачів правознавства, адміністрації навчальних закладів.
3. Визначити форми, методи і засоби розвитку правової підготовки особистості у процесі вивчення курсу «Основи правових знань».
4. Проаналізувати вплив професійно спрямованого викладання названих предметів на формування та розвиток правової підготовки майбутніх фахівців.

Експеримент планується провести у кілька етапів, а саме:

I етап – підготовчий, на якому передбачається розроблення програми і методики експерименту, визначення його головних етапів та їх завдань, добір експериментальних і контрольних груп;

II етап – констатувальний. Завданнями цього етапу передбачається за допомогою методів бесіди, спостереження, анкетування, опитування, аналізу успішності з правознавства: а) визначити позиції викладачів, адміністрації і учнів щодо курсу і «Основи правових знань»; б) виявити загальний рівень правової культури майбутніх фахівців; в) з'ясувати стан правової підготовки у професійно-технічних навчальних закладах.

III етап – формувальний, протягом якого планується експериментально перевірити ефективність розробленої методики щодо формування правової підготовки майбутніх фахівців у процесі вивчення правознавства в професійно-технічних навчальних закладах.

IV етап – підсумковий. Статичний аналіз одержаних результатів; підведення підсумків експериментальної роботи, систематизація та узагальнення головних позитивних і можливих негативних виявів експериментального дослідження, оформлення результатів.

Апробація:

Основні положення науково-експериментального дослідження, проміжні і кінцеві результати експериментальної роботи будуть відображені в наукових статтях, виступах на засіданнях творчих груп та семінарах викладачів правознавства, науково-практичних конференціях тощо та будуть враховані під час підготовки науково-методичних рекомендацій для педагогів ПТНЗ.

Додаток Д
Анкетування для отримання первинної соціально-педагогічної інформації
щодо ефективності правової підготовки учнів ПТНЗ

АНКЕТА

Шановний друже! Це анкетування проводиться з метою вдосконалення правової підготовки. Анкетування анонімне, його результати будуть використані в узагальненому вигляді.

Уважно прочитайте, будь ласка, кожне запитання і підкресліть відповіді, які співпадають з Вашою точкою зору.

Заздалегідь вдячні Вам за щирі відповіді.

Назва ПТНЗ _____

Спеціальність _____

Стать (чол.)(жін.) _____

Вік _____

1. Чи доводилося Вам раніше вивчати предмет правознавство?

Так

Ні

2. Чи подобається Вам вчити правознавство?

Так

Ні

Важко відповісти

3. На урок правознавства я йду, тому що :

1) Так треба;

4) важко відповісти ;

2) тому, що цікаво;

5) інше _____

3) пригодиться в майбутньому;

4. Який розділ курсу правознавства Вам найбільш цікавий?

1) цивільне право;

4) кримінальне право;

- 2) сімейне право;   5) адміністративне право;
 3) трудове право;   6) інше _____

5. Чому саме цей розділ Вас цікавить? Це пов'язано з :

- 1) конкретними життєвими ситуаціями;   3) продовженням навчання
 2) обраною професією;   4) інше _____

6. Чи доводилось Вам отримані правові знання застосовувати на практиці?

Так   Ні

7. Якщо так, то з якого розділу права

- 1) трудового;   3) житлового;   5) цивільного;
 2) сімейного;   4) кримінального;   6) інше _____

8. Яким Ви бачите урок з правознавства?

- 1) у вигляді практичного заняття;   4) усі зазначені форми роботи;
 2) у вигляді отримання інформації;   5) інше _____
 3) робота з нормативною базою;

9. Чи вважаєте Ви, що правова обізнаність це одна із головних рис кваліфікованого спеціаліста?

Так   Ні

10. На вашу думку, отримані знання з права допоможуть вам у роботі за спеціальністю або у повсякденному житті?

Так   Ні   Важко відповісти

11. Яку галузь права Ви б хотіли вивчати поглибленіше?

- 1) трудове право;   3) кримінальне;   5) інше _____
 2) цивільне право;   4) фахове

12. З чим пов'язаний Ваш вибір:

АНКЕТА

Шановні педагоги! Це анкетування проводиться з метою вдосконалення правової підготовки у ПТНЗ. Анкетування анонімне, його результати будуть використані в узагальненому вигляді.

Уважно прочитайте, будь ласка, анкету і дайте відповідь, яку вважаєте за потрібну.

Заздалегідь вдячні Вам за щирі відповіді.

Стать _____

Вік _____

Посада _____

Педстаж _____

Стаж роботи в ПТНЗ _____ Категорія _____

1. На Вашу думку, чи мають достатню правову обізнаність учні ПТНЗ? З чим це пов'язано?

Так

Ні

2. Якщо ні, то з чим це пов'язано?

1) мала кількість годин;

2) порушення наступності викладання права;

3) невідповідність теорії на практиці;

4) інше _____

3. Чи вважаєте Ви досконалою або доцільною діючу програму з правознавства для ПТНЗ? Чому?

Так

Ні

4. Якщо Ні, то чому?

- 1) незадовільна кількість годин;
- 2) не враховано професійну складову;
- 3) не раціональний розподіл годин за темами;
- 4) немає можливості застосування практичних завдань;
- 5) інше _____

5. 35 годин права, є достатньою для якісного вивчення предмету

Так

Ні

6. Чи є доцільною розробка робочої навчальної програми відповідно до спеціалізації навчального закладу?

Так

Ні

7. На користь яких тем з правознавства Ви б збільшили кількість годин?

- 1) цивільне;
- 2) трудове;
- 3) фінансове;
- 4) земельне;
- 5) господарське;
- 6) сімейне;
- 7) кримінальне;
- 8) адміністративне;
- 9) конституційне;
- 10) інше _____

8. Які методи навчання Ви найчастіше застосовуєте на уроках права? Чому?

- 1) традиційні;
- 2) інтерактивні;
- 3) інше _____

9. Якщо традиційні, то чому?

- 1) перевірені часом;
- 2) бракує навчального часу;
- 3) зручніше;

- 4) діти звикли;
- 5) інше _____

10. З якими проблемами Ви стикаєтесь при викладанні предмета?

- 1) великий обсяг інформації;
- 2) швидка зміна законодавчої бази;
- 3) невідповідність шкільної підготовки засвоєнню певних правових норм;
- 4) брак часу на узагальнення матеріалу;
- 5) інше _____

11. Яким Ви бачите підручник з правознавства для ПТНЗ?

- 1) стислий, конкретний;
- 2) менш інформаційно навантажений;
- 3) більше проблемних завдань;
- 4) інше _____

12. Які методи роботи для поглиблення правових знань учнів Ви використовуєте в позаурочний час?

- 1) конкурсні заходи;
- 2) учнівські конференції;
- 3) конкурси плакатів(малюнків) на превентивну тематику;
- 4) зустрічі з представниками правоохоронних органів;
- 5) співпраця з громадськими організаціями;
- 6) інше _____

13. Які інноваційні технології, на Вашу думку, слід застосовувати для правового навчання і виховання учнів?

- 1) мультмедіа;
- 2) комп'ютерна презентація;
- 3) дистанційне навчання;
- 4) електронні засоби навчання (лекції, конспекти, книги);
- 5) інше _____

АНКЕТА

Шановна адміністрація навчального закладу! Це анкетування проводиться з метою вдосконалення правової підготовки в ПТНЗ. Анкетування анонімне, його результати будуть використані в узагальненому вигляді.

Уважно прочитайте, будь ласка, анкету і дайте відповідь, яку вважаєте за потрібну.

Заздалегідь вдячні Вам за щирі відповіді.

Стать _____

Вік _____

Посада _____

Педстаж _____

Стаж роботи в ПТНЗ _____ Категорія _____

1. Чи стикаєтесь Ви з правопорушеннями серед учнів в своєму навчальному закладі?

Так

Ні

2. Які, на Вашу думку, причини того, що учні здійснюють правопорушення?

1) вплив середовища;

2) вплив сім'ї;

3) вулиця;

4) низький рівень виховання;

5) погані риси характеру;

6) інше _____

3. В сфері яких правовідносин учні найчастіше здійснюють правопорушення?

1) кримінальні;

2) адміністративні;

3) трудові;

4) сімейні;

5) інше _____

4. Які заходи попередження правопорушень Ви використовуєте в своєму навчальному закладі?

- 1) Рада профілактики;
- 2) внутрішній облік;
- 3) робота з батьками;
- 4) співпраця з правоохоронними органами;
- 5) інше _____

5. І хто саме їх виконує?

- 1) директор;
- 2) заступник з навчально-виховної роботи;
- 3) викладач правознавства;
- 4) практичний психолог;
- 5) соціальний педагог;
- 6) вихователі;
- 7) інше _____

6. Чи залучаєте Ви у правовому вихованні учнів правоохоронні органи?

Так

Ні

7. З якими проблемами у правовому навчанні учнів Ви найчастіше стикаєтесь?

- 1) не дотримання навчальної дисципліни;
- 2) порушення режиму навчання;
- 3) агресія, стосовно навколишнього середовища;
- 4) відсутність уваги батьків;
- 5) інше _____

8. Які проблеми правового виховання і навчання є актуальними для якісної підготовки фахівця?

- 1) висока правосвідомість;
- 2) знання нормативної бази з фаху;
- 3) вміння розв'язувати правові колізії;
- 4) належний рівень відповідальності;
- 5) інше _____

Додаток Е

Математична перевірка достовірності експериментальних даних ефективності психолого-педагогічних умов правової підготовки учнів

Е.1. Розрахунку критерію χ^2 для підтвердження статистичної достовірності розподілу учнів за рівнями мотивації до правової підготовки в контрольній та експериментальній групах на початку вивчення курсу «Основи правознавства»

Перевірка статистичної достовірності отриманих результатів розпочиналась із формулювання гіпотез: нульової та альтернативної. Нуль-гіпотеза: дані вибірок одержані із статистично однорідних сукупностей, а отже будь-яка відмінність між рівнями мотивації до правової підготовки в контрольній та експериментальній групах на початку вивчення курсу «Основи правознавства» є випадковою варіацією. Альтернативна гіпотеза: дані вибірок одержані із статистично неоднорідних сукупностей, а отже будь-яка відмінність між рівнями мотивації до правової підготовки в контрольній та експериментальній групах на початку вивчення курсу «Основи правознавства» є закономірним результатом впливу активного педагогічного чинника. Результати розрахунку критерію Пірсона наведені у табл. Е.1.

Комплексний показник $\chi_{EM}^2 = 0,83$. Для рівня значущості 0,05 і числа степенів свободи $\nu = (2 - 1) * (4 - 1) = 3$ згідно таблиці $\chi_0^2 = 7,82$. Таким чином $\chi_{EM}^2 < \chi_0^2$ і можна стверджувати про підтвердження нуль гіпотези та констатувати факт, що відмінність між рівнями мотивації до правової підготовки в контрольній та експериментальній групах на початку вивчення курсу «Основи правознавства» є випадковою варіацією.

Розрахунок критерію Пірсона

Група	Мотивація до правової підготовки				
	Обсяг	Рівні			
		1	2	3	4
Експериментальна	214	84	66	52	12
Контрольна	214	86	72	46	10
Всього	428	170	138	98	22
	Теоретичні частоти				
Експериментальна	214	85	69	49	11
Контрольна	214	85	69	49	11
Всього	428	170	138	98	22
	Різниці між частотами				
Експериментальна	0	-1	-3	3	1
Контрольна	0	1	3	-3	-1
Всього	0	0	0	0	0

Е.2. Розрахунку критерію χ^2 для підтвердження статистичної достовірності розподілу учнів за рівнями мотивації до правової підготовки в контрольній та експериментальній групах в кінці вивчення курсу «Основи правознавства»

Нуль-гіпотеза: дані вибірок одержані із статистично однорідних сукупностей, а отже будь-яка відмінність між рівнями мотивації до правової підготовки в контрольній та експериментальній групах в кінці вивчення курсу «Основи правознавства» є випадковою варіацією. Альтернативна гіпотеза: дані вибірок одержані із статистично неоднорідних сукупностей, а отже будь-яка відмінність між рівнями мотивації до правової підготовки в контрольній та експериментальній групах на початку вивчення курсу «Основи правознавства» є закономірним результатом впливу активного педагогічного чинника. Результати розрахунку критерію Пірсона наведені у табл. Е.2.

Розрахунок критерію Пірсона

Група	Мотивація до правової підготовки				
	Обсяг	Рівні			
		1	2	3	4
Експериментальна	214	44	82	56	32
Контрольна	214	90	78	34	12
Всього	428	134	160	90	44
	Теоретичні частоти				
Експериментальна	214	67	80	45	22
Контрольна	214	67	80	45	22
Всього	428	134	160	90	44
	Різниця між частотами				
Експериментальна	0	-23	2	11	10
Контрольна	0	23	-2	-11	-10
Всього	0	0	0	0	0

Комплексний показник $\chi_{EM}^2 = 30,36$. Для рівня значущості 0,01 та числа степенів свободи $\nu = (2 - 1) * (4 - 1) = 3$ згідно таблиці $\chi_0^2 = 7,82$. Таким чином $\chi_{EM}^2 > \chi_0^2$ і можна стверджувати про заперечення нуля гіпотези та констатувати факт, що відмінність між рівнями мотивації до правової підготовки в контрольній та експериментальній групах наприкінці вивчення курсу «Основи правознавства» є статистично закономірним результатом.

Е.3. Розрахунок критерію χ^2 для підтвердження статистичної достовірності розподілу учнів за рівнями знань з правової підготовки в контрольній та експериментальній групах

Нуль-гіпотеза: дані вибірок одержані із статистично однорідних сукупностей, а отже будь-яка відмінність між рівнями знань з правової підготовки в контрольній та експериментальній групах є випадковою варіацією. Альтернативна гіпотеза: дані вибірок одержані із статистично неоднорідних сукупностей, а отже будь-яка відмінність між рівнями знань з правової підготовки

в контрольній та експериментальній групах є закономірним результатом впливу активного педагогічного чинника. Результати розрахунку критерію Пірсона наведені у табл. Е.3.

Таблиця Е.3

Розрахунок критерію Пірсона

Група	Знання з правової підготовки				
	Обсяг	Рівні			
		1	2	3	4
Експериментальна	214	22	66	80	46
Контрольна	214	64	72	58	20
Всього	428	86	138	138	66
	Теоретичні частоти				
Експериментальна	214	43	69	69	33
Контрольна	214	43	69	69	33
Всього	428	86	138	138	66
	Різниці між частотами				
Експериментальна	0	-11	-3	11	13
Контрольна	0	11	3	-11	-13
Всього	0	0	0	0	0

Комплексний показник $\chi_{EM}^2 = 19,64$. Для рівня значущості 0,01 та числа степенів свободи $\nu = (2 - 1) * (4 - 1) = 3$ згідно таблиці $\chi_0^2 = 7,82$. Таким чином $\chi_{EM}^2 > \chi_0^2$ і можна стверджувати про заперечення нуля гіпотези та констатувати факт, що відмінність між рівнями знань з правової підготовки в контрольній та експериментальній групах є наслідком авторських інновацій.

Е.4. Розрахунок критерію χ^2 для підтвердження статистичної достовірності розподілу учнів за рівнями вмінь застосування знань з правової підготовки в контрольній та експериментальній групах

Нуль-гіпотеза: дані вибірок одержані із статистично однорідних сукупностей, а отже будь-яка відмінність між рівнями вмінь застосування знань з правової підготовки в контрольній та експериментальній групах є випадковою

варіацією. Альтернативна гіпотеза: дані вибірок одержані із статистично неоднорідних сукупностей, а отже будь-яка відмінність між рівнями вмінь застосування знань з правової підготовки в контрольній та експериментальній групах є закономірним результатом впливу активного педагогічного чинника. Результати розрахунку критерію Пірсона наведені у табл. Е.4.

Таблиця Е.4

Розрахунок критерію Пірсона

Група	Уміння застосування знань з правової підготовки				
	Обсяг	Рівні			
		1	2	3	4
Експериментальна	214	30	56	68	60
Контрольна	214	96	68	30	20
Всього	428	126	124	98	80
	Теоретичні частоти				
Експериментальна	214	63	62	49	40
Контрольна	214	63	62	49	40
Всього	428	126	124	98	80
	Різниці між частотами				
Експериментальна	0	-33	-6	19	20
Контрольна	0	33	6	-19	-20
Всього	0	0	0	0	0

Комплексний показник $\chi_{EM}^2 = 70,47$. Для рівня значущості 0,01 та числа степенів свободи $\nu = (2 - 1) * (4 - 1) = 3$ згідно таблиці $\chi_0^2 = 7,82$. Таким чином $\chi_{EM}^2 > \chi_0^2$ і можна стверджувати про заперечення нуль гіпотези та констатувати факт, що відмінність між рівнями вмінь застосування знань з правової підготовки в контрольній та експериментальній групах є закономірним наслідком застосування авторських інновацій.

Е.5. Розрахунку критерію χ^2 для підтвердження статистичної достовірності розподілу учнів за рівнями правової взаємодії в контрольній та експериментальній групах

Нуль-гіпотеза: дані вибірок одержані зі статистично однорідних сукупностей, тому будь-яка відмінність між рівнями правової взаємодії в контрольній та експериментальній групах є випадковою. Альтернативна гіпотеза: дані вибірок одержані із статистично неоднорідних сукупностей, а отже будь-яка відмінність між рівнями правової поведінки в контрольній та експериментальній групах є закономірним результатом впливу активного педагогічного чинника. Результати розрахунку критерію Пірсона наведені в табл. Е.5.

Таблиця Е.5

Розрахунок критерію Пірсона

Група	Правова взаємодія				
	Обсяг	Рівні			
		1	2	3	4
Експериментальна	214	30	78	58	48
Контрольна	214	80	64	44	26
Всього	428	110	142	102	74
	Теоретичні частоти				
Експериментальна	214	55	71	51	37
Контрольна	214	55	71	51	37
Всього	428	110	142	102	74
	Різниці між частотами				
Експериментальна	0	-25	7	7	11
Контрольна	0	25	-7	-7	-11
Всього	0	0	0	0	0

Комплексний показник $\chi_{EM}^2 = 32,57$. Для рівня значущості 0,01 та числа степенів свободи $\nu = (2 - 1) * (4 - 1) = 3$ згідно таблиці $\chi_0^2 = 7,82$. Таким чином $\chi_{EM}^2 > \chi_0^2$ і можна стверджувати про заперечення нуль гіпотези та констатувати факт, що відмінність між рівнями правової взаємодії в контрольній та експериментальній групах є наслідком вивчення авторського курсу.

Е.6. Розрахунку критерію χ^2 для підтвердження статистичної достовірності розподілу учнів за рівнями правової свідомості в контрольній та експериментальній групах

Нуль-гіпотеза: дані вибірок одержані зі статистично однорідних сукупностей, а отже будь-яка відмінність між рівнями правової свідомості в контрольній та експериментальній групах є випадковою варіацією. Альтернативна гіпотеза: дані вибірок одержані із статистично неоднорідних сукупностей, а отже відмінності між рівнями правової свідомості в контрольній та експериментальній групах є закономірним результатом впливу активного педагогічного чинника. Результати розрахунку критерію Пірсона наведені у табл. Е.6.

Таблиця Е.6

Розрахунок критерію Пірсона

Група	Правова свідомість				
	Обсяг	Рівні			
		1	2	3	4
Експериментальна	214	32	68	70	44
Контрольна	214	62	64	58	30
Всього	428	94	132	128	74
	Теоретичні частоти				
Експериментальна	214	47	66	64	37
Контрольна	214	47	66	64	37
Всього	428	94	132	128	74
	Різниці між частотами				
Експериментальна	0	-15	2	6	7
Контрольна	0	15	-2	-6	-7
Всього	0	0	0	0	0

Комплексний показник $\chi_{EM}^2 = 13,47$. Для рівня значущості 0,01 та числа степенів свободи $\nu = (2 - 1) * (4 - 1) = 3$ згідно таблиці $\chi_0^2 = 7,82$. Таким чином $\chi_{EM}^2 > \chi_0^2$ і можна стверджувати про заперечення нуль гіпотези та констатувати факт, що відмінність між рівнями правової свідомості в контрольній та експериментальній групах є закономірною.

Е.7. Розрахунку критерію χ^2 для підтвердження статистичної достовірності розподілу учнів за рівнями професійно-правової відповідальності в контрольній та експериментальній групах

Нуль-гіпотеза: дані вибірок одержані із статистично однорідних сукупностей, а отже будь-яка відмінність між рівнями професійно-правової відповідальності в контрольній та експериментальній групах є випадковою варіацією. Альтернативна гіпотеза: дані вибірок одержані із статистично неоднорідних сукупностей, а отже будь-яка відмінність між рівнями професійно-правової відповідальності в контрольній та експериментальній групах є закономірним результатом. Результати розрахунку критерію Пірсона – в табл. Е.7.

Таблиця Е.7

Розрахунок критерію Пірсона

Група	Правова відповідальність				
	Обсяг	Рівні			
		1	2	3	4
Експериментальна	214	36	50	70	58
Контрольна	214	60	66	60	28
Всього	428	96	116	130	86
	Теоретичні частоти				
Експериментальна	214	48	58	65	43
Контрольна	214	48	58	65	43
Всього	428	96	116	130	86
	Різниці між частотами				
Експериментальна	0	-12	-8	5	15
Контрольна	0	12	8	-5	-15
Всього	0	0	0	0	0

Комплексний показник $\chi_{EM}^2 = 19,44$. Для рівня значущості 0,01 та числа степенів свободи $\nu = (2 - 1) * (4 - 1) = 3$ згідно таблиці $\chi_0^2 = 7,82$. Таким чином $\chi_{EM}^2 > \chi_0^2$ і можна стверджувати про заперечення нуль гіпотези та констатувати факт, що відмінність між рівнями професійно-правової відповідальності в контрольній та експериментальній групах є наслідком наших інновацій.

Е.8. Розрахунку критерію χ^2 для підтвердження статистичної достовірності розподілу учнів за рівнями правової компетентності в контрольній та експериментальній групах на початку авторської експериментальної програми «Основи правових знань»

Нуль-гіпотеза: дані вибірок одержані із статистично однорідних сукупностей, а отже будь-яка відмінність між рівнями правової підготовки в контрольній та експериментальній групах на початку авторської експериментальної програми «Основи правових знань» є випадковою варіацією. Альтернативна гіпотеза: дані вибірок одержані із статистично неоднорідних сукупностей, а отже будь-яка відмінність між рівнями правової підготовки в контрольній та експериментальній групах на початку авторської експериментальної програми «Основи правових знань» є закономірним результатом впливу активного педагогічного чинника. Результати розрахунку критерію Пірсона наведені у табл. Е.8.

Таблиця Е.8

Розрахунок критерію Пірсона

Група	Правова підготовка				
	Обсяг	Рівні			
		1	2	3	4
Експериментальна	214	58	78	56	22
Контрольна	214	66	72	50	26
Всього	428	124	150	106	48
	Теоретичні частоти				
Експериментальна	214	62	75	53	24
Контрольна	214	62	75	53	24
Всього	428	124	150	106	48
	Різниці між частотами				
Експериментальна	0	-4	3	3	-2
Контрольна	0	4	-3	-3	2
Всього	0	0	0	0	0

Комплексний показник $\chi_{EM}^2 = 1,43$. Для рівня значущості 0,01 та числа степенів свободи $\nu = (2 - 1) * (4 - 1) = 3$ згідно таблиці $\chi_0^2 = 7,82$. Таким чином $\chi_{EM}^2 < \chi_0^2$ і можна стверджувати про підтвердження нуль гіпотези та констатувати факт, що відмінність між рівнями правової підготовки в контрольній та експериментальній групах на початку авторської експериментальної програми «Основи правових знань» є випадковою варіацією.

Е.9. Розрахунку критерію χ^2 для підтвердження статистичної достовірності розподілу учнів за рівнями правової компетентності в контрольній та експериментальній групах у середині авторської експериментальної програми «Основи правових знань»

Нуль-гіпотеза: дані вибірок одержані із статистично однорідних сукупностей, а отже будь-яка відмінність між рівнями правової підготовки в контрольній та експериментальній групах в середині авторської експериментальної програми «Основи правових знань» є випадковою варіацією. Альтернативна гіпотеза: дані вибірок одержані із статистично неоднорідних сукупностей, а отже будь-яка відмінність між рівнями правової підготовки в контрольній та експериментальній групах в середині авторської програми «Основи правових знань» є закономірним результатом впливу активного педагогічного чинника. Результати розрахунку критерію Пірсона наведені у табл. Е.9.

Комплексний показник $\chi_{EM}^2 = 15,21$. Для рівня значущості 0,01 та числа степенів свободи $\nu = (2 - 1) * (4 - 1) = 3$ згідно таблиці $\chi_0^2 = 7,82$. Таким чином $\chi_{EM}^2 > \chi_0^2$ і можна стверджувати про заперечення нуль гіпотези та констатувати факт, що відмінність між рівнями правової підготовки в контрольній та експериментальній групах в середині авторської програми «Основи правових знань» є закономірною.

Розрахунок критерію Пірсона

Група	Правова підготовка				
	Обсяг	Рівні			
		1	2	3	4
Експериментальна	214	26	62	82	44
Контрольна	214	40	88	58	28
Всього	428	66	150	140	72
	Теоретичні частоти				
Експериментальна	214	33	75	70	36
Контрольна	214	33	75	70	36
Всього	428	66	150	140	72
	Різниці між частотами				
Експериментальна	0	-7	-13	12	8
Контрольна	0	7	13	-12	-8
Всього	0	0	0	0	0

Е.10. Розрахунку критерію χ^2 для підтвердження статистичної достовірності розподілу учнів за рівнями правової компетентності в контрольній та експериментальній групах наприкінці авторської експериментальної програми «Основи правових знань»

Нуль-гіпотеза: дані вибірок одержані із статистично однорідних сукупностей, а отже будь-яка відмінність між рівнями правової підготовки в контрольній та експериментальній групах в кінці авторської експериментальної програми «Основи правових знань» є випадковою варіацією. Альтернативна гіпотеза: дані вибірок одержані із статистично неоднорідних сукупностей, а отже будь-яка відмінність між рівнями правової підготовки в контрольній та експериментальній групах в кінці авторської програми «Основи правових знань» є закономірним результатом впливу активного педагогічного чинника. Результати розрахунку критерію Пірсона наведені у табл. Е.10.

Розрахунок критерію Пірсона

Група	Правова підготовка				
	Обсяг	Рівні			
		1	2	3	4
Експериментальна	214	26	58	72	58
Контрольна	214	52	80	60	22
Всього	428	78	138	132	80
	Теоретичні частоти				
Експериментальна	214	39	69	66	40
Контрольна	214	39	69	66	40
Всього	428	78	138	132	80
	Різниця між частотами				
Експериментальна	0	-13	-11	6	18
Контрольна	0	13	11	-6	-18
Всього	0	0	0	0	0

Комплексний показник $\chi_{EM}^2 = 29,46$. Для рівня значущості 0,01 та числа степенів свободи $\nu = (2 - 1) * (4 - 1) = 3$ згідно таблиці $\chi_0^2 = 7,82$. Таким чином $\chi_{EM}^2 > \chi_0^2$ і можна стверджувати про заперечення нуль гіпотези та констатувати факт, що відмінність між рівнями правової підготовки в контрольній та експериментальній групах в кінці авторської програми «Основи правових знань» є закономірним впливом психолого-педагогічних умов та інших інновацій.